

ENIGMA

műemlékvédelem | oral history | mélyinterjú
Kovács Gergely | F. Dóczy Erika | Valter Ilona
G. László Judit | Szikra Éva | Klaniczay Péter
Muka István | Farkas István | Markója Csilla

ENIGMA

MŰVÉSZETELMÉLETI FOLYÓIRAT

A kiadvány megjelenetését támogatta a Nemzeti Kulturális Alap.

Nemzeti
Kulturális
Alap

Lektorálta: Bardoly István, Pataki Gábor

Készült a HUN-REN BTK MI XX. századi Magyar Művészet és Tudománytörténet Kutatócsoportjával együttműködésben.

Köszönjük a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központnak, hogy az interjúkat rendelkezésünkre bocsátotta.

Az Enigma az MTA Magyar Tudományos Művek Tára által regisztrált tudományos folyóirat, illetve Open Access rendszerű oktatási segédanyag.

ENIGMA művészetelméleti folyóirat

Alapította: Szabó Ágnes

Kiadja a Meridián-2000 Kiadói, Oktatási és Művészeti Bt.

Felelős kiadó: Vajdovich Györgyi

1037 Budapest, Erdőalja út 165/b, Tel.: 250-6247, e-mail: enigma@meridiankiado.hu

Főszerkesztő: Markója Csilla

Arculatterv: Kelényi Gabi

Tördelőszerkesztő: Fekete Émi

Terjesztő: Holczer Miklós, Tel.: 06-30-932-8899, e-mail: emholczer@gmail.com

Az ENIGMA kapható a nagyobb könyvesboltokban.

A lap előfizethető és régebbi számai megrendelhetők a kiadóban az enigma@meridiankiado.hu címen.

Még kapható számaink listája megtekinthető a folyóirat honlapján: <https://enigma-online.hu/>

ISSN: 1218-8069

A MAGYAR MŰEMLÉKVÉDELEM INTERJÚKBAN 2.

Szerkesztette: Markója Csilla és Bardoly István

Vendégszerkesztők: F. Dóczy Erika, Kovács Gergely

MERIDIÁN – INTERJÚK A MAGYAR MŰEMLÉKVÉDELEMRŐL

F. Dóczy Erika – Kovács Gergely „Magyarországon a focihoz és Zsámbékhoz mindenki ért” – Interjú Valter Ilona régésszel	5
F. Dóczy Erika – Kovács Gergely „Azt túl kell élni, de ez meg baromi jó” – Interjú G. Lászlai Judit művészettörténésszel	48
F. Dóczy Erika – Kovács Gergely „A műemlékvédelemben az ízlésnek borzasztó nagy szerepe van” – Interjú Szikra Éva kert- és tájépítésszel	80
F. Dóczy Erika – Kovács Gergely „A koronát mindig a kivitelezés tette föl” – Interjú Muka István faanyagvédelmi szakértővel	102
F. Dóczy Erika – Kovács Gergely „Kevesen jártak Lipták Irénhez gyakorlatra” – Interjú Klaniczay Péter műemlék-felügyelővel	128
Utószó	154
Rövidítésjegyzék – Gyakrabban előforduló személyek	155

FAGYÖNGY – A KITÜNTETETT HELY

Csilla Markója Marked places – Pedro Costa, Lav Diaz and István Farkas	161
---	-----

„MAGYARORSZÁGON A FOCIHOZ ÉS ZSÁMBÉKHOZ MINDENKI ÉRT”

INTERJÚ VALTER ILONA RÉGÉSSZEL¹

Kovács Gergely: Az interjúk elején mindig a kezdetekig nyúlunk vissza: hogyan került érdeklődése középpontjába a régészet, a középkor és a műemlékek?

Valter Ilona: Sárospatakon születtem, és az ottani gimnáziumban érettségiztem 1957-ben. Ez sajnos már nem a régi, híres, református, hanem egy Rákóczi nevű állami gimnázium volt, de nagy szerencsémre bennünket még a kiemelkedő műveltségű, leginkább paptanárok tanítottak. Engem mindig az irodalom és a történelem érdekelt. Latint tanultunk, egy kitűnő öreg tanárunk volt, aki belénk verte a deklinációt, de nemcsak azt, hanem tágabb értelemben az egész latin kultúrát, a görög-római mitológiát, amibe beleszerettem. Ezzel kezdődött. Emellett Sárospatakon közismert volt a vár, ráadásul akkoriban már múzeumként működött, ahova be lehetett menni. Fogalmam nem volt, mi micsoda, de tetszett az épület.

Mindenki legnagyobb megdöbbenésére régésznek jelentkeztem. Föl is vettek, és olyan nagy szerencsém volt, hogy László Gyula² tanítványa lehettem. Ezáltal távol kerültem attól, hogy római koros legyek, de a mitológia megmaradt az egyik, életre szóló szerelmemnek. Professzor úr terelgetett bennünket, engem történetesen az akkori- ban nagyon divatos településtörténet felé. A szülőföldemen van egy csodálatos vidék, a Tisza és a Bodrog által határolt Bodrogtörzs, ami egy földrajzi, néprajzi, illetve minden egyéb értelemben tökéletesen zárt világ, és a folyók szabályozásáig tele volt mocsarakkal. A települések nem épülhettek meg másutt, csak a dombokon. László Gyula már első- éves koromban kiadta nekem szakdolgozati témának a térség feldolgozását. Tisztes- séggel végigjártam a magyarországi Bodrogtörzst, hol gyalog, hol biciklivel, körülbelül kétszáz új lelőhelyet találtam, és nagyon jelentős történeti, illetve néprajzi ismereteket szereztem. Megírtam a szakdolgozatomat, de a Bodrogtörzs nem engedett, mert amikor már a hivatalban dolgoztam, a doktori disszertációm is a régió településtörténetéről írtam, kiegészítve annak a Szlovákiához tartozó, kiváltképp értékes részével.³ Ez a '60-as

¹ Az interjút F. Dóczi Erika és Kovács Gergely készítette 2023. június 22-én. A leíratot készítette, a szöveget gondozta és lábjegyzetekkel ellátta: F. Dóczi Erika, Kovács Gergely. Szerkesztette: Markója Csilla (HUN-REN BTK MI).

² László Gyula (1910–1998), régész, történész, képzőművész, egyetemi tanár. A Képzőművészeti Főiskolán folytatott tanulmányait 1933-ban abszolválta, 1935-ben pedig bölcsészdoktori oklevelet szerzett. 1940–1949: Kolozsváron egyetemi tanár. Budapestre visszatérve előbb az MNM munkatársa, 1957 és 1980 között a budapesti tudományegyetem tanára.

³ Valter Ilona: Régészeti adatok a Bodrogtörzs honfoglaláskori településtörténetéhez. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 4. 1964. 131–141.; Ilona Valter: Histoire du peuplement de „Bodrogtörzs” à l’époque

években történt, és ha át akartam menni a kassai múzeumba, ahhoz meghívó levelet kellett kérni. A kassai kollégák sokat segítettek. 1967-ben megírtam a disszertációt, levizsgáztam, elfogadták, és ünnepélyesen egyetemi doktorrá avattak.

Ebben a korai időszakban még kevesebb szerep jutott a műemlékeknek. Amikor 1962-ben végeztünk az egyetemen, mindenki elhelyezkedett valahol. Balassa Iván,⁴ egy nemzetközi hírű néprajzos igazgatta akkor a sárospataki múzeumot. '56-os szerepválalása miatt „száműzték” őt Zemplénbe, az én nagy szerencsémre, ugyanis rengeteget segített nekem még egyetemista koromban, sokat jártam vele néprajzi túrákra a Hegyközbe (Bodroghözbe kevésbé). Amikor 1962-ben visszakérült Budapestre, a Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Főosztályának élére, közölte velem, hogy én veszem át a helyét a múzeumban. Személyes okokból kifolyólag nem akartam Sárospatakon élni, amihez nagyon erősen ragaszkodtam, ezért visszautasítottam Balassát. Erre azt mondta, hogy akkor viszont nem mehetek máshova, csak az ország legócskább múzeumába, Zalaegerszegre, ahol egy szem néprajzos ült Szentmihályi Imre,⁵ egy elég furcsa ember személyében. Így kerültem a Göcseji Múzeumba.

Én voltam első régész Zala megyében, ahol semmi nem volt megszervezve. Másfél évet töltöttem ott, és mire eljöttem, addigra kidolgoztam a leletbejelentés rendszerét. Állandóan vidéken voltam a legváltozatosabb korszakú, elég nagy ásatásokon, amiből számos előnyöm származott. Huszonkét évesen magamra voltam utalva, és önállóan kellett megoldanom mindent; magam rajzoltam, magam mértem föl, magam szereztem munkásokat, és minden nagyon jól ment. Tulajdonképpen jól éreztem magam Zalaegerszegen. Elvégeztem életem első műemlékes ásatását a bagodvitenyédi körtemplomban,⁶ bejártam Göcsej leggyönyörűbb részeit, megismerkedtem a csodálatos, épen megmaradt 13. századi téglatemplomokkal – ekkor kezdődött ez a szerelem. Megírtam életem első cikkét az *Archaeologiai Értesítőbe*,⁷ aminek az volt az előzménye, hogy harmadéves egyetemistaként Kozák

árpádieenne et au moyen âge. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1969/2. 183–187.; Valter Ilona: Egyházhelyek és templomok a középkori Bodroghözben. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 8. 1969. 115–141. A disszertáció publikálva: Valter Ilona: A Bodroghöz honfoglaláskori és középkori településtörténete. *Agrártörténeti Szemle*, 16. 1974. 1–55.

⁴ Balassa Iván (1917–2002), etnográfus. 1944-től a budapesti Néprajzi Múzeum munkatársa, 1948-tól a Magyar Osztály vezetője, majd hat éven át az intézmény főigazgatója. 1956–1961: a sárospataki Rákóczi Múzeum igazgatója. 1961-től a Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Főosztályának Tudományos Osztályvezetője, 1969-től a Mezőgazdasági Múzeum megbízott főigazgatója.

⁵ Szentmihályi Imre (1924–1986), néprajzkutató, muzeológus. 1948-tól az MNM, 1949-től a Nagykanizsai Múzeum, 1950-től a zalaegerszegi Göcseji Múzeum munkatársa, illetve 1969-ig utóbbi tudományos főmunkatársa, majd igazgatója. Balassa szerkesztette a *Göcseji Múzeum Közleményeinek* első harminc számát. 1969–1973: a Zala Megyei Levéltár munkatársa.

⁶ Valter Ilona: *Bagod-Szentpál, templomrom. Régészeti ásatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1964. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 28185. Vö.: Valter Ilona: Pusztuló románkori kerektemplom Bagodvitenyén. *Műemlékvédelem*, 11. 1967. 72–75.

⁷ Valter Ilona: Az ácsi református templom feltárása. *Archaeologiai Értesítő*, 90. 1963. 282–289.

1. Valter Ilona az interjún, 2023. © MÉM MDK, Tudományos Irrattár, Lymbus, Ists. K 2072

Károly⁸ meghívott egy ásatásra az ácsi református templomba. Valójában odavitt, átadott a nagytiszteletű úrnak meg a munkásoknak, majd elment. Ő volt a repülő régész: egyszerre ásott Egerben, Budapesten, Sümegen és Szigligeten, és nyugodt szívvel otthagyta az ásatást egy harmadéves régészhallgatóra. Mivel rendkívül jóban voltam az évfolyamtársaimmal (kilencen voltunk), mindenki lejött nekem segíteni, úgyhogy közös erővel, harmadévesen kiástuk az ácsi templomot. Előjött egy érdekes alaprajz, talán egy 12. századi templomé a mai épület alatt, amit Zalaegerszezen feldolgoztam, majd a munkám megjelent az *ArchÉrt*-ben.

F. Dóczy Erika: Ezután hogyan került az OMF kötelékébe?

VI: Amikor a Göcseji Múzeumnál voltam, két egyetemista társam, Czeglédy Ilona⁹ és Sándor Mária¹⁰ az OMF-ben dolgozott. Kozák Karcst is ismertem már:

⁸ Kozák Károly (1920–1989), régész. Az OMF Tudományos Osztályának munkatársaként elsősorban a középkori emléanyagot (centrális és falusi templomokat) kutatta, emellett a nevéhez fűződik Eger, Sümeg és Szigliget várának ásatása.

⁹ Czeglédy Ilona (1937–2022), régész, muzeológus. 1961–1968: az OMF Tudományos Osztályának munkatársa. Római kori emlékek, középkori eredetű templomok és romok mellett részt vett a siklói vár feltárásában, legjelentősebb munkája pedig a diósgyőri vár tudományos feldolgozása volt. 1968–1974: a diósgyőri várban létrehozott múzeum igazgatója, 1974–1981: a Múzeumi Restaurátor és Módszertani Központ osztályvezetője, 1981–1992: az MNM tudományos főmunkatársa.

¹⁰ Gerőné Sándor Mária (1933–2023), régész. 1958-as diplomaszerezését követően az MNM Középkori Osztályának gyakornoka. 1961–1996: az OMF, majd az OMvH munkatársa. Elsősorban a Dél-Dunántúl középkori, illetve reneszánsz műemlékeinek megismerésén és megőrzésén dolgozott. Számos falusi templom ásatása mellett a nevéhez fűződik a magyaregregyi Márévár, a szászvári vár, valamint a pécsi Aranyos Mária-kápolna feltárása.

2. Valter Ilona, az OMF Tudományos Osztályának kutatója. © MÉM MDK, Tudományos Irratár, Lymbus, ltsz. K 1899

elsőévesként valamelyik kollégája közvetítésével ismerkedtem meg vele, és Garam Éva barátnőmmel¹¹ együtt berakott bennünket a sümegi várba, majd úgyszintén otthagyott. Majdnem két hónapot töltöttünk itt ketten az első egyetemi évünk után, és mi iránítottuk volna a munkásokat, de ők sokkal jobban tudták, mint mi, hogy miről szól az ásatás. Miután Károly három hét elteltével sem jött vissza, Balázs bácsi, a brigádvezető közölte, hogy „kislányok, itt most nem tudunk továbbmenni, amíg nem rajzolnak metszetet”. Életünkben nem rajzoltunk metszetet, de nem volt mit tenni, elővettük Karcsi milliméterpapíros rajzait, és megrajzoltuk, amit kellett. Nem tudom, hogy teljesen pontos volt-e, de megcsináltuk. Különbösen rettenetesen utáltuk aztán már a sümegi várat, mert az öregtornyában ültünk másfél hónapig, és 16. századi zöldmázás cserépkályhadarabokat mostunk, úgyhogy én egy életre megutáltam a zöldmázás kályhacsempéket, de mindent megcsináltunk. Ezek – az ácsi templom és a sümegi vár – voltak tulajdonképpen az első műemlékek, amikkel találkoztam, és mindkettő remekül sikerült. Kozák Karcsi akkor még nem volt olyan búbánatos, mint később, úgyhogy amikor éppen ott volt, lehetett tőle tanulni. De ott volt tervezőként Koppány Tibor is, aki Sümegről származott, és rendkívül kedvesen foglalkozott velünk, olyan mértékben, hogy elvitt az ott élő szüleikhez, akiknek bemutatott bennünket. Tizenkilenc évesek voltunk, ő nem tudom, mennyi lehetett, de Tibi bácsinak hívtuk. Nem nagyon szerette, ezért inkább csak egymás között neveztük így. Tőle már akkor is nagyon sokat tanultunk, ő volt az első, aki ténylegesen műemlékvédelemre tanított bennünket.

Nagyon erős volt bennem az érzés, hogy a hivatalban szeretnék dolgozni, és hogy majd csak elkerülök Zalaegerszegről. El is kerültem, mert éppen felvétel volt Entz Géza tudományos osztályára. A lányok szóltak neki, hogy talonban vagyok Zalaegerszegen, ezért behívott egy beszélgetésre. Fölmentem hozzá, és mindent megbeszélünk. Csodálatos ember volt, nem tudok kellőképpen hálát adni az Istennek, hogy tizenhárom évig dolgozhattam a keze alatt. Ő csinált belőlünk műemlékes régészt,

Nagyon erős volt bennem az érzés, hogy a hivatalban szeretnék dolgozni, és hogy majd csak elkerülök Zalaegerszegről. El is kerültem, mert éppen felvétel volt Entz Géza tudományos osztályára. A lányok szóltak neki, hogy talonban vagyok Zalaegerszegen, ezért behívott egy beszélgetésre. Fölmentem hozzá, és mindent megbeszélünk. Csodálatos ember volt, nem tudok kellőképpen hálát adni az Istennek, hogy tizenhárom évig dolgozhattam a keze alatt. Ő csinált belőlünk műemlékes régészt,

¹¹ Garam Éva (1939–2023), régész, 2003 óta az MTA doktora. 1957–1962: az ELTE régészet-történelem szakos hallgatója, szakdolgozatát az avar kori női viseletekről írta. Diplomájának megszerzését követően az MNM népvándorláskori gyűjteményében dolgozott, amelynek 1973-ban a vezetőjévé nevezték ki. Kiemelkedő jelentőségűek kiskörei, tiszafüredi és zamárdi temetőfeltárási.

3. Budapest I., Dísz tér 4–5., főhomlokzat, az OMF első vári székháza. © Galacanu Efstatia felvétele, 2001. MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 235.716N

sőt egy műemlékes régész műhelyt hozott létre. Főleg lányok dolgoztunk ott, pedig Gézáról lehetett tudni, hogy nem annyira bízik a női munkaerőben. Nekem is ezt mondta a beszélgetés végén:

– Na, hát most mit csináljak magával? Maga annyira jó, és annyira jó az a cikk, amit írt, hogy jöjjön, január elsején jelentkezzen. Pedig hát maga is csak nő.

Ez aztán teljesen eltűnt az évek során, Entz Géza csodálatos főnök volt. Minden ásatásra eljött, ha tehetette, vonattal, busszal, gyalog, mindenkinek a munkáját megnézte, mindent elmagyarázott. Egyébként én az egyetemen a régészet mellett átjártam a művészettörténetesekhez: Dercsényi Dezső a román korról, Entz Géza a gótikáról tartott előadásokat. Mi a művészettörténetesekkel, a párhuzamos évfolyamokkal és az alattunk lévőkkel rendkívül jóban voltunk. Velünk járt egyetemre Marosi Ernő, Galavics Géza,¹² Dávid Feri, és áthallgattunk egymáshoz. A mi tanszékünk közkedvelt volt az egész egyetemen, és az is nagy szerencsénk, hogy László Gyula tanítványai lehettünk. Mi, akik megmaradtunk, a mai napig összejárunk, mert egy életre szóló leckét adott nekünk művészetről, régészetről és sok minden másról. Az elején két fél-évig *Bevezetés a művészettörténetbe, régészetbe* címmel tartott előadásokat, elvitt

¹² Galavics Géza (1940–2023), művészettörténész, 2001 óta az MTA levelező, 2019 óta rendes tagja. 1971-től az MTA MKCs–MKI munkatársa. Fő kutatási területe a magyarországi reneszánsz, barokk és klasszicista művészet. Nevéhez fűződik a magyar kertművészet-történeti kutatás megalapozása és kiterjesztése.

bennünket az akkori legfontosabb művészek (szobrászok, festők) műtermébe. Rengeteget tanultunk tőle.

Tehát így kerültem az Országos Műemléki Felügyelőségre. 1964. január 1-jén léptem be, Vladár Ágnessel egyszerre. Már a bemutatkozásnál nagyon szimpatikusak voltunk egymásnak, pedig ekkor még nem is tudtuk, hogy az életünk mennyire összefonódik majd. Amikor fölvettek, még a Dísz téren székelt az OMF, és egy, az utcára néző óriási szobában volt a régész csapat. Kilencen ültünk ott Gerő tanár úrral és Karcival, a többiek mind hölgyek. Pamer Nóra¹³ nem a mi korosztályunkhoz tartozott, Sándor Mari hat évvel volt idősebb nálunk. Kozák Éva¹⁴ és én voltam még ott, továbbá rajzolóként Kremnicsán Ili¹⁵ és Cserfalvi Éva.¹⁶ Gerő tanár úr nemes egyszerűséggel csirkefarmnak hívott bennünket. Folyton zibongtunk, szombatontként megbeszéltük az előző heti kiszálláson történeteket, meséltünk egymásnak. Ő pedig csak ült és dolgozott, föl sem nézett. Rengeteget tanultunk tőle, a többiek is, de én még inkább igyekeztem kihasználni a lehetőséget, és kértem, hadd kísérem el a budai vár műemléki helyreállítására.¹⁷ Boldogan mászkáltam vele az állványokon, amikor a gótikus kápolna boltozatát helyezték vissza, és ott, a helyszínen mutatta meg, hogyan állítják össze a középkori boltozatot. Az a pár év, amit vele töltöttünk, egy élő építészettörténet volt. De azt is megtanultuk tőle, hogy hiába rugdosták őt, hiába váltották le, rendületlenül dolgozott tovább, megtartotta a jókedvét, a rendkívüli humorérzékét, és türelemmel elviselt bennünket. Ez volt az első aranykor. Óriási felszabadulást jelentett nekem Zalaegerszeg után. Csodálatosak voltak az építészek, mindenkivel nagyon jóban voltunk. Koppány Tibor, Ferenczy Karsai, Erdei Feri, Vladár Ági, Schőnerne Pusztai Ilona – ott kezdődtek ezek a barátságok.

KG: Mik voltak az első munkái?

¹³ Pamer Nóra (1924–2011), régész, művészettörténész. 1960-tól az OMF Tudományos Osztályán dolgozott, és számos középkori templom, kolostor, illetve várrom feltárását, kutatását vezette. 1970-től a Műszaki Könyvkiadó szerkesztője volt. Részt vett a *Műemlékvédelem* szerkesztésében is, előbb szerkesztőbizottsági tagként, majd 1989–1995 között felelős szerkesztőként.

¹⁴ Mezősiné Kozák Éva (1939–2016), régész. Négy évtizeden át az OMF munkatársa volt. Főleg a Dunántúl emlékeinek kutatója, a vértesszentkereszti bencés apátság romjainak feltárója és monográfusa.

¹⁵ Komjáthyne Kremnicsán Ilona (1944–), építészmérnök. 1962–1963: a Fővárosi I. sz. Építőipari Kivitelező Vállalat építész technikus. 1963–1984: az OMF tudományos munkatársa, területi előadója, majd építész tervezője. 1986–1991: a BME Építészettörténeti és Elméleti Intézetének építész tervezője, 1992–2008: a MÉRTÉK Építészeti Stúdió építész tervezője.

¹⁶ Cserfalvi Éva, régész. Az 1960-as évektől az OMF Tudományos Osztályának munkatársa. Elsősorban rajzolóként, felmérőként dolgozott. Részt vett egyebek például a magyaregregyi Márévár, illetve a hédervári temetőkápolna kutatásában.

¹⁷ Gerevich László, Holl Imre és Zolnay László budavári feltárásait követően, 1948–1966 között Gerő László tervei szerint került sor először a védmű, majd a középkori királyi palota gótikus nagyterme, kápolnája, valamint a Király-pince műemlék-helyreállítására, rekonstrukciójára. Ehhez ld.: Gerő László: A budai középkori királyi palota és vár maradványainak helyreállítása. *Magyar Műemlékvédelem*, 5. 1970. 155–193.; Uő: *A helyreállított budai vár*. Budapest, 1980.

4. Valter Ilona Belpátfalván az ásatás résztvevőivel, 1964. © Valter Ilona

VI: Életem első munkája a belpátfalvai ciszterci apátság kutatása¹⁸ volt. Abszolút kezdő régészként bízta rám ezt a feladatot Entz Géza, és kicsit tartottam is tőle, hogy fog menni, de az egész utamon végigkísért a szerencse. Lementem Belpátfalvára megszervezni az ásatást, és a plébános úr átadott a káplánjának, Kádár Lászlónak,¹⁹

¹⁸ A monostor ásatása 1964–1966 között zajlott, melyhez ld.: Valter Ilona: *Belpátfalva, ciszterci apátsági templom. A monostor ásatási dokumentációja (1964–1966)*. Kézirat. Budapest, 1966. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 25117. Vö.: Uő: A belpátfalvi monostor feltárási munkálata 1964-ben. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 6. 1966. 199–226.; Ilona Valter: Die archäologische Erschliessung der Zisterzienserklösters von Belpátfalva. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae*, 33. 1981. 179–200.

¹⁹ Kádár László Gábor OCist (1927–1986), ciszterci szerzetes. 1945-ben belépett a rendbe, öt évvel később

5. Valter Ilona palóc népviseletben a belpátfalvi ásatás alkalmával, 1964.

© Valter Ilona

vigyáztam, amíg az asszonyok dolgoztak. Délben Fáni néni tüzet rakott, és megsütöttük a szalonnánkat, nagyon-nagyon jó világ volt. És föltártuk, valamint dokumentáltuk a kolostor falait, mert a templomban nem kutathattunk.

Ekkor lépett be az életünkbe Örsi Karcsi. Csodálatos barátság szövődött köztünk, haláláig kishúgomnak hívtam, nagyon-nagyon jóban voltunk. Ő mérte föl nekem, amit kellett, minden pontos alaprajzi felmérést ő csinált akkor, nem csak kertet tervezett. Életem első építész partnere pedig Rados Jenő professzor úr volt, aki akkor már a nyolcvanvalahányadik évében járt, de nem tisztelték meg külön hivatali kocsi-val, hanem ő is jött vonattal, busszal. Én megszerveztem, hogy a buszmegállóban motoros (más nem volt) várja, az öreg pedig szépen fölült a motorra. Teljesen kopasz volt, és ahogy jöttek a motorral, egy hét év körüli kislány, akire szintén vigyázni kellett, rohant-rohant, azt kiabálva, hogy „Édesanyám, jön a Hruscsov bácsi!”, és Hruscsov bácsi Rados Jenő képében megjelent Belpátfalván. Nagyon féltem a vele való munkától, de aztán annyira összebarátkoztunk, hogy szombat délutánonként mindig el kellett mennem a Rados családhoz, a felesége mindenféle uzsonnával várt, és minden héten be kellett számolni a professzor úrnak, hogy mi volt Belpátfalván. A mai napig áll az a romkert, amit akkor megtervezett. Olyan csodálatos kőművesek dolgoztak akkor a Kivitelezési Osztályon, mint Majoros Bandi bácsi,²⁰ és az ő munkájukat is dicséri, hogy egy kő sem mozdult ki azóta.

pedig pappá szentelték. 1960-tól Belpátfalván, 1965-től Egerben volt káplán. 1975–1978: veszprémi püspök, 1978–1986: egri érsek.

²⁰ Majoros András, kőműves. Az OMF Kivitelezési Osztályának munkatársa, az Egri Építészeti Osztály vezetője, kiemelkedő tudású kőművese. Közreműködött például a Hollókő, Kossuth Lajos utca 76. számú népi lakóház, illetve számos egyéb műemlék helyreállításában.

a későbbi egri érseknek, aki egyébként ciszterci szerzetes volt. Jobban értett a rend építészetéhez, mint én, így az ő segítségével tűztük ki az első árkot, majd miután megtaláltuk a kerengő falát, a kályhától indulva haladtunk tovább, és ment minden a maga útján. Csodálatos négy évet töltöttem Belpátfalván. A mai napig – Űristen, hány éve már – tartom a kapcsolatot a maradék emberekkel, akikkel együtt dolgoztam. Mindössze négy férfit tudtunk felvenni, mert a többieknek mind a cementgyárban volt munkájuk, és a palóc asszonyok jöttek helyettük dolgozni, népviseleti ruhában. Reggelenként kihajtottuk a libákat, a kecskéket és a gyerekeket, akikre én

6. Valter Ilona palóc népviseletben a bélapátfalvi ásatás alkalmával, 1964.
© Valter Ilona

7. A bélapátfalvi ciszterci apátság romjai © Kovács Gergely felvétele, 2021.

8. Rados Jenő a *Rekviem egy kastélyért* megnyitóján (OMF). Hátul balról: Vladár Ágnes, Nagy Klára, Valter Ilona, Pamer Nóra, Horler Miklós, Anda Judit, Hokkyné Sallay Marianne © Valter Ilona

Most folyik a templom helyreállítása, és pontosan látjuk, mennyire jó, hogy Örsi Karcsival, Cserfalvi Évával, illetve Kremnicsán Ilivel – aki akkor rajzolóként dolgozott – annyira alapos munkát végeztünk. A jelenlegi munkálatok során az ásatásvezető Rákóczi Gergely,²¹ az egri múzeum fiatal régésze (akinek az első dolga volt felkérni engem konzulensnek, és aki elég gyakran beszámolt nekem a fejleményekről e-mailben, képi illusztrációkkal) állandóan írja, hogy pontos és nagyon jól használható a dokumentációm. Nagyon örülök, hogy ilyen módon összeérnek a dolgok – a kezdet és a vég. Annak már kevésbé, ahogy kibebezték a templomot, és eltávolították a teljes barokk berendezését. Érsek úr²² eredetileg megtiltotta a belsőben folytatandó ásatást, de mivel a falak mentén úgyis le kellett ásni a vízelvezetés miatt, a tervező, Rudolf Mihály²³ segítségével sikerült elérnie Gergelynek, hogy itt is kutathasson. Írom neki

²¹ Rákóczi Gergely (1989–), régész, az egri Dobó István Múzeum Régészeti Osztályának munkatársa. A belpátfalvi ciszterci apátsági templom mellett az egri vár ásatásának régész kutatója.

²² Ternyák Csaba (1953–), római katolikus pap. Teológiai tanulmányait Győrben és Budapesten folytatta. 1989–1992: a római Pápai Magyar Intézet rektora, 1992–1997: a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia titkára. 2007 óta egri érsek.

²³ Rudolf Mihály (1955–), építészmérnök. 1979-ben szerezte meg a diplomáját a műegyetemen. 1979–1990: az ÉSZAKTERV Építész Tervező Vállalat munkatársa, 1981-től tervezője, 1984-től vezető tervezője. 1988–1991: a Magyar Építőművészet szerkesztője. 1990 óta a Hadas Építész Iroda (1996-tól Hadas Műterem Kft.) vezető tervezője, ügyvezetője. 2008–2012: a Debreceni Egyetem főiskolai adjunktusa, 2010-től docense.

9. Valter Ilona és Rados Jenő © Valter Ilona

mindig, hogy minden apró részlet, amit megtalál, az csodálatos, mert hozzátesz valamit a templom történetéhez. Örülünk neki, hogy megtalálta a déli bejárat küszöbét, az emeletre vezető lépcsőalapot, a szentélyrekesztő falát, és annak is örülünk, hogy 17. századi sírokat tárt fel, mert ez is igazolja, hogy bár a templom már romokban volt, mégis megszentelt helyként használták, és oda temetkeztek.

Most áttérek arra, hogy Entz Géza hogyan osztotta ki nekünk a feladatokat. Az első ciszterci épületet érintő munkám után én lettem hirtelen a ciszterci szakértő, és minden feladatot, ami a rend építészetéhez kapcsolódott, én kaptam meg. 1966-ban Géza azt mondta:

– Tudom, hogy végigásta az egész évet, és hogy már szeptember van, de most elmegy Pásztóra, és megkeresi a ciszterci apátságot.²⁴

Így is tettem, feltártam a ciszterci megelőző korábbi, bencés apátságot is, és együtt dolgozhattam Vladár Ágnessel, aki a Pásztón feltárt objektumok építész tervezője lett. A ciszterci apátság és a romkert után tehát megtaláltam a bencés műhelyeket, a 11. századi üvegkútát (feltárt állapotban a mai napig nem ismerünk ilyen épületet Európában, külföldi konferenciákon mindenki a csodájára járt), valamint egy 11. század végi kovácműhelyt, amit szintén Ági restaurált.²⁵ Lejártunk művezetni, és ott állt a romkert közepén

²⁴ A monostor kutatása és feltárása 1965–1968 között zajlott, melyhez ld.: Valter Ilona: Műemléki feltárások és helyreállítások Pásztón. *Műemlékvédelem*, 13. 1969. 226–230.; Uő: A pásztói monostor feltárása. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 1982. Szerk. Fodor István. Budapest, 1982. 167–208.

²⁵ H. Vladár Ágnes: *Pásztó, romkert, üvegkút. Helyreállítási tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1987. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 26026. Vö.: Valter Ilona: Árpád-kori (11–13. századi) üvegkút és kovácműhely a pásztói monostorban. *Archaeologiai Értesítő*, 140. 2015. 195–227.

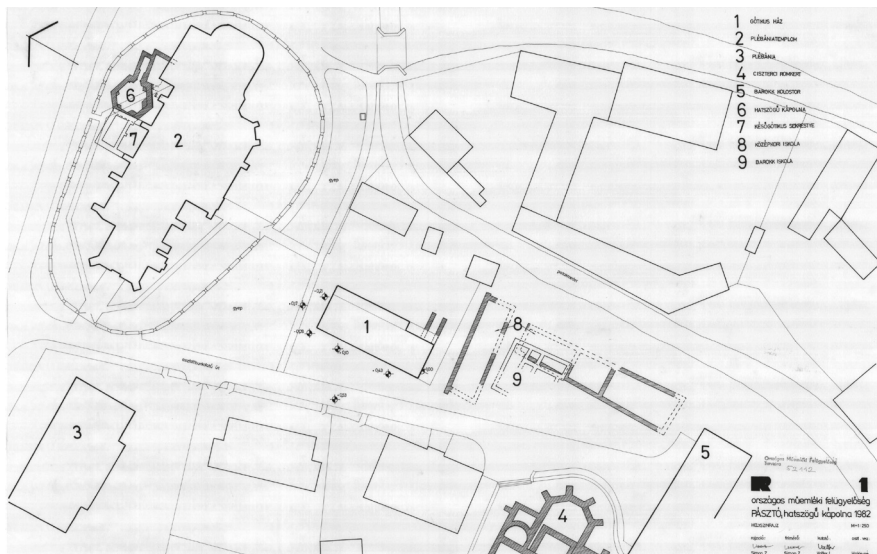

10. A pásztói Oskolamester-ház a helyreállítást követően © MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 225.385ND

az 1968-ig használatos kántorház, amiben a mindenkori pásztói kántortanító lakott. Dűledező, nagyon rossz állapotban lévő, jellegtelen épület volt, ami a lebontandók között szerepelt, hogy ne csúfoskodjon ott. Amikor egyszer odaértünk Ágival, a kőműves kalapáccsal ráütöttem a vakolatra, lehullott egy része, és előjött egy gótikus ablak. Ez mentette meg az épületet, és így lett belőle Magyarország egyetlen megmaradt mezővárosi középkori lakóháza, ami ereszmagasságig megvan, mindent megtaláltunk benne.²⁶ Csodálatos módon azt is sikerült elintézni – a mindenkori pásztói tanácselnök (majd a polgármester) és a plébános nagy segítségemre volt ebben –, hogy az oskolamester házában ne csak rajzokat mutassunk be, hanem a középkori bútorok rekonstrukcióit is. Keresztülverekedtük az elképzelésünket a tervtanácson, én végignéztem a középkori táblaképeket, lerajzoltam skiccben egy-egy bútordarabot (elsősorban a kassai dóm Szent Erzsébet-oltárán találtam analógiákat), Ági pedig átrakta őket léptékhelyes rajzba. Praznovszky Mihály,²⁷ a salgótarjáni múzeum akkori igazgatója talált nekünk egy olyan asztalosmestert, Tóth Lászlót, aki középkori technikával, bárdal készítette el a bútorokat.

²⁶ A mindenkori pásztói kántortanító háza, az ún. Oskolamester-ház, egyben a település iskolája, ami ereszmagasságig épségben megmaradt. Feltárása: Valter Ilona: *Pásztó, Oskolamester-ház. Kutatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1981. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 25066. Vö.: Uő: *Középkori élet az iskolamester házában. Az Egri Nyári Egyetem előadásai 1991*. Lekt. Román András. Eger, 1991. 15–18. Helyreállítása: H. Vladár Ágnes: A pásztói gótikus ház műemléki helyreállítása. *Magyar Építőipar*, 34. 1985. 37–39.

²⁷ Praznovszky Mihály (1946–), irodalomtörténész, muzeológus. 1976–1982: a szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum igazgatója, 1982 és 1987 között a Nógrád megyei, 1987 és 1993 között a Veszprém megyei múzeumi igazgatóság vezetője. 1993–2000: a Petőfi Irodalmi Múzeum főigazgatója. Fő kutatási területe Madách Imre és Mikszáth Kálmán munkássága.

11. A pásztói műemlékegyüttes © Simon Zoltán rajza, 1982. © MÉM MDK, Tervtár, ltsz. R 52112

Ez már 1984-ben történt, vagyis a pásztói munka sokáig tartott. Aztán megtaláltuk a Rátót nemzetség 13. századi hatszögű temetőkápolnáját.²⁸ Rengeteg egyetemista dolgozott minden ásatáson, a mostani régészemzedék egy része lényegében az én munkáimon nőtt fel, nagyon szerettem őket. Biztos voltam benne, hogy pincének már a középkorban is lennie kellett Pásztón, hiszen borvidéken fekszik, ezért kettesükkel, Pusztai Tamással²⁹ és Majcher Tamással³⁰ végigjártuk a főutca házait, és föl-mértünk hetven pincét, amiből ötvenkettő középkorinak bizonyult. Kirajzolódott a mezőváros teljes utcarendszere, amihez összeszedtem a szakirodalmat, az okleveleket. Szinte minden jelentős épülete előkerült a középkori mezővárosnak. Ami bemutatható volt belőle, azt az OMF és a helybeliek segítségével, Vladár Ágnes tervei alapján helyreállították. Jelentős műemlékegyüttes alakult ki Pásztó központjában, a plébániatemplom körül. Lent, a domb alatt volt egy középkori eredetű malom, aminek a kutatását még én kezdtem el, és néhány évvel ezelőtt a város helyreállította.³¹ Működik

²⁸ Valter Ilona: A pásztói XIII. századi hatszögű kápolna. *Archaeologiai Értesítő*, 118. 1991. 17–31.

²⁹ Pusztai Tamás (1969–), régész. 1995–2018: a miskolci Herman Ottó Múzeum munkatársa, 2010–2017 között igazgatója. 2018–2023: az MNM Régészeti Örökségvédelmi Igazgatóságának vezetője, az intézmény régészeti örökségvédelmi főigazgató-helyettese. 2023-tól az MNM Esztergomi Vármúzeuma munkatársa. Vezetésével folyt Mohi középkori mezőváros feltárása, a keleméri Mohosvár vagy a gönci pálos kolostor régészeti kutatása.

³⁰ Majcher Tamás, régész, a szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum főmuzeológusa, múzeumpedagógusa. Munkássága során elsősorban Nógrád megye területén végez ásatásokat.

³¹ Varga Bianka: Monostor-malom, Pásztó. MÉK-MÉSZ diplomadíj. *Régi-Új Magyar Építőművészet*. 2017. 2. 83–84.

12. Kutatóárok a bátaszéki ciszterci apátság ásatása során, 1994. © MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 36604

a malomkerék ott, ahol a helyét megtaláltam. Végül minden adatot összegyűjtve megírtam Pásztó középkori monográfiáját, amely egy tekintélyes méretű könyv formájában az Önkormányzat költségén 2018-ban megjelent.³²

Aztán 1971-ben Szentgotthárdra küldtek, hogy keressem meg a ciszterci apátságot – azt is megtaláltuk.³³ 1984 környékén sor került a teljes feltárássra. A középkori templom megmaradt falait a ciszterciek a 17. században, amikor lassanként újra birtokba vették az apátságot, átépítették. Később, amikor a barokk templom megépült, magtárnak használták az épületet, amelynek a nyugati és a déli fala eredeti állapotában maradt fenn. Az épületmaradványok hasznosítására kiírt pályázatot egy szombathelyi építészcsapat nyerte meg Németh István³⁴ vezetésével, akik a közreműködéssel hangverseny- és színháztermet terveztek, felhasználva a középkori maradványokat.³⁵ Minden középkori részletet bemutattunk, és az aulában, ahol a magasztott ülések alatt egy nagyon kellemes tér áll rendelkezésre, kiraktuk az összes faragott követ egymásra helyezve, értelmezve.

³² Valter Ilona: *Pásztó a középkorban*. Budapest, 2018.

³³ A középkori apátság feltárása 1971-ben vette kezdetét. Nagyobb részét 1982-re kibontották, ezzel együtt még 1987-ben is zajlottak ásatási munkálatok. Vö.: Valter Ilona: Előzetes beszámoló a szentgotthárdi ciszterci monostor ásatásáról. *Archaeologiai Értesítő*, 102. 1975. 88–100.; Uő: A szentgotthárdi ciszterci monostor és a művelődési központ. *Műemlékvédelem*, 29. 1985. 80–88.; Uő: Ciszterci monostorok kutatása. *Régészeti tanulmányok Pest megyéből*. (Studia Comitatus, 17.). Szerk. Ikvai Nándor. Szentendre, 1985. 563–570.; Uő: *Szentgotthárd, ciszterci monostor. Ásatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1987. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 25822.

³⁴ Németh István (1946–2009), építészmérnök, műemléki szakmérnök. Diplomáit 1970-ben és 1978-ban szerezte a műegyetemen. 1975-től a Vas Megyei Tanács Tervező Iroda munkatársa. 1997-től haláláig Vas megye, 2003-tól Kőszeg főépítésze.

³⁵ Németh István: Szentgotthárd művelődési és igazgatási központjának tervezése. *Vasi Szemle*, 38. 1984. 29–41.

A rendszerszerváltás után visszatértek hazánkba azok a ciszterciek, akiknek korábban el kellett hagyniuk Magyarországot. Újak is jöttek, ugyanakkor magyar volt a rend generális apátja Rómában, Zakar Polikárp személyében,³⁶ aki azt mondta, rendben van, hogy föltartam három apátságot, de meg kellene keresni a legelsőt, az 1146-ban II. Géza által alapított Cikádort.³⁷ Amikor Rómában voltunk a férjemmel, Kubinyi Andrással,³⁸ természetesen főapát urat is meglátogattuk. Búcsúzóul a maromba nyomott tízezer schillinget:

– Most megkeresi nekem Cikádort. Itt van hozzá az indulópénz.

Hokkyné Sallay Marianne,³⁹ a Tudományos Osztály vezetője abban az évben nem tudta belevenni a feladatot a munkatervembe, de a következő évben kaptam egy hónapot, hogy megkeressem és feltárjam Cikádort. Ez alkalommal is szerencsém volt. A gimnázium helybeli igazgatója,⁴⁰ egy kiváló történész, megtalálta és előkészítette az összes iratot, illetve forrást, amiből tájékozódhattam az egykori apátság hollétéről. Az ásatás során már az árkokkal is megtaláltuk a helyét. Mivel a városnak – a ciszterci templom romjai mellé épített óriási, egyébként szép neogótikus plébániatemplomon⁴¹ kívül – nincsen műemléke, nagyon szerettek volna kihozni valami igazán jelentőset ebből a feltárásból, így a hivatal mellett ők is adtak rá pénzt, akárcsak a Bátaszékről Elszármazottak Egyesülete. Cikádor anyaapátsága Heiligenkreuz volt, ezért Zakar

³⁶ Zakar Ferenc Polikárp (1930–2012), ciszterci szerzetes. 1948-ban lépett be a rendbe, 1955-ben pedig pappá szentelték. 1960-tól a római Szent Anzelm Pápai Egyetemen tanított. 1963–2006: az *Analecta Cisterciensia* nemzetközi tudományos folyóirat szerkesztője. 1985–1995: a ciszterci rend generális apátja, 1996–2010: zirci főapát.

³⁷ Az ásatás 1994-ben kezdődött, 1995–1996-ra a templom több részlete előkerült, a teljes feltárás pedig 2000 nyarán fejeződött be. Ehhez ld.: Valter Ilona: A cikádori ciszterci monostor feltárása Bátaszéken. *Műemlékvédelmi Szemle*, 11. 2001. 198–201.; Uő: Bátaszék–Cikádor ciszterci monostor. *Tolna megye évszázadai a régészet tükrében. Válogatás az elmúlt tíz év ásatási anyagából*. Szerk. Gaál Attila. Szekszárd, 2001. 55–56.; Uő: *A cikádori, másnéven (báta)széki ciszterci apátság története*. Budapest, 2015.

³⁸ Kubinyi András (1929–2007), történész, régész, egyetemi tanár, 2001-től az MTA levelező, 2007-től rendes tagja. 1952-től a Miskolci Állami Levéltárban dolgozott. 1954–1978: a BTM Középkori Osztályának munkatársa, 1969-től vezetője. 1978-tól nyugdíjazásáig az ELTE Régészeti Tanszékének munkatársa, 1990-től tanszékvezetője. Fő kutatási területe a Mátyás és a Jagelló-kor, valamint a középkori magyarországi várostörténet.

³⁹ Hokkyné Sallay Marianne (1932–), művészettörténész. 1955-ben az Építésügyi Minisztérium műemléki csoportjában kezdett dolgozni, majd 1996-os nyugdíjba vonulásáig az utódintézmények: az Építésügyi Minisztérium Várgondnoksága, az OMF, majd az OMvH munkatársa volt. 1964-ben részt vett a Velenében megrendezett műemlékes konferencián, amelynek eredményeként megszületett a Velencei Karta, illetve létrejött az ICOMOS. Az ő előkészítésével rendezték meg 1972-ben az ICOMOS III. nemzetközi kongresszusát Budapesten. 1977-től az OMF Tudományos Osztályának megbízott, 1980-tól kinevezett osztályvezetője volt, amely részleget egészen 1995-ös nyugdíjba vonulásáig vezette.

⁴⁰ Sümegi József (1960–), tanár, történész, diakónus. 1991 és 2015 között, illetve 2016 óta a bátaszéki II. Géza Gimnázium igazgatója. Számos kiadványt szerkesztett és publikált Bátaszék történetéről.

⁴¹ A neogótikus templom 1899–1903 között épült Hofhauser Antal tervei szerint. 1987 óta műemlékjellegű építmény (2362/1987. OMF), 1997 óta védett műemlék (1997. évi LIV. tv.).

13. A *Romanische Sakralbauten Westpannoniens* bemutatója az OMF székházban, 1985. Balról Rudolf Roetzer, Mende Ferenc, Valter Ilona, Ladislaus Triber © Valter Ilona

Polikárp áthozta nekem az építész végzettségű osztrák apátot.⁴² A mai napig előttem van, ahogy a magasan fennmaradt, feltárt falakon ugráltam apát úrral, és magyaráztam neki. Ott helyben elkezdte számolni, mennyibe kerül majd a romok helyreállítása, bemutatása, és hogy mennyit tud adni – tehát ők is hozzájárultak a későbbi munkákhoz. Schönerne Pusztai Ilona tervezte a romkertet, ami térélményt is nyújt. Magasan felhúzta a falakat, bemutatta a középkori pilléreket, a berendezési tárgyakat, visszaépítette a főoltárt és a két mellékoltárt, amelyek alapozásait az ásatáskor megtaláltuk. És hiába van ott mellette az a nagy templom, az ifjúság sokkal jobban szeret itt esküvőt tartani, ahogy hangversenyeknek is otthont ad a romkert. A megyei értéktár éppen egy hónappal ezelőtt legfőbb helyen vette fel a romot, és felterjesztették hungarikumnak. Épp tegnap közöltem Schöner Loncával, hogy ez a közös munkánk eredménye.

FDE: Milyen jelentőséggel bírt pályafutása során a dunántúli templomok kutatása?

VI: A kis román kori templomokkal nagyon sokat foglalkoztam. Rengeteg ilyen épület kutatását végeztem el Zala és Vas megyében. A következő eset Óriszentpéteren történt, 1980-ban. Olyan volt, mint egy mese. Éppen a falkutatáson dolgoztam a templom déli oldalán,⁴³ és megtaláltam a szép román kori párkányt, amikor megjelent

⁴² Gerhard Hradil OCist, szül.: Karl Hradil (1928–), osztrák ciszterci szerzetes, a heiligenkreuzi apátság hatvanhatodik apátja. 1952-ben pappá szentelték, 1983-ban apáttá választották. 1991–1997: az Osztrák Ciszterci Kongregáció elnöke.

⁴³ Valter Ilona: *Óriszentpéter, római katolikus templom. Régészeti dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1980. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 25329. Egy 1963-as ásatást követően a templom kutatása 1979–1985 között

14. A *Romanische Sakralbauten Westpannoniens* bemutatója az OMF székházban, 1985. 1. sor, balról: Kapsos Géza, Jantner Antal, Lőrincz József. 2. sor, balról: Schönerne Pusztai Ilona, Gerőné Sándor Mária, Horler Miklós, Hokkyné Sallay Marianne, Román András © Valter Ilona

egy osztrák úr, majd tört magyarsággal megkérdezte:

– Szíveskedne lejönni az állványról egy pillanatra? Szeretném megkérdezni, lenne-kedve írni velünk közösen egy könyvet Burgenland és Nyugat-Magyarország román kori templomairól.

– Ne haragudjon, ezt itt még befejezem, de utána jövök.

Ő volt Ladislaus Triber,⁴⁴ Burgenland kulturális ügyeinek intézője. Összeismertetett Friedrich Berg⁴⁵ régésszel és Hannsjörg Ubl⁴⁶ építész-régésszel. Ők lettek a partnereim a burgenlandi rész feldolgozásában, bár alapjában véve azt is én írtam meg helyettük,

zajlott: Valter Ilona: Előzetes beszámoló az őriszentpéteri r. k. templom 1963. évi ásatásáról. *Savaria*, 2. 1964. 282–289.; Uő: Az őriszentpéteri római katolikus templom kutatása. *Savaria*, 22/4. 1995–1998. 251–256.

⁴⁴ Ladislaus Triber (1931–2016), osztrák római katolikus pap, teológus. A bécsi egyetemen tanult teológiát. Pappá szentelését követően, 1955-től 1956-ig felsőöri káplán, majd 1965-től 1978-ig plébános. Ekkor átvette Helmut Andicstól a burgenlandi kulturális központok vezetését. Ezt a pozíciót 1991-ig töltötte be, önálló központot nyitva Kismartonban és Felsőölvön.

⁴⁵ Friedrich Berg (1930–2023), osztrák őstörténész, műemlékvédelmi szakember, régész. 1953-ban doktorált a bécsi egyetemen. 1954–1965: a horni Höbarthmuseum igazgatója. 1967–1990: a Bundesdenkmalamt munkatársa, osztályvezetője, burgenlandi Landeskonservatora (területi felügyelője).

⁴⁶ Hannsjörg Ubl (1935–2021), osztrák régész, építész, egyetemi tanár. 1954-től építésznek tanult a bécsi Műszaki Egyetemen, majd 1963-tól klasszika-archeológiát és ókori történelmet hallgatott a bécsi egyetemen, ahol 1969-ben doktorált. 1956–1970: építészként dolgozik különböző irodákban. 1970-től nyugdíjazásáig a Bundesdenkmalamt munkatársa. 1986–2002: a bécsi egyetem római kori régészet szakának oktatója.

15. Valter Ilona Keöd József sírjánál
Balatonfüreden © Valter Ilona

sen dupladoktor és kandidátus lettem. Az ilyen jellegű tudományos munkák lehetőségét a hivatal teremtette meg nekünk, mert olyan főnökeink voltak (1977-ig Entz Géza, aztán 1979-től Hokkyné Sallay Marianne, majd 1995-től Granasztóiné Györffy Katalin),⁴⁹ akik maguk is szakemberek voltak, és tulajdonképpen feláldozták értünk a saját tudományos pályafutásukat, olyan védőhálót borítva fölénk, ami alatt az egész társaság nyugodtan dolgozhatott.

Ahogy már mondtam, Entz Géza vezetésével kialakult egy középkori műemlékes régész-művészettörténész-műhely az osztályon. Dávid Feri nem csak a művészettörténészeket tanította meg a korszakalkotó jelentőségű falkutatásra – mindnyájan részt vettünk a bemutatóin. Úgy jártunk le Sopronba, mint egy csodálatos zárandokhelyre. Nagyon szerettem Ferit. A kollégiumi éveink alatt hárman laktunk egy szobában az első feleségével, Askercz Évával⁵⁰ és Garam Éva barátnőmmel, így közvetlen tanúi voltunk ennek a bimbózó szerelemnek. A Rákóczi út 5-ben volt a lánykollégium.

mert az oklevelekhez egyáltalán nem értettek. Olyan rendesek voltak, hogy amikor 1984-re elkészült a kézirat, azt mondták, az én nevemen kell kiadni, ők csak mint munkatársak szerepelnek benne. A könyv 1985-ben jelent meg *Romanische Sakralbauten Westpannoniens* címmel Kismartonban, a Roetzer Kiadó gondozásában.⁴⁷ Mendele Ferenc volt akkor az OMF igazgatója, és a székház aulájában került sor a kötet bemutatására. Ez volt a nyugat-magyarországi emléktárgy első összefoglalója. Később is foglalkoztam a témával, és 1995-re született belőle egy kandidátusi disszertáció,⁴⁸ amit 1998-ban megvédtem, így ünnepélyesen

⁴⁷ Ilona Valter: *Romanische Sakralbauten Westpannoniens*. Eisenstadt, 1985.

⁴⁸ Publikálva: Valter Ilona: *Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon*. Budapest, 2004.

⁴⁹ Granasztóiné Györffy Katalin (1943–), művészettörténész. Diplomáját 1967-ben szerezte meg, majd az MTA égisze alatt zajló topográfiai munkák szakmai adatgyűjtését végezte. 1974-től az OMF Tudományos Osztályának munkatársa volt, és többek közt a restaurátorok munkáját készítette elő művészettörténeti kutatásaival, illetve a restaurálási tervekét zsűrizte. 1984-től a Gyűjteményi Csoportot, 1995-től az OMvH Tudományos Osztályát vezette.

⁵⁰ Askercz Éva (1938–2022), művészettörténész. Diplomája megszerzését követően a soproni Berzsenyi Dániel Gimnáziumban tanított magyar nyelv és irodalmat, valamint művészettörténetet. 1968-tól a soproni múzeum munkatársa. Kezdetben a barokk anyag, később a Storno-gyűjtemény feldolgozásával, kiállításával foglalkozott. Az 1977-ben, Sopronban útjára induló Országos Érembiennále megalapítója, társrendezője, majd rendezője.

16. A papsokai templomrom feltárása, jobbról a második Valter Ilona

© Valter Ilona

Feri mindig megállt a belső udvaron, majd fölfütyülte, hogy „Éva, szívem, Éva, most érik a szilva”, és amelyikünk elfogadható állapotban volt, az odaállt az ablakba, hogy közvetítse Évának, mit akar Feri. Ez nagyon megmaradt bennem. Egészen a haláláig remek barátságot ápolunk, akkor is, amikor már nem Éva volt a felesége.

A második aranykort a nyolcvanas évekre teszem, amikor az OMF szintén egy kiemelkedő tudományos műhellyel rendelkezett. Azt azonban – ahogy a kollégák is elmondták előttem⁵¹ – mindenki érezte, hogy a '90-es években rossz felé indultak el a dolgok, és már a bomlás első jelei is megmutatkoztak. Először is azt éreztük – én legalábbis nagyon erősen –, hogy a Kivitelezési Osztállyal baj van. Kezdetől fogva kitűnő kőművesek és szakemberek dolgoztak a Felügyelőségen, de a nyolcvanas évek végén behozták azt a könnyítést, hogy GMK-kat lehetett alapítani. Ennek az lett a vége, hogy a jó szakemberek elhagyták az OMF-et, mert az nem tudott az állami forrásból megfelelő fizetést adni, és az alacsonyabban kvalifikáltak maradtak itt. Később pedig meg is szűnt a Kivitelezési Osztály.

KG: A Tervezési Osztály építészei közül kikkel dolgozott együtt? Kik voltak azok a kollégái, akiknek a személye, munkássága meghatározó volt az Ön számára?

VI: Először is Rados Jenő professzor úr, de Koppány Tiborral is volt egy egészen csodálatos közös munkánk 1964–1966 között, méghozzá a Balatonfüred fölötti papsokai templomrom feltárása.⁵² Ő mindig részt vett a kutatásban is. Ennek a munkának az

⁵¹ A magyar műemlékvédelem interjúiban. *Enigma*, 29. 2022. (2023). No. 113.

⁵² Valter Ilona: *Balatonfüred-Papsoka, templomrom. Régészeti dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1964–

17. A papsokai templomrom a helyreállítás után © Dobos Lajos felvétele, 1968.
MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 085.765N

alkalmával már az első évben óriási szerencsém volt a központi, nagy kutatóárokban, az oltár előtt. Gimnazista gyerekekkel dolgoztam, mert más nem nagyon volt (két nyugdíjas volt még mellettünk). Egyszer csak a legügyesebb, egyben – hogy finoman mondjam – legélénkebb srác, aki a főoltár előtt kezdett el bontani egy sírt, szólt nekem. Odamentem megnézni, és azt mondta:

- Ilu néni, itt valami nagyon csillog.
- Hol, te?
- Itt vagyok a csontváz közepénél, a mellkasánál.
- Na, akkor most eljössz onnan, és átadod nekem a helyet!

Én bontottam ki a sírt, és előkerült egy 11. század végi körmeneti kereszt.⁵³ Csodálatosan szép ötvösmunka, tűzaranyozott réz, hegyikristály berakásokkal és egy pazar korpuszal. Azért adták egy huszonnégy év körüli férfinak – aki nagyon előkelő helyen feküdt, közvetlenül a diadalív előtt, középen –, mert az alsó része eltörött. Ott volt egy gyenge pontja, ahonnan kiesett a hegyikristály, és a talpát feljebb helyezték. Gyönyörű szalagfonatos díszítés van a hátán, középpütt palmettákkal. Óriási szenzációszámba ment,

1965. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 25003–D 25004; Valter Ilona–Koppány Tibor: *Balatonfüred-Papsoka, templomrom. Tudományos dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1965. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 8710.

⁵³ Ilona Valter: La croix processionelle romane de Balatonfüred. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae*, 24. 1972. 215–232. Ld. még: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Szerk. Míkó Árpád, Takács Imre. Budapest, 1994. 198–199. (Lukács Zsuzsa). A katalógustétel a 12. század első felére datálja a körmeneti keresztet.

még Dercsényi tanár úr is lejött Balatonfüredre megnézni. Akkoriban Éri István⁵⁴ állt a veszprémi múzeum élén, és jogilag az ő intézményét illette meg a kereszt. Volt is egy párbaj a Nemzeti Múzeum és Éri között, de utóbbi bizonyult erősebbnek; talán azért is, mert a felesége⁵⁵ akkor már a minisztériumban dolgozott, úgyhogy a keresztet a mai napig Veszprémben őrzik.

Papsoka igazi csapatmunka volt. Együtt dolgoztunk Tiborral, a keresztet restauráló szakemberrel,⁵⁶ és további restaurátorok is részt vettek a munkában. A templom egy római villára épült, amelynek a falai nagyjából 70 centiméter magasságig megmaradtak, és a lábazati falfestmények is a helyükön voltak. Rengeteg freskótöredéket találtunk, amiket átadtam egy ezzel a korrall foglalkozó régésznek, Palágyi Sylvianak,⁵⁷ és csodálatos dolgokat hozott ki belőlük. Felkerestem az ELTE Kémia Tanszékén Zimmer professzort,⁵⁸ aki boldogan, ingyen és bérmentve elvállalta a kereszt vizsgálatát – ez az akkori helyzetben nagyon fontos volt. Ekkor találkoztam először Lengyel Imre⁵⁹ orvosprofesszorral. Abban az időben egy nagyon modern antropológiai módszerrel, az ún. vércsoport vizsgálattal dolgozott. Később a zsámbéki ásatás alkalmával is a partnerem volt. Hála Istennek, hogy ő segített, mert egy darab

⁵⁴ Éri István (1929–2009), történész, régész, muzeológus, a Tájak-Korok-Múzeumok Egyesület és a Pulszky Társaság alapítója. 1961–1973 között a veszprémi Bakonyi Múzeum, majd a Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság igazgatója; 1981–1989: Központi Múzeumi Igazgatóság igazgatóhelyettese.

⁵⁵ É. Takács Margit (azelőtt Béni Miklósné), könyvtáros, muzeológus. Az Országos Széchényi Könyvtár, majd a veszprémi Bakonyi Múzeum munkatársa. A veszprémi és tihanyi múzeumban egyebek mellett Egy József, Bene Géza, Csikász Imre- és Amerigo Tot-kiállítást rendezett.

⁵⁶ A kereszt letisztítását, restaurálását Baky Győző végezte: Baky Győző (1902–1972), festőművész, restaurátor. Párizsban, majd Tunéziában élt, és itt tanulta ki a konzerválás, illetve a restaurálás szakmát. 1935–1942: a tuniszi Musée Alaoui restaurátora. 1942–1968: Budapestre visszatérve az MNM vezető restaurátora, majd a megalakuló Restaurátor Osztály első vezetője. Régészeti leletek kiemelésével, helyszíni kezelésével, különféle anyagfajták konzerválásával foglalkozott. Ő indította el hazánkban a modern értelemben vett tárgyre Restaurálást. Az ötvöstechnikák meghatározását Szvetnik Joachim végezte: Szvetnik Joachim (1927–1988), Kossuth-díjas ötvösművész, restaurátor. Tanulmányait a Képzőművészeti Főiskola szobrász szakán kezdte, és az Iparművészeti Főiskolán fejezte be, ahol 1957-ben ötvösművészként végzett. Mestere mások mellett Borsos Miklós volt. Nyugdíjazásáig a budapesti Iparművészeti Múzeumban dolgozott; restaurálta az Esterházy-kincstár huszonöt ötvösművét. Részt vett annak a bizottságnak a munkájában, amely 1977-ben az Egyesült Államokban őrzött magyar koronázási jelvényeket vizsgálta, azonosította.

⁵⁷ K. Palágyi Sylvia (1944–), régész, muzeológus. Elsősorban Veszprém megye területén végez régészeti ásatásokat, amelyek közül kiemelkedik a balcai római kori villagazdaság feltárása.

⁵⁸ Zimmer Károly (1928–1991), vegyész, a hazai spektroszkópiai kutatás és oktatás meghatározó alakja. 1950-ben diplomázott az ELTE-én, és rövidesen az intézmény munkatársa lett. 1982-től Szervetlen és Analitikai Kémiai Tanszék Színképelemző Laboratóriumának vezető professzora. Komoly szerepet vállalt az évente megrendezésre kerülő Magyar Színképelemző Vándorgyűlések szervezésében.

⁵⁹ Lengyel Imre (1934–1992), orvos, egyetemi tanár. 1960–1964: a SOTE Belgyógyászati Klinika Röntgen Osztályának munkatársa. 1965–1977: a pestszentimrei szakosított körzeti rendelőintézet körzeti orvosa. 1980-tól haláláig a SOTE Szív- és Érbetegségi Klinika diagnosztikai laboratóriumának vezetője.

18. H. Vladár Ágnes © MÉM MDK,
Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 1899

a keresztet a sírjába tették, valószínűleg egy pap lehetett. Sikerült azt is elérni, hogy a munka végzetével az összes szerző megírja a maga részét, amelyek egy összefoglaló cikk formájában a Veszprémi Évkönyvben megjelentek.⁶⁰ Ugyanúgy, mint Juan Cabello⁶¹ tari könyvében.⁶² A szakemberek publikáljanak csak közösen, az jót tesz a műemléknek.

Vladár Ágival először a zalaszentmihályfai templom kutatásán dolgoztunk együtt.⁶³ Ő a Koppány-műteremhez tartozott, és Tibor is eljött megnézni a munkánkat. Korábban Pásztón is együtt dolgoztunk Ágival, majd a boldvai bencés apátság kutatását kaptam feladatul.⁶⁴ Ott a falkutatás nagyobb részét ő végezte, én csak segédkeztem neki. Együttműködtünk az egész tervezési szakaszban, és abból az átépített, elfuserált

csontból mindent meg tudott állapítani kémiai-szerológiai módszerekkel. Sajnos 1992-ben meghalt egy autóbalesetben, és magával vitte ezt a tudást, amit nem tudott átadni senkinek. Azóta persze sokat fejlődött a genetika. Ő állapította meg, hogy a pap-sokai sírban nyugvó egy fiatal férfi volt, B vércsoportú, és körülbelül huszonnégy éves korában halt meg. A tihanyi alapítólevél 1055-ben említ egy aranyozott réz körmeneti keresztet hegyikristállyal. Természetesen nem állítom, hogy arról van szó, amit megtaláltunk, mindenesetre ebben az időben használatosak voltak az ilyen jellegű darabok. Nem akárci volt, akinek ezt

⁶⁰ Valter Ilona-Koppány Tibor-Gedeon Tihámér-Nemcsics Antal-Lengyel Imre-Zimmer Károly: A Bala-tonfüred-temetői templomrom feltárása és helyreállítása. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 11. 1972. 149–194.

⁶¹ Juan Alberto Cabello Colini (1945–), régész. Egyetemi tanulmányait 1965–1970 között az ELTE Régészeti Tanszékén végezte. 1975–1992: az OMF Tudományos Osztályának kutatója, 1992–2007: az ÁMRK Kutatási Osztályának munkatársa, 2000-ig vezetője. Egyebek mellett a vámosatyai református templom, a tari Szent Mihály-templom és a középkori udvarház, a pácini kastély, illetve a siklósi és a vámosatyai vár ásátásán, falkutatásán dolgozott.

⁶² Juan Cabello-Dávid Ferenc-Wehli Tünde-Derdák Éva-Bérci László-Sedlmayr János-Szekér György: *A tari Szent Mihály-templom és udvarház*. (Művészettörténeti Füzetek, 22.). Technikai szerk. Szabó Júlia. Budapest, 1993.

⁶³ A templom kutatására 1966-ban, helyreállítására 1970–1971-ben került sor: Valter Ilona: A zalaszentmihályfai középkori templom régészeti kutatásainak eredményei. *Műemlékvédelem*, 16. 1972. 241–245.; H. Vladár Ágnes: A zalaszentmihályfai templom helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 17. 1973. 30–35.

⁶⁴ Valter Iona: *Boldva, református templom. Régészeti dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1982. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 25119. Vö.: Uő: *Boldva. Református templom*. Budapest, 1998.

19. Valter Ilona és Koppány Tibor a zalaszentmihályfai templom kutatásán 1966-ban.

© Valter Ilona

református templomból kibontottuk a 12. századi román kort. Óriási munka volt. Ági rendkívül szerény, nem szokta magát előtérbe helyezni, de szerintem ez az egyik legjobb munkája.⁶⁵ Téglatemplomról van szó, ezért a helyreállítás során az eredetitől eltérő téglát alkalmazott a kiegészítésekhez. Ez az egyetlen megmaradt keleti toronypáros román kori templomunk, aminek az északi tornya eléggé lepusztult, de Ági ezt jelezve visszaadta az épület eredeti szerkezetét. Szerencsére református templomról van szó, így nemigen tiltakoztak, hogy lecsupaszítottuk a belsejét. Itt is tele voltam egyetemi hallgatóval, és itt is előkerült egy csodálatos lelet. A szentélyben találtunk egy sírt, ami egy 1563-as éremmel keltezhető; egy kislány sírja, akinek a teljes reneszánsz öltözete⁶⁶ épségben megmaradt. Nagyon mélyre ásták, így a vállfűző, a selyemszoknya és az összes ékszer, a fején a vendéghaj, azon az arany boglárok és a tüllfátyol is megmaradt. Amikor előkerült egy része, leállítottam a munkát, és nyár közepén följöttem, hogy pesti restaurátort keressek, aki kibontja. Nagy Katalin⁶⁷ jött le az Iparművészeti Múzeumból, kibontotta a leletet, és felszedtük, ahogy azt *in situ* fel kell

⁶⁵ A helyreállításra 1978–1982 között került sor: H. Vladár Ágnes: Boldva, ref. templom helyreállítása. *Magyar Építőipar*, 32. 1983. 60–62.

⁶⁶ Nagy Katalin: A boldvai református templom XVI. századi sírleletének restaurálása. *Múzeumi Műtárgyvédelem*, 5. 1978. 101–125.; Katalin Nagy: Die Tracht eines vornehmen ungarischen Mädchens aus dem 16. Jahrhundert. Restaurierung und Rekonstruktion des Boldvaer Fundes. *Ars Decorativa*, 7. 1982. 29–81.

⁶⁷ E. Nagy Katalin (1942–), textilrestaurátor. Évtizedeken át a budapesti Iparművészeti Múzeum munkatársa, számos kiállítás kurátora.

szedni. Bevitték az Iparművészeti Múzeumba, ahol a restaurátor csapat helyreállította. A ruháról még a szabásmintát is le lehetett venni. Aztán sikerült megfejtennem, ki volt ez a kislány: a Rátót nemzetség egyik ága volt a Putnoki család, és ebben az időben Putnoki Imre, a kislány nagypapa királyi kamarás volt. Szegény lány tizenhárom éves korában halt meg, Lengyel Imre megállapítása szerint valamilyen fertőző betegségben. Találtunk mellette egy sírt, amelyben egy férfi feküdt. Töredékesen megmaradt sírköve a felirata szerint Basó Mihály Borsod megyei tisztségviselő sírját fedte, aki a kislány nagybátyja volt. A sírkövet Rákos Péter diplomamunkájának keretében restaurálta. Az antropológiai vizsgálat is igazolta a vércsoportjuk alapján, hogy rokonok, tehát biztos, hogy a leány a Rátót nemzetség tagja volt. A lelet elég nagy szenzációnak számított, nagyon szépen megjárta fél Európát kiállítások formájában, jelenleg pedig az Iparművészeti Múzeumban őrzik.

A Tudományos Osztály ebben az időszakban már Hokkyné Sallay Marianne vezetésével dolgozott, aki Entz Gézától vette át a stafétabotot, és – ahogy említettem – mindentől megóvott bennünket. Régészként ekkor még főleg az én generációm dolgozott a hivatalban, azonban Czeglédy Ica a diósgyőri vár feltárása után elhagyott bennünket, ahogy Pamer Nóra is elment a Műszaki Könyvkiadóhoz. Kozák Évával és Gerőné Sándor Máriával maradtunk, Kozák Karcsi felügyelete alatt. Szegény, ő addigra teljesen begőzölt, mivel rettenetes kisebbségi érzés munkált benne. Nagyon szegény családból jött, és nem tudta magát utolérni; szakmailag igen, de kulturálisan nem jutott el a saját maga által elvárt szintre, amiből önostorozás és temérdek keserűség fakadt. Nagyon sok rossz percet okozott nekünk. Akkor már ott volt Feld Pista,⁶⁸ illetve Juan Cabello. Egy időben velük ültem egy szobában, és bocsánat, de mindig nevettünk szegény Karcsin, mert nem lehetett másképp elviselni. Aztán elment nyugdíjba, és ez a dolog rendeződött. Marianne engem választott helyettesének, de én tulajdonképpen csak a szakmai dolgokat intéztem, ugyanis Entz Géza rám hagyományozta a hivatal képviselőjét a hazai régész szakma felé. Az Ásatási Bizottságban és az Akadémia Régészeti Bizottságában ültem évtizedekig. Mindkettő, de főleg az előbbi rengeteg munkát adott, mert nemcsak azzal járt, hogy elbíraltuk az ásatási engedélyeket, hanem el kellett menni megnézni az ásatásokat, úgyhogy a kiszállások száma jelentősen gyarapodott. A hivatal életében vezetői szinten tehát nem kellett részt vennem, azt Marianne intézte. Kizárólag szakmai tevékenységet végeztem: a hivatal képviselőjét a tudomány felé, valamint a saját tudományos munkámat.

Juan és Feld kész szakemberek voltak, nagyon jó kapcsolatban voltunk. Főleg Juannal: én Pásztón ástam, ő Taron, úgyhogy a kamaszcsapatainkkal állandóan látogattuk egymást. Juannak akkor volt a negyvenedik születésnapja, és meghívott bennünket egy csirkepartira. Bejött többször a pásztói kovácshoz, hogy csináljon neki egy olyan szerkentyűt, amivel forgatni lehet a csirkéket, de se a kovácsnak, se Juannak

⁶⁸ Feld István (1951–), régész, történész, egyetemi tanár. 1975-től 1987-ig az OMF, 1987-től 1995-ig a BTM munkatársa. 1995-től a Miskolci Egyetem Művelődéstörténeti és Muzeológiai Tanszékén, 2004-től az ELTE Régészet Tanszékén tanít. Utóbbinak 2006 és 2017 között tanszékvezetője. Fő kutatási területe a középkori és a kora újkori Magyarország vár-, erődítés- és kastélyépítészete, városi lakóházai, anyagi kultúrája.

20. A Rekviem egy kastélyért című kiállítás megnyitója az OMF székházában. Balról: Valter Ilona, Pamer Nóra, Horler Miklós, Hokkyné Sallay Marianne. © Valter Ilona

nem volt ebben kellő tapasztalata, és nem gondoltak bele, hogy azt nem szabad olyan magasra rakni, mert a tűz alul van, a csirkék meg fölül. Így aztán, amikor oda-mentem az éhes kamaszcsapattal, csak forgatták-forgatták a csirkéket, de azok nem akartak megsülni. Azt hiszem Schőner Lonca fia is ott volt, akinek volt egy oldal szalonnája, így a végén azt ettük meg. De Juant rendesen megünnepeltük. Nagyon jó viszonyban voltam vele, nem volt nehéz, mert egy mediterrán, laza figura, egyben jó szakember. Hozzám ez igazán közel áll, szeretem az ilyen típusú embereket. A múltkor felhívtam, és egy óra hosszát érteztünk, megbeszéltük, mi van velünk, hogy így megöregedtünk.

- Rá se ránts, én vagyok az idősebb, én már csak tudom - mondtam.

Nem nagyon hiszek azoknak, akik azt ecsetelik, mennyi szépség van az öregkorban, mégis, alapjában véve nem olyan nagy baj, hogy még itt vagyunk. Éppen tegnapelőtt temették Sándor Marit, előtte való héten pedig Garam Éva barátnőmet. Ő volt a legjobb barátnőm, akivel együtt felvételiztünk, és kimondani is borzasztó, hogy hatvanhat évi barátság után elveszítettem. Piszokul megviselt, ezt nem lehet csak úgy lenyelni, de hát ez az élet rendje, eljutottunk abba a korba, amikor ezt természetesnek kell venni.

FDE: Milyen emlékeket őriz Tóth Sándorról?

VI: A legjobbkat. Tóth Sándor nekem nagyon jó barátom volt. Messzebről kezdem. Nyolc évig laktam albérletben, amiből a végére már teljesen elegendő volt. 1969-ben járunk, amikor egyszer lementem Pásztóra, és a legnagyobb megdöbbenésemre kaptam egy értesítést. Fél tízkor megérkeztem a vonattal, és azzal vártak az

állomáson, hogy tíz órára menjek be a postára, mert a személyzetiről föl fognak hívni. Föl is hívtak, hogy közöljék: három hónapra Egyiptomba küldenek ösztöndíjjal. Hanzi⁶⁹ feleségével,⁷⁰ egy, a kivitelezésen dolgozó Korányi Attila⁷¹ építész kollégával, illetve Gáspár Lacival,⁷² a Visegrádi Építészvezetőség tüneményesen aranyos kivitelezőjével négysben mentünk ki. Olyan szerencsénk volt, hogy a repülőtéren összehálalkoztunk Simon Robi⁷³ egykori török-perzsa-arab szakos évfolyamtársammal. Ő szinte évente járt Kairóba, és mikor megtudta, hogy oda utazunk, a megérkezésünk után rögtön szerzett nekünk egy négyszobás lakást, amit kibéreltünk. Úgyhogy főbér-lő életemben először Kairóban voltam. Remekül megvoltunk, és csodálatos három hónapot töltöttünk Egyiptomban. Egy hónapon keresztül utaztunk Alexandriából egészen Abu Szimbelig, méghozzá magyar vonattal (ezt a kalauzok mindig külön elmondták, mikor kiderült, hogy magyarok vagyunk). Eszméletlenül érdekesek voltak a műemlékek és maga az arab világ is. A két hónapos kairói ottlétünk során Robival sokszor önállósítottuk magunkat. Nyugodt szívvel elmentem vele bárhová, mert ha zűrösebb helyre keveredtünk, azonnal elkezdte skandálni a Korán egyik szúróját, és átalakultunk egy imádkozó csapattá, amivel minden lehetséges problémát leszerel-tünk. Továbbá beíratk bennünket az egyetemre, az ösztöndíjunk pedig majdnem annyi volt, mint egy ottani professzor fizetése. Nagyon jó dolgunk volt, ráadásul kaptunk egy igazolványt, amivel bármikor ingyen bemehettünk az ország bármelyik múzeumába. Nekem úgy kezdődtek a kairói reggeleim, hogy felkerestem a mellettünk lévő Nemzeti Múzeumot, és üdvözöltem a kedvenc szobraimat.

Miután ebből a csodavilágból hazajöttem az albérletembe, az egyik ismerősöm, a BUVÁTI mérnöke közölte, hogy épp emeletráépítéseket terveznek az 1956-ban épült Villányi úti téglapületekre. Utánanéztam, mit lehet erről tudni, és, milyen érdekes, Komjáthy Attilával – aki akkor nősült, az apósa pedig az egyik ilyen ház harmadik emeletén lakott – egyszerre jelentkeztünk be az akkori igazgatónál, Merényi Ferenc-nél, hogy itt van egy generáció, aminek lakásra lenne szüksége. Ránk bízta az ügyet,

⁶⁹ Sedlmayr János

⁷⁰ Sedlmayrné Beck Zsuzsanna (1932–), Ybl-díjas építészmérnök, várostervező. 1955-től nyugdíjba vonu-lásáig a VÁTI tervezője, majd műteremvezetője.

⁷¹ Korányi Attila, építész, az OMF főépítészvezetője. Részt vett többek közt az Epreskert Kálvária, a székesfehérvári Oskola utca 6. vagy a kézdiszentléleki Perkő-kápolna helyreállításában. Foglalkozott a műemlék-helyreállítások kivitelezési gyakorlatának korszerű eljárásaival, melyhez ld.: Korányi Attila – Pomozi István: Tapasztalatok és korszerű eljárások a műemlékhelyreállítások kivitelezési gyakorlatában. *Magyar Műemlékvédelem*, 8. 1977. 341–350.

⁷² Gáspár László (1947–), építészmérnök. Az OMF Szombathelyi, Székesfehérvári és Visegrádi Építés-vezetőségének művezetőjeként számos kiviteli munkát vezetett (pl. Simontornya, vár; Székesfehérvár, volt megyeháza és Oskola utca 6.).

⁷³ Simon Róbert (1939–), történész, orientalista, műfordító. Ösztöndíjasként hosszabb időt töltött el a kairói Al-Azhar egyetemen, majd Tunéziában. Fő kutatási területe az iszlám kialakulása, a Korán kelet-keztörténete, valamint Goldziher Ignác munkássága. Neki köszönhetjük a Korán magyar fordítását, továbbá a perzsa irodalom magyarországi megismertetését.

és 1971-ben már be is költözhattünk. Lépcsőházanként négy lakást alakítottak ki ezekben az emeletráépítésekben. Mellettem lakott Nagy Ferencné, a mindenkori titkárnő, akit még Gólya elvtárs⁷⁴ hozott ide – csodálatos ember volt és nagyon jó szomszéd –, a nagy lakásban pedig Mende Ferenc. Tehát szabad volt a negyedik, kisebb lakás, Tóth Sanyi pedig éppen nősült. Akkor még nem ápolunk baráti viszonyt a feleségével, Pajorin Kláival,⁷⁵ de jóban voltunk, ezért azt mondtam neki:

– Nincsen lakások, mellettem viszont itt áll egy üresen. Sanyi miért nem jelentkez rá? Hol fogtok lakni?

– Nem tudom.

Előszedtük Sanyit, és egy este addig nyaggattuk, míg végre hajlandó volt legalább annyit foglalkozni a dologgal, hogy bejelentkezett Komjáthy Attilánál, illetve annál a bizottságnál, amelyik elosztotta a lakásokat. Ötvenkét lakás épült ezen a lakótelepen, amiből tizenhat volt a hivatalé. Nem tudom, hány gyerek született ide ezt követően, de a világra jöttükben egész biztosan szerepet játszott, hogy Attilával elintéztük a lakáshoz jutást. A kis lakást végül Tóth Sanyi kapta meg, így ott laktunk együtt, éveken keresztül. Nagyon jó barátok voltunk vele is és a feleségével is. Tudom, hogy rengetegen imádták őt, méghozzá teljes joggal. Rendkívül kedves ember volt. Elmesélek egy történetet, ami megvilágítja a jellemét. Egyszer Entz Géza elküldött bennünket egy felvidéki tanulmányútra. Csodálatos volt, Sanyival összeállítottuk a kétheti programot, valamint kaptunk a szlovákoktól egy „Pistá” nevű sofőrt, aki körbevitt minket autóval. Egyik este együtt vacsoráztunk a hotelszobában, én pedig megvágta a kezemet, de úgy, hogy ömlött belőle a vér. Erre Sanyi, aki soha nem szerette kimutatni az érzéseit, szigorúan rám szólt:

– Mutasd a kezed! Mit csináltál vele?

Elég félénken mutattam neki a kezemet, mire gondosan és borzasztó szakszerűen bebugyolálta, bekötözte.

– Nagyon szépen köszönöm!

– Ne köszönd! Nem kell ezt megköszönni.

Minden érzelemnyilvánítást elutasított, miközben egy végtelenül jószívű ember volt. Ugyanezen az úton megmutatta, milyen üdvözlőlapokat fog küldeni Klárinak. Ezek a fotók nekem is nagyon tetszettek.

– Sanyi, ezek gyönyörű szép képek.

– Szépnek csak szépet küldök.

Én maximálisan elismertem Tóth Sanyi szakmai precizitását. Kiváló meglátásai és remek szeme volt, ráadásul borzasztóan jól tudott bánni a hallgatókkal; azt leszámítva, hogy köztudomásúan óráig tartott egy-egy vizsgálja, amitől rettegetek a fiatalok. De megérte nekik, mert rengeteget tanultak tőle. Borzasztóan sajnáltam, amikor

⁷⁴ Gólya József (1913–1982), kőművesmester, az MKP, majd az MDP tagja, az OMF első igazgatója (1957–1965).

⁷⁵ Pajorin Klára (1942–), irodalomtörténész. Az MTA, majd az ELKH Irodalomtudományi Intézete Reneszansz Osztályának tudományos főmunkatársa. Fő kutatási területe a 15. századi magyarországi humanista irodalom.

a veszprémi székesegyházban folytatott kutatásait leállították.⁷⁶ Az akkori püspök⁷⁷ (még nem volt érsek) komoly hatást gyakorolt a műemlékesekre, így Dercsényi Dezső megmondta Sanyinak, hogy abba kell hagynia az ásatást.

Dercsényi egyébként mindig megvédett bennünket. Óriási szerencsénk volt azzal a nagy hármassal, amit Gerő Lászlóval és Entz Gézával alkottak. Ebben az időszakban egy védőernyőt jelentettek nekünk, ráadásul rengeteget tanultunk tőlük. Mindig megállapítjuk, hogy alapjában véve szerencsésnek mondhatjuk magunkat. Most is, mikor találkoztunk Loncával Sándor Mari temetésén, az utána tartott kis agapén épp arról beszélgettünk, hogy hálát adunk az Istennek az életünk alakulásáért. Öröm volt ebben a hivatalban dolgozni, és nem csak számomra, amint az a többiek beszámolóiból is érződik.⁷⁸ Jó volt bejönni, az ember egy baráti közösségbe érkezett. Reggel megittuk együtt a kávé, megbeszéltünk mindent. Az idősebb és a fiatalabb kollégák között sem volt súrlódás. Természetesen nem alakulhat ki egészen szoros barátság minden ember között, de abból a fiatalabb társaságból a legtöbb kutatóval, Lászlay Judittal, Haris Andreával, Benkhard Lillával⁷⁹ nagyon jó volt a kapcsolat. Én főleg Andreával szerettem együtt dolgozni. Nagyon kedvelem, és szakmailag is őt tartom az egyik legjobbnak. De Juanal vagy Feld Pistával is jóban voltunk. Amikor a férjem nyugdíjba ment a Régészeti Tanszékről, felmerült, hogy ki legyen az utódja tanszékvezetőként. Szabó Miklós⁸⁰ intézetigazgató megkérdezett minket, és egymástól függetlenül Pistát javasoltuk. Én láttam őt a miskolci egyetemen a növendékei körében, ezért teljesen nyugodt lelkiismerettel mondtam Miklósnak, hogy Pista nemcsak szakmailag kifogástalan, hanem azt is érdemes megnézni, hogyan foglalkozik a hallgatókkal. Oda is vették, és ő lett András utódja. Professzornak nem nevezték ki, de tanszékvezető docensnek igen. Nagyon jól csinálta a régészeti képzést, gyakorlati munkára is el tudta vinni a hallgatóit, és sokat kirándult, foglalkozott velük. Tehát vele is nagyon jóban voltunk. A legutolsó időszakban, a '90-es években némileg lazult ez a közeg, mert az akkori fiatalok, Győr Attiláék⁸¹ generációja és köztünk már nagyon nagy volt a különbség.

⁷⁶ Tóth Sándornak 1974-ben kellett befejeznie a veszprémi székesegyház kutatását, melyhez ld.: Tóth Sándor: A veszprémi székesegyház középkori kőfaragványai II. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 19/20. 1994. 327.

⁷⁷ Kádár László, aki 1974–1975 között apostoli kormányzóként igazgatta a veszprémi egyházmegyét. Ld.: 19. jegyzet.

⁷⁸ A magyar műemlékvédelem interjúkban. *Enigma*, 29. 2022. (2023). No. 113.

⁷⁹ B. Benkhard Lilla (1951–), régész. 1969-től az OMF Tudományos Osztálya régészeti csoportjának a rajzolója. 1972–1983: a tervtár munkatársa, 1979-től a vezetője. 1982-től a hivatal tudományos kutatója. Első önálló munkája a grábóci görögkeleti szerb kolostortemplom ásatása volt, amelyet számos középkori eredetű templom mellett többek közt a bajnai Sándor-Metternich-kastély kutatása követett. 1983 óta Kőszeg műemlékeinek tudományos kutatója, a készülő nagytopográfia egyik szerzője.

⁸⁰ Szabó Miklós (1940–) régész, az MTA tagja. 1968–87 között a Szépművészeti Múzeumban osztályvezető, majd főigazgató-helyettes. 1973-tól a budapesti tudományegyetem ókori régészeti tanszékének oktatója. 1991–1999 között rektorhelyettes, majd rektor. 1994 és 2005 között az ELTE BTK Régészeti Intézete igazgatója is volt.

⁸¹ Győr Attila (1969–), művészettörténész. 2001–2012: az OMvH, majd a KÖH Védési Osztályának vezetője, 2012–2015: a Forster Központ Tudományos Főosztálya vezetője.

FDE: Meséljen egy kicsit a zsámbéki premontrei prépostsági templomrom kutatásáról, és arról, mit gondol a jelenlegi kiépítési törekvésekről?

VK: A zsámbéki rom állapota a '80-as évekre erősen leromlott. Román András 1986-ban fölvetette, hogy mivel közeledik Möller István⁸² helyreállításának (1889) századik évfordulója, ebből az alkalomból kéne valamit tenni vele. A tervtanács bevette a munkatervbe a zsámbéki rom újabb helyreállítását és az azt megelőző hitelesítő ásatást. Utóbbival engem bíztak meg, és a munkák 1986–1991 között⁸³ lezajlottak. A domb nagy részét – a kolostor és a templom területét teljesen, de a körülötte lévő részeket is – föltártuk, ám ezt megelőzte egy szélesebb körű eszmecsere, amelynek során mindenki elmondhatta a véleményét. Marosi Ernő írta le hivatalosan, hogy mire kell figyelnie a hitelesítő ásatásnak. Mindenben igaza volt, és azt mondhatom, hogy az általa leírtak valamennyi pontját sikerült teljesítenem. Nemrég pedig lerakhattam az asztalra a mindenre kiterjedő dokumentációt: 2023. június 8-án, az Ünnepi Könyvhéten megjelent a 3 kg 20 dkg súlyú (az egyik unokahúgom megmérte), 591 oldalas könyv.⁸⁴

A kötet összeállításakor munkatársakkal dolgoztam együtt. Kiválasztottam azokat a témákat, amelyekbe fölösleges lett volna beleásnom magam, mikor nem értek hozzájuk. Így Bozóki Lajos,⁸⁵ aki szintén sokat foglalkozott a templommal, megírta a művészet-történeti részt, egy fiatal antropológus⁸⁶ feldolgozta az antropológiai anyagot. Egy ifjú régésznek,⁸⁷ aki a premontrei rend építészetéből szeretne doktorálni Feld Pistánál, már az ásatás és a feldolgozás előtt odaigérttem a kolostor területén előkerült régészeti anyagot, amit ő most szépen megírt, levéve a vállamról ezt a terhet. Vajda Jóskaék⁸⁸ 1990-es

⁸² Möller István (1860–1934), építész, egyetemi tanár, 1927-től az MTA levelező tagja. Egyetemi tanulmányait Karlsruheban és Bécsben végezte. A MOB építészeként a nevéhez fűződik többek közt a zsámbéki templomrom konzerválása, a vajdahunyadi vár és a gyulafehérvári székesegyház helyreállítása. 1915–1934: a műgyetem Középkori Műépítéstan Tanszékének tanára.

⁸³ Valter Ilona: Újabb régészeti kutatások a zsámbéki premontrei prépostsági romban 1986–1991. *Műemlékvédelmi Szemle*, 2. 1991. 1. 24–28.

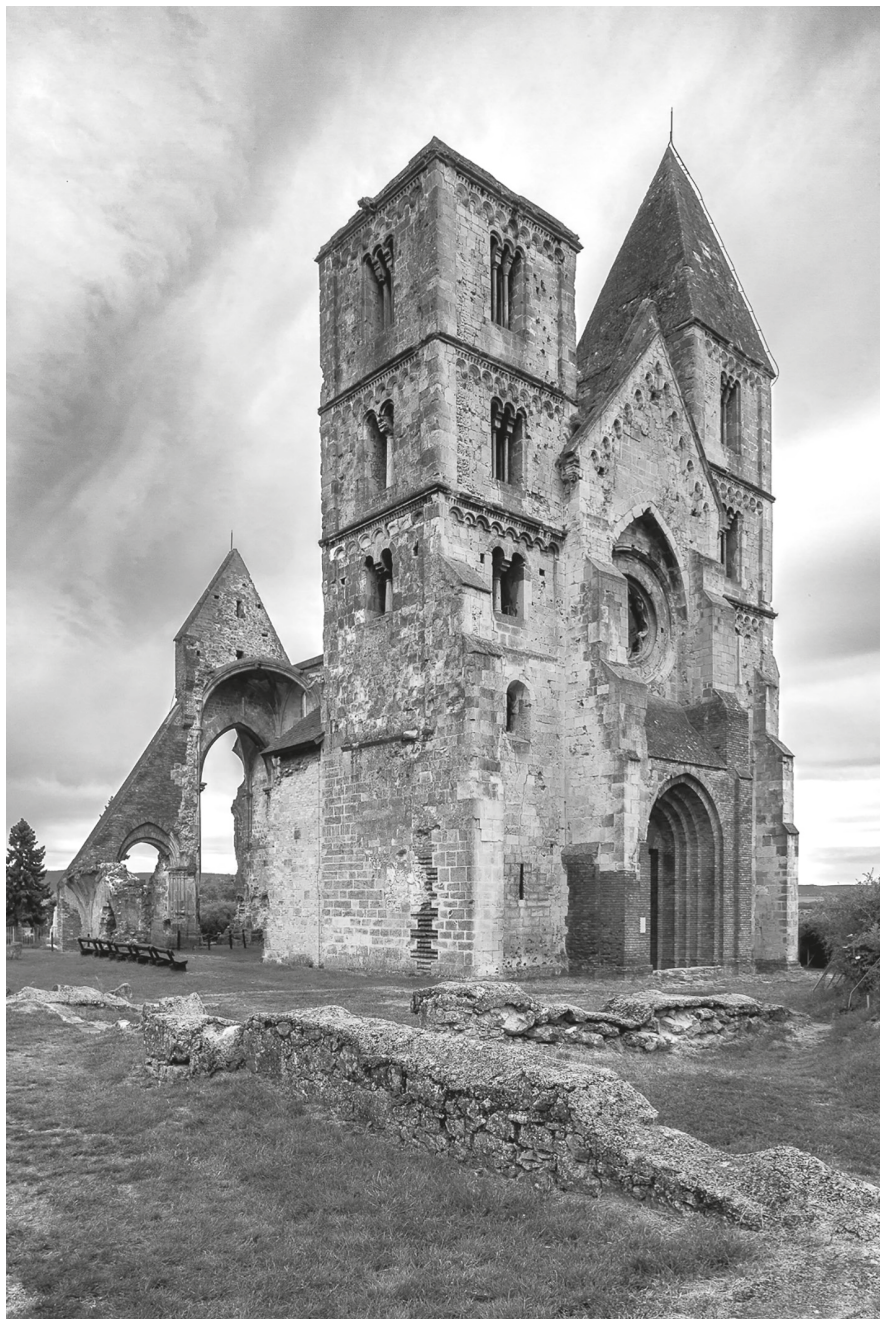
⁸⁴ Valter Ilona: „Tekintsd e művet, Isten”. *A zsámbéki premontrei templom és kolostor története*. Budapest, 2023.

⁸⁵ Bozóki Lajos (1959–), művészettörténész. 1993-tól az OMvH, a KÖH és jogutódjainak tudományos kutatója. Szakmai érdeklődése középpontjának a középkor és a várak építésze áll. A visegrádi Fellegvár és az Alsóvár mellett többek közt az egervári kastélyt, az egri érseki palotát, a zsámbéki premontrei prépostsági templomromot, valamint a belpátfalvi ciszterci apátsági templomot kutatta.

⁸⁶ Hajdu Tamás (1978–), biológus, antropológus, egyetemi tanár. 2009-től az ELTE Biológiai Intézet Embertani Tanszékén tanít, 2022 óta tanszékvezető egyetemi docens. 2019–2021: a Természettudományi Múzeum Embertani Tárának segédmuzeológusa, majd muzeológusa. Fő kutatási területe a Kárpát-medence különböző régészeti korszakaiból származó temetkezések embertani leletanyagának populáció-történeti szempontú vizsgálata.

⁸⁷ Zsiga-Csoltkó Emese, régész, muzeológus, az MNM Régészeti Örökségvédelmi Igazgatóságának munkatársa.

⁸⁸ Vajda József (1954–), építőmérnök, geodéziai automatizálási szakmérnök. 1990-től a Fotogrammetria Kft. Műemléki és Régészeti Mérnöki Dokumentációs Iroda műszaki igazgatója. 1998-tól a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem előadója. 2004-től az ICOMOS MNB Építészeti és Régészeti Örökségek Dokumentálása Szakbizottságának elnöke.

21. A zsámbéki templomrom északnyugat felől © Nyirkos Zsófia felvétele, 2022. MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 243.750D

csodálatos felmérései után most Fehér Krisztáék⁸⁹ is készítettek egy háromdimenziós térszkennelést, valamint ugyanezzel a lézerszkennelésű módszerrel felmérték a kőtár köveit, majd összefoglalták a tanulságokat – ez is egy remek dolog. Azon kívül a templom olyan helyzetben van, hogy a déli fele teljes egészében helyreállítható, ezért Szőke Balázs⁹⁰ – minden adatot összeszedve – nagyon szép elméleti rekonstrukciókat szerkesztett.

Mi a véleményem a tervpályázatról? Anyagilag ennek a könyvnek a hetven százalékát a premontrei rend viselte, harminc százalékot az Akadémiától kaptam nagy nehezen. Tehát eléggé a premontreiekhez vagyok kötve, és addig, amíg meg nem jelent, nem óhajtottam – de nem is tudtam volna hol – véleményt nyilvánítani. A zsámbéki plébános, Holnapy Dénes Márton,⁹¹ aki premontrei szerzetessége előtt kitűnő műemlékes építész volt, és széleskörű ismeretsséggel rendelkezik a szakmában, a tervpályázatot megelőzően összeállított a csapatával egy előkészítő anyagot. Akkor egyszer engem is meghívtak Zsámbékra, és elmondtam, hogy itt is, ott is, amott is kellene még ásni, és az esetleges eredményekre építeni. Az ellen, hogy a templomot lefedjék, tulajdonképpen nem tiltakozom, mert én igazán nyomon követtem, mennyire romlik az állapota, és előbb-utóbb nem lehet megúszni azt, hogy tető kerüljön rá.

A magam részéről teljesen kétségbe vagyok esve, hogy a premontrei rend – egy volt műemlékes építész közreműködésével – modern kolostort szeretne építeni a középkori romokra, amibe fölköltöznének, mellé pedig egy látogatóközpontot. Arra a dombra, amelyet délről a betelepülő svábok által létesített pincék, a kolostor északi részén pedig középkori pincék „gyengítenek”. Ugyan mi a helyreállításunk alkalmával felkértük Sávolgy István mélyépítő mérnököt, aki felmérte a pincéket, és megtervezte boltozatuk megerősítését.⁹² Kremnicsán Ilona is készített ilyen terveket, majd a kivitelizők megerősítették a pincék boltozatát. Ennek ellenére ezekre nem lehet ráépíteni semmit, azon kívül, ha valamit ráépítenek a kolostorromra, azzal megsemmisítik a középkori maradványokat. Másutt egy darab középkori falat is óvunk, itt pedig felvállalnák a teljes kolostor megsemmisítését (ugyanis az az építész, aki erre a munkára vállalkozik, nem tud mást csinálni).⁹³ Nyilvánvalóan minden porcikám tiltakozik ez ellen, csak nem tudom, kivel kellene együtt tiltakozni, hogy az hatásos legyen. Most, amikor megjelent a könyv, felhívtam Holnapy Dénes Márton. Mondtam neki:

– Márton atya, ez valami borzasztó. Maguk olyasmit szeretnének, ami teljesen megsemmisítené a középkori kolostort.

⁸⁹ Fehér Krisztina, építészmérnök, műemlékvédelmi szakmérnök, a BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszékének egyetemi adjunktusa. Kutatási területe: középkori épületek geometriai és szerkezeti összefüggései, történeti épületek felmérése, műemléki épületkutatás.

⁹⁰ Szőke Balázs, történész, művészettörténész. Fő kutatási területe a középkori templomok boltozatai és azok rekonstrukciója.

⁹¹ Holnapy Dénes Márton OPraem (1962–), premontrei szerzetes. 1995-ben tett örök fogadalmat, 1996-ban pappá szentelték, 1997-től zsámbéki plébános.

⁹² Valter 2023. i. m. 548–550.

⁹³ A tervpályázatra huszonhárom pályamű érkezett. A győztesnek ítélt terv is a kolostor északi részének falaira kívánja felhúzni az új épületet.

Azt válaszolta, hogy szerintem nem lesz belőle semmi, mert nem kapnak majd pénzt rá. Adja az ég. Ez a véleményem róla – nem is lehet más.

Egyébként Mezős Tamás is megkeresett, hogy ők szintén pályáznak, és kérte, legyenek a konzulensük, de én ehhez a tervhez nem adok tanácsokat. Aztán egy másik csapat is felhívott ugyanezzel a kéréssel. Mondtam nekik is, hogy eddig sem kérdeztek meg, csak egyszer, amikor a dokumentációt összeállították, és akkor sem hallgattak rám. Akkor most miért adjak tanácsot ahhoz, hogy az én kolostoromat elbontsák (mert nem tudnak vele mást csinálni)? Nagyon remélem, hogy tényleg nem lesz rá pénz, mert nem tudom elképzelni, hogy oda valami jót tudnának tervezni. Tönkretennék az egész csodát. Ha egy tetővel látnák el a templomromot, az még nem lenne olyan borzasztó, amennyiben megfelelne a célnak, és valóban megvédené az emléket. Viszont ehhez a hiányzó északi falat ne a '60-as években az Építészeti Tanszék által tervezett és a premontreiek által csodált, egyébként borzasztó üvegkiegészítéssel⁹⁴ lássák el. Akkor inkább építsék meg téglából vagy valami másból azt a falszakaszt, aminek a tetőt kell hordoznia. Ha pedig ezt nem teszik meg, akkor is vannak további lehetőségek. Valószínűleg igaza van Deák Zolinak,⁹⁵ illetve Osgyányi Vilinek⁹⁶ abban, hogy mindig lehet újabb és újabb vegyszereket találni, amelyekkel ideiglenesen konzerválhatók ezek a faragott kövek – és a kváderek. Mert nemcsak az előbbiekről van szó, hanem szép lassan a kváderkő is morzsalékkossá válik, és szétmállik, ha savas eső esik rá.

A könyvben leírtam az egykori helyreállításunkat, az annak során követett elveinket, hogy mik voltak Sedlmayr János, a helyreállítás tervezőjének célkitűzései, és ebből mi valósult meg.⁹⁷ 1986 és 2000 között legalább annyit sikerült elérnünk, hogy Vándor Andris szakvéleménye⁹⁸ alapján statikailag biztosítottuk a templom állagát;

⁹⁴ A zsámbéki templomrom helyreállítási tervét az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem tervezői készítették Pelikán József és Pogány Frigyes egyetemi tanárok közreműködésével, melyhez ld.: *Műemlékvédelem*, 5. 1961. 187–188. Ld. még: Lővei Pál: A zsámbéki rom műemléki védelmének története. *Magyar Műemlékvédelem*, 10. 1996. 54.: „A tervezés szintjéig jutott el 1960-ban a romtemplom acélszerkezetű üveg védőtetővel történő lefedése, az ötlet nem aratott osztatlan sikert.”

⁹⁵ Deák Zoltán (1951–), építészmérnök. 2011-ig az ÁMRK Építészeti Osztályának vezetője. Egyebek mellett a visegrádi királyi palota 1997-től zajló felújításának, a budavári Honvéd Főparancsnokság 2012–2013-as, valamint a kőbányai Szent László-plébániatemplom 2016-os helyreállításának vezető tervezője.

⁹⁶ Osgyányi Vilmos (1951–), Munkácsy-díjas kőszobrász-restaurátor. A Képzőművészeti Főiskolán Szakál Ernő tanítványaként szerzett diplomát 1977-ben. 1973-tól 1983-ig, majd 1986-tól 1990-ig az OMF ösztöndíjas kőrestaurátoraként dolgozott. 1983-tól önálló kőszobrász-restaurátor. Tanított a budapesti Képzőművészeti Főiskolán, valamint a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen.

⁹⁷ Valter 2023. i. m. 545–551. Ld. még: Sedlmayr János: A zsámbéki templomrom helyreállítási terve. *Műemlékvédelmi Szemle*, 1. 1991. 2. 29–35.; Lővei 1996. i. m. 54.

⁹⁸ Sedlmayr János-Bruckner Csilla-Vándor András: *Zsámbék, premontrei prépostsági templomrom. Előzetes helyreállítási javaslat*. Kézirat. Budapest, 1990. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 36207; Sedlmayr János-Vándor András-Kürthy Csilla: *Zsámbék, premontrei prépostsági templomrom. Déli oldal helyreállítása, I. ütem. Módosított engedélyezési tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1993. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 894.

még ha nem is a leggyönyörűbb formában. Az oromfalakat stabilizálták, az óriási gádorfalat – ami olyan, mint egy vitorla, mert északról fújja a szél – minden oldalról megerősítették, emellett megfelelő borítást kapott, és betonkoszorúval összefonták. Ezt a megoldást nem minden műemlékes építész szereti, de szerintem András jót akart, és jól is csinálta, mert a legfontosabbat, az állagmegóvást elérte. A toronyaljakat is stabilizálták. A zsámbéki templom nyugati részén egy Magyarországon egyedülálló szerkezet lehetett, ugyanis az első szinten északon és délen is a toronytér képezte a hajót, ami előtt egy fél boltszakasznyi kis szentély foglalt helyet, kápolnát képezve. Hogy itt misét hallgattak-e, azt nem tudom, mindenesetre ezek a terek az alapító nemzetség liturgikus igényeit szolgálhatták. Mindkét kápolnának megmaradt a tetőle nyomata, és Hanzi ezek alapján el is helyezett itt egy-egy tetőt, megóvva az addig mindig beázó és szétmálló toronytereket. Ezek a kiegészítések nem zavarják az összképet. Ha keletről nézzük a templomot, csak az látszik, hol volt a két oldalhajó tetősíkjá. Tehát ez egy nagyon jó megoldás volt. Aztán 2003-ban központilag leállították mind a zsámbéki, mind a jáki helyreállítást. Félbemaradt minden, és évekig ott rohadtak az állványok.

Ahogy mondtam, csak imádkozni tudok, hogy ne valósuljon meg ez a terv, ami teljesen tönkretenné Zsámbékot. Egyszerűen nem is értem, hogy tudnak ilyet kitá lálni. Én egyébként kedvelem a premontreieket, mert egy életrevaló rend, tele fiatal szerzetessel. Nagyon karizmatikus apátjuk⁹⁹ van, és remekül működtetik az iskolájukat. Most építenek egy nagy templomot Gödöllőn, megvan mindenkinek a helye, és hasznosan dolgoznak. A premontrei apácák pedig csodát műveltek Zsámbéken, és csodát műveltek végig a Kádár-rendszerben, titokban. Én ezt végigéltem. A rendszerváltás utáni első, most már idős apátot, Ullmann Pétert¹⁰⁰ nagyon jól ismertem, mivel korábban a Zenetudományi Intézet zenetörténészeként dolgozott mellettünk az Erdődy-palotában.¹⁰¹ A zsámbéki szőlőhegyen volt egy családi faházuk, a lánytestvérével együtt minden szombaton és vasárnap titokban ott voltak, és ő, mint fölszentelt pap, kíségette az öreg plébánost a misézésben. Természetesen nem verték nagydobra, viszont nagyon jól jött ez a fajta segítség. A testvére pedig a hátrányos helyzetű gyerekek megsegítése végett létrehozott egy ipari iskolát, és remek közösséget épített. A környékbeli gyerekeknek most is otthont teremtenek, ebédet adnak nekik, tanulnak velük, és elindítják őket az életben. A premontrei nővérek nagyon sok jót tesznek Zsámbékkal, az ott élőkkel. Ennyit mondanék a premontreiekről. Ezeket a cselekedetet rendkívül nagyra tartom, de hogy egy építészmérnök plébánosnak eszébe jusson

⁹⁹ Balogh Péter Piusz OPraem (1971–), premontrei szerzetes, apát. 1998-ban tett örökfogadalmat, majd 2000-ben pappá szentelték. 2015-ben kormányzó perjelnek választották.

¹⁰⁰ Ullmann Péter Ágoston OPraem (1940–), premontrei szerzetes, kormányzó perjel. 1961-ben, a premontrei perjelség tagjaként, titokban belépett a rendbe, 1968-ban örök fogadalmat tett, 1972-ben, Krakóban pappá szentelték. 1978-tól az MTA Zenetudományi Intézetének munkatársa. 1990-től zsámbéki plébános.

¹⁰¹ A Zenetudományi Intézet a budavári Táncsics Mihály utca 7. szám alatti Erdődy-palotában székel az 1. szám alatti volt OMF székház közelében.

ráépíteni valamit a romokra, az egészen döbbenetes.

KG: 2002-től Ön volt a *Műemlékvédelem* folyóirat főszerkesztője. Milyen emlékeket őriz erről a munkáról?

VI: Én némileg másképp emlékszem a történetekre, mint ahogy Bardoly Pista elmondta.¹⁰² 2000-ben egyik reggel bementünk a hivatalba dolgozni Kozák Évával, és a lépcsőfordulónál vártak bennünket a Személyzeti Osztályról. Behívtak az irodába, hogy közöljék velünk, Entz Géza Antal¹⁰³ nyugdíjba küld bennünket. Ez nyilván nem az ő döntése volt, de neki kellett végrehajtania. Úgy küldtek nyugdíjba huszonkét embert, hogy azt semmilyen módon nem jelezték felénk előre. Akkor már Kata¹⁰⁴ vezette a Tudományos Osztályt, és ő sem mert szólni, hogy erre számítsunk. Nyel-tünk egy nagyot; ha elküldenek, elküldenek. Akkoriban Zsámbék befejezésén dolgoz-tam, ezzel egyidejűleg pedig már nyakig voltam a jáki munkában,¹⁰⁵ így az én életemben különösebb változás nem történt. Leszámítva, hogy amikor nyugdíjba mentem, végre összeházasodtunk Andrással. Odaköltöztem hozzá, és mondtam neki, hogy szeretném befejezni ezeket a munkákat. Vagyis a hétköznapiakon ugyanúgy dolgoztam, mint korábban.

Aztán 2000 áprilisában leváltották Entz Géza Antalt, és Cselovszki Zoltánt¹⁰⁶

¹⁰² F. Dóczy Erika-Kovács Gergely: „Elképesztő bácsik meg nénik voltak”. Interjú Bardoly István könyvtáros-szakbibliográfussal. *Enigma*, 29. 2022. (2023). No. 113. 146-147.: „Nem volt mese, elvállaltam [a *Műemlékvédelem* szerkesztését – F.D.E.-K.G.]. Nagyon szerettem, nagyon jó volt. Ha valami problémám volt, megkérdeztem Lővei Palit, Sélysette-tet, de a szerkesztőbizottságban ülőket nem volt értelme zavarni. Egy ideig voltak szerkesztőbizottsági ülések, Katával, Iluval persze nagyon jól el lehetett beszélgetni [2010 után – F.D.E.-K.G.]. Ilu volt a főszerkesztő, ezt nem engedtem megváltoztatni [2010-ben – F.D.E.-K.G.]. Annak idején is én találtam ki az ő szerepét, amikor még Merhán Orsi szerkesztette a folyóiratot. Akkor Cselovszki feljött hozzám, és mondta, hogy vállaljam el a főszerkesztőséget. Nem vállaltam el, mert egy főszerkesztőnek mindig tekintélyes embernek kell lennie, neki kell cikket kérnie olyasvalakitől, aki másnak talán azt mondaná, hogy nem írja meg. Valter Ilu minden további nélkül kérhetett egy cikket püspöktől, politikusától vagy akadémikustól. Ha én kértem volna, valószínűleg udvariasan megköszönik a tisztességet, és elutasítanak. Így lett Valter Ilu a főszerkesztő, Merhán Orsi pedig a szerkesztő. Utána viszont belesétáltam ebbe a dologba, de azt soha nem engedtem, hogy Ilut elmozdítsák. Ő pedig ezt nagyon jól csinálta, mindig nagyon segítőkészen. Ennek ellenére nem tartot-tunk havonta szerkesztőbizottsági üléseket, hisz ment minden magától, hozták a kéziratokat, és sokszor kértünk is cikkeket.”

¹⁰³ Entz Géza Antal (1949-) művészettörténész, politikus. 1973-1990: között az MTA MKCs munkatár-sa. 1998-2000: az OMvH elnöke.

¹⁰⁴ Granasztóiné Györffy Katalin

¹⁰⁵ Valter Ilona 1990-ben kezdett el a jáki templom környezetének ásatásán dolgozni, és 2003-ban is végzett még régészeti feltárást, melyhez ld.: Valter Ilona: Régészeti kutatások a jáki műemlékegyüttesben. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 19. 1994. 1. 59-61.; Valter Ilona – P. Hajmási Erika: *Ják, bencés apátság templom. Régészeti kutatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 2003. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 40091.

¹⁰⁶ Cselovszki Zoltán (1959-), építészmérnök. 2000-2002 között az OMvH, majd a KÖH, 2012-2014 között a KÖH, majd a Forster Központ elnöke. 2014 óta az Iparművészeti Múzeum főigazgatója.

nevezték ki elnöknek. 1995-től Román András volt a *Műemlékvédelem* főszerkesztője, aki remekül látta el a feladatát, jól ment a lap, ám politikai okokból kifolyólag Cselovszkinak az első dolga volt elmozdítani őt. Utána felhívatott engem az irodájába, miközben már félig nyugdíjas voltam, és közölte:

– Maga lesz a főszerkesztő.

– Egy pillanat, ezt nekem át kell gondolnom, nem adok most azonnal választ, majd visszajövök.

Hazamentem, és megbeszéltük a dolgot Andrással. Nekem Román András gyakorlatilag az első közös kiszállásunktól fogva a barátom volt, és nem érdekelték a politikai nézetei. Jó szakember és jó barát volt, aki mindig kiállt mindenkiért, akiért lehetett. Ezért arra jutottunk otthon, hogy nem vállalom el a megbízatást, mert a víz sem mossa le rólam, hogy kifúrtam Román Andrást. Visszamentem, és mondtam Cselovszkinak, hogy nem vállalom. Nem nagyon tetszett neki a válaszom, de nem tudott mit tenni, mert félig már nyugdíjas voltam. Aztán eltelt néhány hónap, és egyszer csak megjelent nálam egy „küldöttség”: Merhán Orsi¹⁰⁷ – aki 2001 és 2010 között a folyóirat szerkesztője volt –, Dercsényi Balázs¹⁰⁸ és még néhányan a szerkesztőbizottságból. Azt mondták, nem Cselovszki, hanem ők kérik, hogy vállaljam el mégis ezt a megbízatást. Ők megcsinálnak mindent, de kell maguk fölé valaki, aki kellő szakmai tekintéllyel rendelkezik, és bárkitől kérhet cikket, továbbá az egészet figyelemmel kíséri, és segít, ahol tud. Erre nem lehetett nemet mondani, ráadásul engem már nem Cselovszki nevezett ki, hanem Varga Kálmán.¹⁰⁹ Amire azért büszke vagyok, mert ő mégiscsak egy szakember volt.

A *Műemlékvédelmet* tehát 2001-ben vettük át Orsival.¹¹⁰ Remekül tudtunk együtt dolgozni, teljes lelkesedéssel. Én írtam az összes köszöntőt az idősebb kollégák születésnapjára, mindenkit számon tartottunk, megköszöntöttünk. 2010-ig vittem a folyóiratot, a vége felé már nem olyan nagy lelkesedéssel, mert 2007-ben meghalt a férjem, és ez olyan időszak volt, amikor nem akartam mindenben részt venni. Mindenesetre nem emlékszem, mikor dolgoztam együtt a szerkesztésen Bardoly Pistával, mint ahogy arra sem, hogy ő ebben a 2010 előtti szerkesztőbizottságban benne volt-e – talán igen, és erre gondolt. Valóban, ahogy elmondta, nagyon kellemes szerkesztőbizottsági ülések voltak, amiken viszont se Marianne, se Kata nem ült ott soha. Az összejövetelek előtt

¹⁰⁷ Merhán Orsolya (1970–), művészettörténész, jelenleg a Petőfi Irodalmi Múzeum tudományos munkatársa. 2001–2010 között a *Műemlékvédelem* folyóirat szerkesztője.

¹⁰⁸ Dercsényi Balázs (1940–2003), művészettörténész. 1963-tól az OMF munkatársa; előbb falkutatóként, 1973-tól pedig Veszprém, Baranya és Vas megye területi felügyelőjeként dolgozott. Sokat tett a műemlékvédelem és a hivatal népszerűsítéséért. 1982–1990: az Építészügyi és Városfejlesztési Minisztérium, 1990–1992: a Környezetvédelmi Minisztérium munkatársa. 1992-től az OMF, az OMvH, majd a KÖH nemzetközi és társadalmi kapcsolatokkal foglalkozó részlegén tevékenykedett.

¹⁰⁹ Varga Kálmán (1953–), történész, muzeológus. 1981–1987: a Gödöllői Galéria, 1987–1993: a Gödöllői Városi Múzeum vezetője. 1985-től részt vett a Grassalkovich-kastély helyreállításának és hasznosításának előkészítésében. 2002–2007: a KÖH elnöke, később a Műemlékek Állami Gondnokságának vezetője.

¹¹⁰ Az impresszum szerint Merhán Orsolya 2001-től szerkesztette a *Műemlékvédelmet*, amely 2002-től jelent meg Valter Ilona főszerkesztésében.

Orsival rengeteg kávét főztünk, majd nagyon kellemesen megtárgyaltunk mindent, és segítettem, amiben tudtam. 2012-ben bomlott fel minden. Két évvel korábban kirúgták Merhán Orsit, és Pista folytatta a szerkesztést, de abban a munkában én már nem vettem részt.¹¹¹ Furcsa volt, mert nekem senki nem mondta, hogy már nem vagyok főszerkesztő. Igaz, nem is jártam utána, akkoriban nekem ez már egy púp volt a hátamon.

Egyébként Bardoly Pista is nagyon-nagyon jó barátom már ifjúkorától fogva. A felesége¹¹² részt vett a Nagy Kati-féle restaurátor csoportnak a munkájában, amelyik az említett boldvai kislány öltözetét restaurálta; innen ered a kapcsolatunk. Akkoriban rengeteget ültem velük különféle egyeztetéseken, nagy izgalommal, mivel óriási dolog volt, hogy egy ilyen leletet restaurálják. Mostanában ehhez hasonló élményben lehetett része Pap Ildikónak¹¹³ a jáki templommal kapcsolatban. Ott tizennégy évet dolgoztam. Jákon tizennégy évig dolgoztam. A kezdeti időkből, 1991 és 1995 között egyedül tártam fel a barokk apáti ház alatt a Ják nemzetség 12. századi lakóházát meg a tornyot.¹¹⁴ Később az akkori környezettervező arra jutott, hogy a templom nedvesedését csak úgy lehet megállítani, ha az épület körül végig drénrendszert alakítanak ki. Ehhez viszont elengedhetetlen szükség volt a körülötte lévő temető feltárására, így ez lett a feladatunk. P. Hajmási Erika¹¹⁵ szombathelyi régészt kértem magam mellé, és 1997–2001 között együtt vakartunk ki 933 darab sírt.¹¹⁶ Ugyanakkor a lábunkat be nem tehetjük a templom belsejébe, vagyis ez a csemege Ildikónak maradt. Őt mi választottuk ki utódunknak, ott nevelkedett a szemünk láttára Szombathelyen, és meg voltunk róla győződve – igazunk is lett –, hogy kitűnő régész. Jákon is nagyon jól dolgozott. Az első három évben én voltam a hivatalosan felkért konzulense. Tele van a számítógépem a tőle kapott anyagokkal, mivel minden hétfőig elküldte nekem a képeket és a beszámolót arról, amit találtak. Végigéltem vele az ásatást, nagyon jól összeharagítottunk, és nagyon örülök a sikerének. Köszegen is remekül dolgozott, és fontos, hogy a megmaradt műemlékes csapat: Mentényi Klári, Benkhard Lilla, valamint

¹¹¹ 2010–16 között Valter a *Műemlékvédelem* főszerkesztője. Bardoly 2011/1-től volt szerkesztő, és nem említ olyat, hogy 2010 előtt részt vett volna a szerkesztés munkájában.

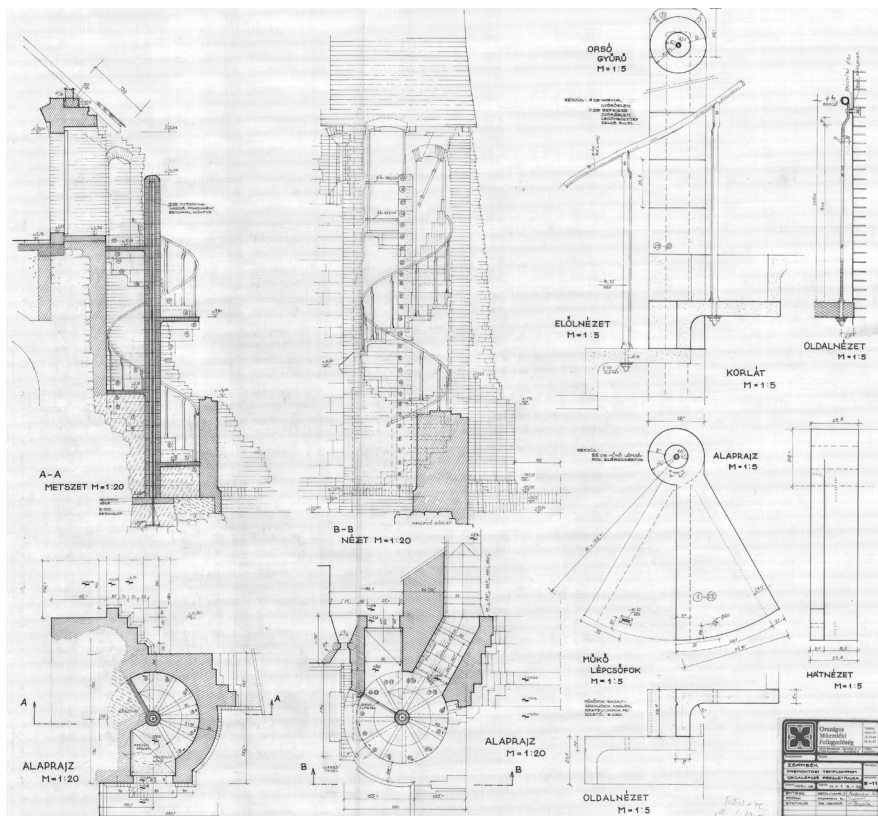
¹¹² Maros Donka (1948–1994), művészettört., restaurátor, 1966–91: Iparművészeti Múz. osztályvezető, majd az MTA MKCS-MKI tud. főmunk., a fotótár vezetője. Témái: az egyet. és magyar iparművészet története, ikonográfia, ill. a múzeum legyezőgyűjteményének feldolgozása, ld.: Maros Donka: *Bájos semmiségek. Az Iparművészeti Múzeum legyezőgyűjteménye 1700–1920*. Szerk. Bardoly István. Budapest, 2002.

¹¹³ Pap Ildikó Katalin (1977–), régész. Közel húsz éven át a szombathelyi Savaria Múzeum munkatársa. A jáki és a kőszegi templomok régészeti kutatása mellett a nevéhez fűződik például a kőszegi vár, az őriszentpéteri római katolikus templom, valamint a körmendi Batthyány-kastély ásatása.

¹¹⁴ Valter Ilona: A Ják nemzetség Árpád-kori lakóhelye Jákon. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 2005. Szerk. Fodor István. Budapest, 2005. 537–563.

¹¹⁵ P. Hajmási Erika (1950–), régész. 1974-től a szombathelyi Savaria Múzeum munkatársa, az intézményhez való csatlakozását követően önállósult annak középkori gyűjteménye. A jáki mellett részt vett többek közt a csempeszkopácsi, a pápoci és a rábgymartai római katolikus templom régészeti kutatásában.

¹¹⁶ Valter Ilona – P. Hajmási Erika: Ják, Szent György-templom. Az épület körül végzett ásatás. *Műemlékvédelmi Szemle*, 13. 2003. 49–54.

22. A zsámbéki templomrom déli csigalépcső-tornyának terve © Sedlmayr János rajza, 1991. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. R 85276

Ivicsics Péter ott vannak mellette, és kiegészítik őt építészettörténeti-művészettörténeti kérdésekben, ha arra van szükség.

Az ember örül, ha a másinak valami jól sikerül. Mennyivel lennék én gazdagabb, ha irigykednék Ildikóra? Szerencsére meg is találta Jákon, amit kellett; a szakma és az egész magyar tudomány gazdagodott vele. Sajnos csak videón láttam a helyreállítást, de gyönyörűen sikerült.¹¹⁷ Olyan lett, amilyennek a jáki templomnak lennie kell – bár ilyen lenne a zsámbéki rom is. Ezt kívánom magamnak és a műemlékvédelemnek, utóbbinak mindemellett valamiféle kibontakozást, mert ez a mostani egy szörnyű állapot. Hála Istennek, hogy a Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ megvan, és van hova jönni sírni, illetve kutatni a gyűjteményekben. De szörnyű, hogy sehová sem fordulhat az ember, ha meg akarja akadályozni mondjuk a zsámbéki kiegészítést.

KG: Mit gondol a műemlékvédelem és a társadalom kapcsolatáról, a műemlék-

¹¹⁷ A belső felújítás 2022 tavaszára készült el: <https://epiteszforum.hu/elkeszult-a-jaki-templom-belso-felujitasa> (letöltés ideje: 2023. november 5.).

védelem társadalmi beágyazottságáról?

VI: Jelenleg vagy a korábbi évtizedekben?

KG: Először a korábbi időszak vonatkozásában kérdeznénk.

VI: Én főleg egyházi műemlékekkel foglalkoztam, tehát a falusi plébániákkal kerültem kapcsolatba. Mára köztudott, de akkor a bőrünkön éreztük, hogy a Kádár-rendszer a műemlékvédelem révén próbált felzárkózni a nyugathoz. Ezért – bár ez némileg különös volt, mégis – adtak pénzt az egyházi épületek felújítására. Ha egy templom bekerült az éves műemléki tervbe, majd megjelentünk, és kutatás címén „szétvertük”, előtte mindig elfogadtattuk a plébánossal és a faluval, hogy ezt viseljük el, mert utána viszont ingyen és bérmentve helyreállítják az épületüket, csak ki kell várniuk. Nem fogadtak minket ellenségesen, sőt, inkább támogatást kaptunk. Elég sok dolgom volt falusi plébánosokkal, és általánosságban ezt tapasztaltam. Mindannyian megoldották, hogy addig máshol misézzenek, a falusiak segítettek nekünk, rendszerint dolgoztak is az ásatásokon-falkutatásokon azokban az esetekben, amikor nem tudtuk biztosítani a segédmunkaerőt. Ráadásul a plébánosok nélkül nem tudtam volna megírni a kandidátusi disszertációm a kistemplomokról, mert az ő autóiikkal jártunk egyik helyről a másikra felméréseket végezni. Az áldott emlékü Guzsik Tamásnak¹¹⁸ megszerveztem, hogy az Építészettörténet Tanszékről toborzott csapatát – legalábbis annyi hallgatót, amennyi egyszerre befért egy Trabantba – kézről-kézre adták a papok, és segítettek nekik a felmérésben, illetve minden egyébben. A mi munkánkat is értékelték, számítottak ránk. Több helyen sokat kellett várni, mire a kivitelezők is eljutottak a helyszínre, de rendszerint megvalósultak a helyreállítások.

Ez volt az aranykor, azokkal a csodálatos építészekkel, akiknek a neve mindenki számára ismert, és akiről már beszéltem is. Elég sok nemzetközi elismerést kaptak/kaptunk, köztük több Europa Nostra díjjal. Erdei Ferivel Somogyvámoson¹¹⁹ dolgozhattam együtt, illetve én kezdtem el a szerencsi vár kutatását.¹²⁰ Nagyon jóban voltunk mi, kelet-magyarországiak, akik mindketten zempléninek vallották magunkat. Feri szülei Szerencsen éltek, és amikor ott dolgoztam, Erdei mama nagyon sokszor meghívott egy kis hazai kosztra. Hanzival is dolgoztam együtt; vele nem volt olyan egyszerű, nemigen vonta be a helyreállításba a kutatót. Jóban voltunk, de legfeljebb a tervtanácsokon nyilváníthattam véleményyt. Nem ehhez voltam szokva, mert Erdei Feri is, Lonca is megbeszélte velem mindent. Loncával Cikádort,¹²¹

¹¹⁸ Guzsik Tamás (1947–2002), építészmérnök, építészettörténész. 1971-ben szerezte meg a diplomáját a műegyetemen, és ugyanettől az évtől az intézmény tanáraként tevékenykedett. Elsősorban ókori és középkori építészettörténettel, azon belül főként a pálos rend építészetével foglalkozott.

¹¹⁹ Valter Ilona–Erdi Ferenc: Somogyvámosi templomrom. *Műemlékvédelem*, 19. 1975. 87–91.; Uók: A somogyvámosi templomrom. *Építés-Építészettudomány*, 15. 1983. 469–500.

¹²⁰ Az ásatási munkálatok 1968-ban kezdődtek, és – megszakításokkal – 1982-ben is zajlottak: Valter Ilona: *Szerencs, Rákóczi-várkastély. Ásatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1968. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 25825; Valter Ilona – László Csaba: *Szerencs, Rákóczi-várkastély. Kutatási dokumentáció*, I–III. Kézirat. Budapest, 1982. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 25830.

¹²¹ Schönerné Pusztai Ilona: *Bátaszék, ciszterci kolostor. Helyreállítási javaslat (programterv)*. Kézirat. Budapest, 1996. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 36934.

a balogunyomi kistemplomot¹²² és a tornaszentandrásai templomot¹²³ csináltuk közösen. Tornaszentandráson együtt végeztük a falkutatást, és sorsszerűnek tűnt, mikor augusztus 18-án, Ilona napján a két Ilona óvatosan bontotta egy sávban a vakolatot, majd megtaláltuk a Szent Ilonát ábrázoló freskót.¹²⁴ Nagyon büszkéek voltunk. Szóval én ehhez a fajta együttműködéshez voltam szokva, ami Vladár Ágival is teljes mértékben működött, de Hanzival nem annyira. Nagyon tiszteltem őt, nagyon kedves figura volt, remek humorérzékkel, de meglehetősen öntörvényű ember is egyben. Abban is kevés részem van, amit Zsámbékon csinált. Amikor feltártam és dokumentáltam a csigalépcső-tornyot a déli kapu mellett, természetesen átadtam neki a régészeti dokumentációt, de attól kezdve semmit nem tudtam arról, milyen helyreállítást vagy rekonstrukciót tervez. Aztán már Jákon dolgoztam, ám egyszer Zsámbékra kellett mennem egy értekezletre. Majd elájultam, mikor megláttam a felépített lépcsőtornyot.¹²⁵ Ráadásul nekem is viselnem kellett annak az ódiumát, hogy az egész ország fel volt háborodva, mit építettünk oda. Több televíziós meghallgatást tartottak, amiken Géczy Csabával, Fejérdy Tamással¹²⁶ vettünk részt. Szegény Hanzi akkor már súlyos cukorbeteg volt, ezért mindig engem küldtek helyette, nehogy rosszul legyen. Volt olyan, hogy az egyik oldalamon ült Melocco Miklós,¹²⁷ a másikon Jankovics Marcell,¹²⁸ és az egyik azt kérte rajtunk számon, amiért hozzányúltunk a romhoz, a másik azt, hogy még mindig nem építettük újjá. Majdnem megbolondultam a két vélemény között. Aztán kijöttünk az egyeztetésről, és Melocco, akivel nyolc évig, amíg ott dolgoztam, majdnem minden nap együtt kávéztunk ebéd után, azt mondta nekem:

– Rád nem haragszom annyira, amiért ezt csináltátok a zsámbéki rommal, de azt nem bocsátom meg, hogy odaadtad a dokumentációt Sedlmayrnek.

¹²² Valter Ilona – Schőnerne Pusztaí Ilona: A balogunyomi r. k. templom kutatása és helyreállítása. *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk. Bardoly István, László Csaba. Budapest, 1998. 187–205.

¹²³ Valter Ilona: A tornaszentandrásai r. k. templom kutatása. *Műemlékvédelem*, 22. 1978. 108–118.; Schőnerne Pusztaí Ilona: A tornaszentandrásai r. k. templom helyreállítása Uo. 118–127.

¹²⁴ Valter Ilona: Schőnerne Pusztaí Ilona hetvenéves. *Műemlékvédelem*, 49. 2005. 291.

¹²⁵ A lépcsőtorny kritikájához ld.: Maria Elena Corrado: A restaurálás Magyarországon a XX. század kilencvenes éveiben. Ford. Szekeres-Varsa Vera. *Műemlékvédelem*, 45. 2001. 105.

¹²⁶ Fejérdy Tamás (Budapest, 1947–), építészmérnök. 1976-tól 2012-ig az OMF és jogutódjainak munkatársa, az OMVH elnökhelyettese. 2005–2008 között az ICOMOS nemzetközi alelnöke, 2015-től az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság elnöke.

¹²⁷ Melocco Miklós (1935–), szobrászművész. 1955-ben kezdte meg tanulmányait a Képzőművészeti Főiskolán. 1956 után Varsóban tanult, de 1961-ben Budapesten végzett Kmetty Jánosnál és Pátzay Pálnál. 1970-től a kecskeméti művésztelepen élt és dolgozott. 1981 óta Zsámbékon él. 1990-től a Képzőművészeti Főiskola címzetes egyetemi tanára.

¹²⁸ Jankovics Marcell (1941–2021), Kossuth- és Balázs Béla-díjas filmrendező, grafikus, könyvillusztrátor. 1981-től az Iparművészeti Főiskolán tanított. 1998–2002, majd 2010–2011 között a Nemzeti Kulturális Alap Bizottsága elnöke.

– Miklós, az ég áldjon meg, én azért kapom a fizetésemet, hogy az ásatási (műszaki) dokumentációt elkészítem, és odaadom a tervezőnek. Hogy képzeled, hogy ezt megtagadhattam volna?

Majd röviden lezártam a beszélgetést, mondván, ezen nincs mit tovább tárgyalni.

Visszatérve a társadalomhoz: a korábbi évtizedekben benne voltunk a közutadatban, és jó volt műemlékesnek lenni. Vidéken is úgy fogadtak bennünket, hogy tudták, segíteni akarunk, és hogy mi vagyunk az egyház egyetlen támasza, ami így is volt. Hogy most mi a helyzet? A társadalom általában kétfelé oszlik. Zsámbék esetében sincs ez másként. Azt szoktam mondani, hogy Magyarországon a focihoz és Zsámbékhoz mindenki ért, és lehetőleg mindenki pontosan ellentétes véleménnyel van róla. Ezért fel vagyok készülve, hogy a könyvemet is nagy kritika éri majd a dicséret mellett. A társadalom egy része nehezen tud mit kezdeni a kialakult helyzettel, hogy nincs megfelelő műemlékes fórum. A hivatal persze nem szeretne mindenki, főleg az egyház részéről nem, mert a műemlékvédelem nem engedte meg, hogy bármit megcsináljanak, amire most viszont már lehetőség nyílik. A társadalom műveltebb része rémülten nézi, mik történnek, hogy bármit keresztül lehet vinni, és nincs, aki ezeket a folyamatokat megállítsa. Például a nagyvázsonyi vár szörnyű helyreállítását¹²⁹ azzal a rettenetes betondobozzal és azokkal a betonívekkel. Szerintem most ez a legborzasztóbb, és ezt egy műemlékes építész¹³⁰ csinálta.

De hogy jót is mondjak: bár még csak képeken láttam, nagyon tetszik a borsi kastély¹³¹ Wittinger Zoltán¹³² tervezte helyreállítása. Biztosan elfogult is vagyok, hiszen úgy nőttem fel Sárospatakon, hogy a nagyságos fejedelem számunkra egy élő személy volt. Rákóczi szobra az iskola bejáratánál mindig tele volt virággal. 1956-ban negyedik gimnazista voltam. Nagy lelkesen felvonultunk a főutcán a párhuzamos osztályokkal meg a munkásosztállyal – a kisvasút hat emberével – Rákóczi-nótákat énekelve. Az osztályfőnökeink, mint a tyúkanyók, követtek bennünket a járdán:

– Csak ne csináljatok semmit...

Mi nem is csináltunk semmit, csak énekeltünk, a munkásosztály viszont mindeközben leverte a vörös csillagot. Így jutottunk el a Rákóczi-szoborhoz. Itt egy osztálytársam verset szavalt, amiért kirúgták, majd rögtön disszidált is Németországba.

¹²⁹ A Kinizsi-várnak a Nemzeti Várprogram keretében történt helyreállítása 2022 tavaszára fejeződött be: <https://epiteszforum.hu/mar-zajlik-a-munka-a-nagyvazsony-varnal> (letöltés ideje: 2023. november 4.).

¹³⁰ Albert Tamás, építészmérnök. Az OMF, később az ÁMRK, majd jogutódjai Építészeti Osztályának munkatársa. 1995-ben Sedlmayr János mellett dolgozva elkészítette a visegrádi Salamon-torony tetőszintjeinek helyreállítási tervét. A tervei szerint készült egyebek mellett a szigligeti, a várgesztesi és a siroki vár helyreállítása.

¹³¹ A Wittinger Zoltán tervezte helyreállítást 2022-ben ICOMOS díjjal tüntették ki. Az előzményekhez ld.: Wittinger Zoltán: A borsi kastély helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 52. 2008. 46–53.

¹³² Wittinger Zoltán, építészmérnök. Diplomáját 1994-ben szerezte meg a műegyetemen. Ezt követően az ÁMRK, majd jogutódjai Építészeti Osztályának munkatársa. Nevéhez fűződik többek közt a hatvani Grassalkovich-kastély, a mihályi Dőry-kastély, a komáromi Monostori erőd, illetve a karcsei református templom helyreállítása.

A borsi kastély szerintem jól sikerült. Tetszik még a regéci várrom eddig elkészült, visszafogott helyreállítása.¹³³ Oda kétszer is fölmásztam a botommal, és láttam, mennyire megmaradt minden, egyszerűen csak rá kellett rakni a védőtetőt. Az ablaknyílások sem pusztultak el, úgyhogy az egy hiteles beavatkozás. Füzér újból fölépített várát¹³⁴ sokan szépnek mondják, de hogy a jelenlegi állapotában mennyi eredeti részletet találunk, az már más kérdés. Továbbá borzasztónak tartom, amit a diósgyőri várral,¹³⁵ illetve a belápatfalvi ciszterci apátsági templommal¹³⁶ csinálnak. Az egri érsek¹³⁷ nem engedte meg, hogy a templomban megmaradjon annak barokk berendezése. Rudolf Mihály tervezőnek szerencsére sikerült elérnie, hogy építhetett egy, a dombba belesimuló házat, aminek az egyik nagy termébe szállítják át az eltávolított liturgikus tárgyakat, bútorokat, és abban az elrendezésben állítják fel őket, ahogyan a templomban voltak. Továbbá sikerült az érsekkel elfogadtatni, hogy ezt megelőzően restaurálják azokat. Így legalább megmaradnak a helyszínen, ami sovány vigasz, de vigasz. A templomot viszont kibeletették, még a barokk oltárt is elbontották. Ez legalább olyan szomorú, mint ami a veszprémi székesegyházzal történt, és nincs, aki szóljon, illetve hiába is tenné. Az egyház most örül, hogy megszabadult egy szigorúan vétőző hivataltól; már amikor az a hivatal vétőzött. Megtettem, ha olyan területi előadóhoz tartozott az adott ügy, aki a főpapok ellenében is érvényt tudott juttatni a műemlékes szempontoknak, és a tervtanácsnak is megfelelően tálalta azokat.

Régebben az sem volt divat, hogy nekiszabadulunk egy kastélynak, és azt csinálunk vele, amit akarunk. Bár a közelmúltban befejezett helyreállítások azért jók; példaként említhetem a dégi kastélyt.¹³⁸ Ugyanakkor vannak véleményes fejlesztések is. Nemrég

¹³³ Az előzményekhez ld.: Móga Sándor: Regéc várrom helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 57. 2013. 48–58. Az évtizedek óta alapvetően konzerváló igényű beavatkozásokat követően, 2020–2021-ben Kosdi Attila tervei szerint sor került a keleti (reneszánsz) palotaszárny kiépítésére: <https://epiteszforum.hu/egy-kenyes-egyensulyban-a-regeci-var-keleti-palotaszarny-rekonstrukcioja> (letöltés ideje: 2023. november 6.).

¹³⁴ A vár rekonstrukciója 2016 nyarára készült el: <https://epiteszforum.hu/elo-tortenelem-a-fuzeri-fellegvar-rekonstrukcioja> (letöltés ideje: 2023. november 5.). Vö.: Simon Zoltán: A füzéri vár helyreállításai. *Európai műemlékvédelmi tendenciák különös tekintettel a Kárpát-medencére. Nemzetközi tudományos konferencia I-II. Fehérvárcsurgó, 2017/2018.* Szerk. Raffay Endre, Tüskés Anna. Pécs-Fehérvárcsurgó, 2019. 177–197.

¹³⁵ Az előzményekhez és a rekonstrukciós tervhez ld.: <https://epiteszforum.hu/devolucio-hogyan-tortenhet-meg-mindez-a-diosgyori-varral> (letöltés ideje: 2023. november 5.).

¹³⁶ A felújítás 2021-ben vette kezdetét: <https://epiteszforum.hu/kivul-belul-megujul-a-belapathalvai-ciszterci-apatsag-septemberben-kezdodik-a-munka> (letöltés ideje: 2023. november 4.). Ld. még: Bakó Zsuzsanna – Kovács Gergely: „Lehet-e egy szószéken a Szentlélek holló?”. Interjú Bíró László restaurátorral. *Enigma*, 29. 2022. (2023). No. 113. 89.

¹³⁷ Ld.: 22. jegyzet.

¹³⁸ A kastély felújítása 2021 tavaszára készült el: <https://epiteszforum.hu/elkeszult-a-degi-festetics-kastely-felujitasa> (letöltés ideje: 2023. november 5.).

megjelent nálam Virág Zsolt,¹³⁹ a Nemzeti Kastély-és Várprogram vezetője két munkatársa kíséretében. Pályáztak, és mit ad Isten, tízmillió forintot nyertek arra, hogy Pásztón a romkert mellett lévő klasszicista iskolaépületben – amiben eddig a Csohány Kálmán Galéria volt – bemutassák egy középkori mezőváros életét. Mondták, hogy természetesen hivatkoznak majd a kutatásaimra, de legyek szíves, lektoráljam a kiállítás forgatókönyvét. A terv szerint többek között egy egész termet szerettek volna berendezni mindenféle manapság divatos kutyával, hogy bemutassák a sörfőzést, mint Pásztó mezővárosának fő iparágát, miközben erre egyáltalán semmiféle adat nincs. Pásztón nem volt nagy divatja a sörfőzésnek, hiszen a település a középkorban a mátraaljai borvidékhez tartozott, és abból élt, attól lett mezőváros, hogy keresztülhaladt rajta az a borút, ami Budáról indult, és felment egészen Lengyelországba. Az a rengeteg borospince pedig, amit a főutcában megtaláltam, azért épült, mert ott tárolták a bort. Rengeteg okleveles adat van a szőlőtermesztésre, szóval érdemesebb lenne ezt bemutatni. Remélem, megfogadják, amiket írtam. Alapjában véve nem lenne rossz, ha kiállítás formájában reprezentálnák egy középkori mezőváros életét, csak azt úgy kell megcsinálni, hogy történetileg is rendben legyen.

Őket biztos, hogy el fogják fogadni mint műemlékeseket, mert Pásztón az emberek már be vannak oltva. Nagyon sok helyen emlékeznek még ránk, és ha most Juanék elmennek valahova dolgozni, ott is biztos, hogy pozitívan ítéli meg a közvélemény a szakmánkat. Ugyanakkor komoly nehézséget jelent, hogy sokan imádják a füzéri várat és az ahhoz hasonló kiépítéseket, mert az ilyen mindig valamiféle látványt nyújt, és több, mint egy rom. Holott egy töredékeiben fennmaradt épületet is helyre lehet úgy állítani, hogy az hiteles legyen, és mutasson is valamit kívülről. Az épületbelső és a berendezések tekintetében ugyanez a probléma. Manapság szinte futószalagon gyártják a „gótikus” bútorokat. Van egy általános típus, és sajnos a kollégák is egyre inkább támogatják ezt az eljárást, Buzás Gergely¹⁴⁰ például a nagyvázsonyi várat is telerakta újragyártott berendezési tárgyakkal. Biztos, hogy az általa rendezett kiállítás szakmailag kifogástalan, csak mostanra egyfajta divattá vált sematikus „gótikus” bútorokkal berendezni a várainkat.

Összességében elég szomorú vagyok a műemlékvédelem jelenlegi helyzetét illetően, és nagyon várom, hogy legyen végre újra egy központi intézmény egy ütőképes csapattal. Az ICOMOS-nak sajnos korlátozottak a lehetőségei. Nincs mögötte olyan hatalom, ami által érdemben is beleszólhatna a dolgok alakulásába. Ez az egyetlen szervezet, amelyik kiabálhat, de nem tudom, meghallgatják-e. Én sajnos már nem fogom megérni, de biztos vagyok benne, hogy egyszer a helyére kerül majd ez a terület.

¹³⁹ Virág Zsolt (1977–), jogász, művészettörténész. 2003 óta a Magyar Kastélyprogram Kht. (2008-tól Magyar Kastélyprogram Nonprofit Kft.) ügyvezető igazgatója, valamint a Magyar Kastélyok és Kúriák Egyesületének alelnöke. 2016–2022: a Miniszterelnökség Nemzeti Kastélyprogram és Nemzeti Várprogram végrehajtásáért felelős miniszteri biztos.

¹⁴⁰ Buzás Gergely (1965–), régész, művészettörténész. Az MNM Mátyás Király Múzeumának igazgatója. Közreműködött a középkori magyarországi építészet számos kulcsemlékének régészeti feltárásában, valamint a műemléki rekonstrukció módszerének kidolgozásában és népszerűsítésében.

Hogy van az, hogy a szlovákoknál még mindig megvan a műemlékvédelem, és jó helyreállításokat csinálnak? Most már a felvidéki magyarok is felébredtek, és nekik is van egy ütőképes csapatuk. Orosz Örs¹⁴¹ vezetésével megtalálták például Ipolyságon a premontrei apátságot,¹⁴² amit a barokk magtárépületből bontottak ki. Ráadásul a felvidéki magyar műemlékek helyreállításai abszolút hitelesek, sokkal jobbak, mint a mieink. Én annak idején nagyon sok időt töltöttem együtt a szlovák műemlékekkel, főleg a kassaiakkal, mert Balega Sándor¹⁴³ az Újhely melletti Nagytoronnyból származott. Azzal kezdődött a barátságunk, hogy elmesélte nekem, kisgyerekként, amikor még nem volt meg a határ, rengeteget fürdött a Rongyva-patakban, ami most „határfolyó” Magyarország és Szlovákia között Sátoraljaújhelynél, és nem értette, amikor egyszer csak már nem mehetett oda. Tökéletesen beszélt magyarul, és borzasztó sokat segített nekünk, rengeteg meghívást kaptunk tőlük. Kozák Évát meg engem is meghívtak egy-egy hétre, és megmutatták az éppen zajló helyreállításait. Állandó kapcsolatban voltunk, semmiféle nemzetiségi ellentét nem volt köztünk. Ez is jó volt a régi időkben. Most viszont nekik sincs kivel összejönniük.

FDE-KG: Köszönjük szépen!

¹⁴¹ Orosz Örs (1985–), szlovákiai magyar politikus, aktivista, politikai geográfus. A 2010-ben általa létrehozott Sine Metu Polgári Társulás Szlovákia pusztuló vagy elpusztult magyar emlékeinek felkutatásán és megmentésén dolgozik.

¹⁴² A feltárt kolostor helyreállítása 2022 októberében vette kezdetét: <https://ma7.sk/tajaink/megkezdodik-az-apolysagi-premontrei-kolostor-felujitasa> (letöltés ideje: 2023. november 4.).

¹⁴³ Alexander Balega (1935–2017), történész, műemlék-felügyelő. 1992–1995: a kassai regionális műemlékvédelmi hivatal igazgatója.

„AZT TÚL KELL ÉLNI, DE EZ MEG BAROMI JÓ”

INTERJÚ G. LÁSZAY JUDIT MŰVÉSZETTÖRTÉNESSZEL¹

F. Dóczy Erika: Az ELTE művészettörténet képzésén megjelent valamilyen formában a műemlékvédelem? Milyen emlékeket őrzöl egyetemi éveidről?

G. Lászy Judit: Amikor én oda jártam, akkor műemlékvédelem tantárgy nem volt. Viszont, miután Tóth Sándor volt a tanárunk, az építészet nagy hangsúlyt kapott. Szabadon lehetett választani témákat és félévenként egy-egy szemináriumot, tehát ha valaki határozott érdeklődési körrel rendelkezett, akkor annak megfelelően válogathatott. Barokk építészet kurzusunk is volt Kelényi tanár úrral.² Marosi tanár úrtól szintén komoly építészeti ismereteket sajátíthattunk el. Vagyis az ember a saját ízlésének és érdeklődési körének alakulása szerint jelentkezhetett ezekre a szabadon választható tantárgyakra.

Amikor angol-történelem szakosként elkezdtem az egyetemet, és harmadik szakként (csak így lehetett) felvettem a művészettörténetet, Vayer professzor úrnál³ voltunk próbaévesek. A hozzá írandó szemináriumi dolgozathoz én már építészeti témát választottam, és szinte rögtön elhatároztam, hogy gótikával akarok foglalkozni, olyan emlékekkel, mint a Kutná Hora-i templom. Később persze mindennel foglalkoztam, és mindig úgy gondoltam, nagyon jó, hogy a műemlékvédelem ennyire széles spektrumú.

FDE: Miből írtad a szakdolgozatod?

GLJ: A visegrádi kutakból. Ez abból is következett, hogy a pályám nagyon mélyről nagyon magasra ívelt. A mélységet az ásatási árok jelentette, ugyanis már gimnazistaként elkezdtem dolgozni a Budapesti Történeti Múzeum ásatásain. A magasságot pedig a műemlékvédelem állványai az épületek homlokzatai előtt. Különböző ásatásokon dolgoztam minden nyáron, de hála Istennek a sírbontástól rövid idő után eljutottam Zolnay Lászlónak⁴ a budaszentlőrinci pálos kolostor területén végzett

¹ Az interjút F. Dóczy Erika és Kovács Gergely készítette 2022. augusztus 3-án. A leíratot készítette, a szöveget gondozta és lábjegyzetekkel ellátta: Kovács Gergely. Szerkesztette Markója Csilla (HUN-REN BTK MI).

² Kelényi György (1943–), művészettörténész, az MTA doktora. 1967-ben szerzett diplomát, majd az OMF fotótárában helyezkedett el, később pedig szerepet vállalt a Magyar Építészeti Múzeum megalapításában. 1974-től nyugdíjazásáig az ELTE Művészettörténet Tanszékének munkatársa.

³ Vayer Lajos (1913–2001), művészettörténész, 1990-től az MTA levelező, 1993-tól rendes tagja. 1936-tól a Szépművészeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában dolgozott, amelynek 1937–1950 között osztályvezetője volt, majd 1955-ig főigazgató-helyettese. 1958–1978: az ELTE Művészettörténet Tanszékének vezetője. 1957–1988: az *Acta Historiae Artium* szerkesztője.

⁴ Zolnay László (1916–1985), régész, művészettörténész. 1952-ben az egeri múzeum munkatársa, 1953-ban az esztergomi Balassa Bálint Múzeum igazgatója. 1960-tól a Művészettörténeti Dokumentációs Központ, 1961-től a BTM főmunkatársa volt. Tudományos munkássága elsősorban a középkori Buda és Esztergom művelődés,

1. G. Lászlai Judit az interjún, 2022. © MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Iltz. K 2072

feltárására,⁵ ahol már – alaprajzában és romjaiban megmutatkozó – épülettel találkozhattam. Utána, az egyetem előtt egy évet ásatási leletmentő voltam a BTM-ben, és a budavári ásatásokon dolgozhattam Zolnay Lászlónál, ami hihetetlenül izgalmas volt. Ott olyan töredékekkel is találkoztam, amelyekről úgy gondoltam, stílusosan illeszkednek a valamivel korábban látott visegrádi gótikus kúthoz, majd tulajdonképpen Tóth Sándor és Marosi Ernő biztatására írtam meg a szakdolgozatomat ebből a témából. Marosi tanár úrnak írtam egy szemináriumi dolgozatot, és ebből bontakozott ki a szakdolgozat. Akkor még azt hittem, hogy a középkorral fogok foglalkozni, aztán pedig nagyon jól alakultak a dolgok.

Kovács Gergely: Mikor és hogyan kerültél az OMF-hez? Mik voltak az első munkáid, mivel foglalkoztál kezdetben?

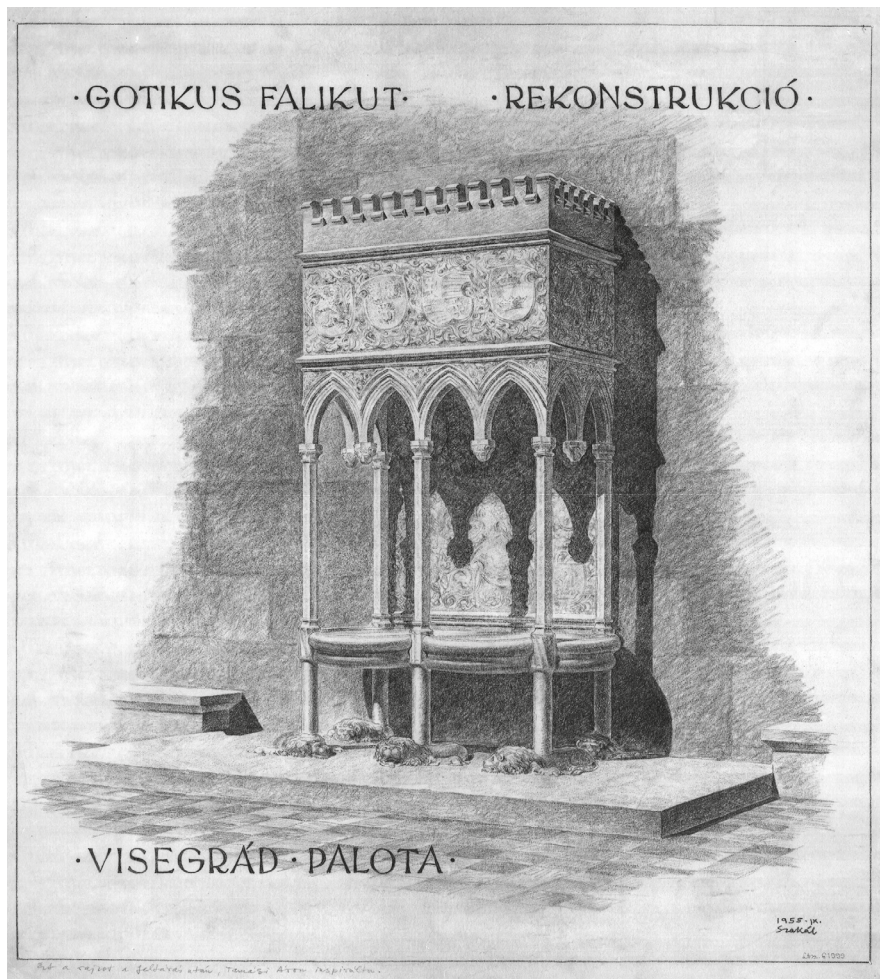
GLJ: 1980-ban, de akkor már nem volt ismeretlen számomra az intézmény, mert mindig volt egy félév, amit gyakornokként el kellett tölteni valahol. Ekkor tanszéki ajánlásra az OMF-hez kerültem, ahol már ott dolgozott a korábbi évfolyamból Mentényi Klára⁶ és Lővei Pali.⁷ Fantasztikus egy világ volt az akkor. Annak ellenére,

gazdaság- és társadalomtörténetére irányult. Ásatásokat végzett a budaszentlőrinci pálos kolostor, a budai zsinagóga és a Budavári Palota területén. 1974-ben feltárta a budavári gótikus szoborleletet.

⁵ Zolnay László: A Buda mellett állt Szent Lőrinc pálos anyakolostor kutatástörténetéről. *Budapest Régiségei*, 29. 1992. 33–48.

⁶ Mentényi Klára (1955–), művészettörténész. 1979–2017: az OMF, illetve jogutódjainak munkatársa. Elsősorban falkutatóként dolgozott.

⁷ Lővei Pál (1955–), művészettörténész, az MTA doktora, 2022 óta az MTA levelező tagja. 1979-től az OMF és jogutódjainak munkatársa, 1992–2007 között a KÖH és az OMvH Kutatási Osztályának vezetője. 2013 óta az MTA, majd az ELKH BTK Művészettörténeti Kutatóintézetének munkatársa (tudományos tanácsadó).

2. Visegrád, Mátyás kori oroszlános falikut – Szakál Ernő rekonstrukciós rajza, 1955.
© MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: R 61999

hogyan az ember teljesen süldő volt, újdondász, és szinte semmihez nem értett, nagyon barátságosan fogadták. Már egyetemista korunkban is bejártunk a könyvtárba, ahol Faller László⁸ kissé mefisztoí figuraként, villogó szemekkel és felhúzott szemöldökkel ontotta a sziporkáit. Bardoly Pista pedig nagyon elnézően, egyszersmind szarkasztikus humorral viselte a kérdéseinket, és mindig segített, amiben tudott.

⁸ Faller László (1936–), művészettörténész. Az OMF könyvtárának vezetője. Összeállította a magyar műemlékvédelem 1966-tól 1975-ig tartó időszakának bibliográfiáját: Faller László: A magyar műemlékvédelem bibliográfiája 1966–1969. *Magyar Műemlékvédelem*, 6. 1972. 451–469.; Uő: A magyar műemlékvédelem bibliográfiája 1970. *Magyar Műemlékvédelem*, 8. 1977. 427–433.; Uő: A magyar műemlékvédelem bibliográfiája 1971–1975. *Magyar Műemlékvédelem*, 9. 1984. 561–593.

3. Az egykori OMF székház aulája © Mihalik Tamás felvétele, 1972. MÉM MDK, Fotótár, ltsz.: 099.690ND

Ez volt a prelúd. Utána, amikor befejeztem az egyetemet, Tóth Sándor ajánlott be a Tudományos Osztályra. Ahogy az előbb említettem, akkor már néhány évfolyamtársam itt dolgozott, és utánam is többen jöttek; az Építészeti Múzeumba is, például Simon Magdi.⁹ Tehát többünknek sikerült belépni az akkor végzettek közül, ami azt jelentette, hogy egyszerre sok fiatal érkezett az osztályra. Az az igazság, hogy szerintem kevés munkahelyen fogadták úgy az embert, mint itt. Először is azt éreztük, hogy örülnek nekünk, amit ma már nem mindenhol szoktak megkapni a fiatalok. Egy nagyon meleg közösségbe kerültünk. Ez persze nem azt jelenti, hogy nem voltak szakmai vagy személyes ellentétek. Nem egy nagy, boldog család, hanem egész egyszerűen egy segítőkész, meleg szakmai légkör volt. Az én korosztályom rendkívüli módon összetartott, de az idősebbekhez is rögtön közel kerültünk. Nem éreztették azt, hogy ők más kasztba tartoznának, hanem egyenrangú félként kezeltek minket, érdeklődéssel fordultak felénk. Azt hiszem, ez határozta meg leginkább a mi pályánkat, és egyértelművé tette, hogy az intézménynél maradunk. Ha az ember így indul, akkor másképp viszonyul a munkájához, mintha csak a szakmai érdeklődés hajtáná, ráadásul az a légkör, ami a belépéskor fogadott, valahogy végig elkísért minket. A munkába állást követően feladatokat kaptunk; először természetesen nem önálló feladatokat, mégis éreztük, hogy egy csapatnak, illetve egy folyamatnak a szerves részei vagyunk. És ez nagyon jó volt.

⁹ Simon Magdolna (1957–), művészettörténész. Művészettörténet szakos diplomáját 1980-ban szerezte meg az ELTE-én. 1979–1982 között az OMF Magyar Építészeti Múzeum, 1982-től rövid ideig a Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Igazgatóságának munkatársa. 1983–1996: a Kecskeméti Képtár osztályvezetője, később a KÖH fotótárosa, majd a BTM Kiscelli Múzeumának munkatársa.

4. Az OMF és az OMvH Tudományos Osztályának munkatársai 1995-ben © MÉM MDK, Tudományos Irrattár, Lymbus, ltsz. K 1899

FDE: Kik voltak azok a kollégák, akik meghatározók voltak számodra?

GLJ: Az a baj, hogy nagyon sokan, és ha az ember valakit kihagy, az elég sértő. De azt hiszem, a mi korosztályunknak Dávid Ferenc személye volt a legmeghatározóbb. Ő egy hihetetlenül széles érdeklődési körrel bíró, nagyon művelt, mások irányában rendkívül nyitott ember volt. És elfogadó. A legjobbat tudta kihozni a kollégákból, mert azt kereste, hogyan lehet afelé terelni az illetőt, hogy jól kérdezzen, és élvezze a munkáját. Sajnos nagyon kevesünknek adatott meg, hogy amikor ő még Sopronban élt és dolgozott, mellette kezdhettük a szakmát. Rajtam kívül Lővei Pali, Mentényi Klára, Haris Andrea, Somorjay Sélysette¹⁰ – ha valakit kihagyok, azért bocsánat. Én az első hét után lekerültem Sopronba, és hétfőtől péntekig a Szent Mihály-templom tornyának, illetve nyugati homlokzatának a kutatásán dolgoztam Dávid Ferivel.¹¹ Ez valami elképesztő világ volt. Bekerült az ember az egyetemről egy olyan világba, ami egyszerre volt elméleti és hihetetlenül gyakorlati, valamint nagyon összetett. Minden szakma jelen volt, a kőművestől és az ácostól egészen a kőrestaurátorig, az építészig. Jöttek-jöttek ezek az emberek, akik az épületen dolgoztak, és mindenki hozzátett valamit az arról való ismeretekhez. Valami varázslatos volt.

¹⁰ Somorjay Sélysette (1956–), művészettörténész. Dolgozott a Corvina Kiadóban és a Szépművészeti Múzeumban, ugyanakkor 1980-tól 2016-ig az OMF és jogutódjainak munkatársa volt. 2005-től a KÖH keretein belül megalakult Műemlékvédelmi Tudományos Intézet igazgatója. Hosszú időn át a műemlékvédelem elméletét és gyakorlatát oktatta az ELTE és a PPKE művészettörténet szakos hallgatóinak.

¹¹ Dávid Ferenc – Lászlaj Judit: *Sopron, Szent Mihály-templom, torony. Kutatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1980. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 25715.

Az egyetemi évfolyamunkon volt egy kisebb baráti kör, akikkel sokat tanultunk együtt: történészek, könyvtárosok, régészek, de sokan mentek közülük tanárnak vagy muzeológusnak. Mikor már nagyjából egy hónapja dolgoztunk, összeültünk, és elkezdtünk arról beszélgetni, hogy kinek milyen impressziói vannak az első munkahelyéről. Én csak néztem, hogy az emberek nagy része még görcsben van, mert nagyon más az élete. Az OMF-ben az volt a fantasztikus, hogy nem voltunk görcsben. Ez egy nagyon élő, nagyon pezsgő közeg volt. Persze, három perc alatt kiderült, milyen a vezetőség, hogy milyen világ van körülöttünk. Azért az mégiscsak a '80-as évek, a Kádár-éra volt, ennek ellenére olyan hangulat uralkodott az egész intézményben, hogy ez, amit mi csinálunk, ez azon túl van. Azt túl kell élni, de ez meg baromi jó. Úgyhogy egészen szégyelltem magam akkor abban a társaságban, mert őrijtően ujjongtam. Egy másik jellemző történet: volt olyan kollégám, Rákos Péter kőrestaurátor, akivel együtt dolgoztam még a Szent Mihály-templom felújításán, és irgalmatlan tériszonya volt. Feljött a torony tetejére, majd, amikor felértünk, és ott szteppeltünk, akkor mondta, hogy tériszonyos. Már ő is a pályája végén jár (bocsánat, de hát a kimenő szériában vagyunk most már mindannyian), tehát rég túl van ezen, akkor pedig ő maga is elfelejtette azt, hogy tériszonnal küzd. Szóval ez egy fantasztikus világ volt ilyen szempontból.

KG: Arra kérnénk, mesélj egy kicsit kifejezetten a falkutatásról. Talán nem túlzás azt állítani, hogy Dávid Ferenc körül egy szakmai műhely alakult ki.¹² Különös pikantériája a dolognak, hogy a soproni munkák „átjutottak a határon”, így e tekintetben az OMF hatott a Bundesdenkmalra, és nem fordítva.

GLJ: Igen. Nagyon szerencsés időszak volt az, amikor Dávid Ferenc Sopronban dolgozott, mert akkoriban ott munkálkodott Szakál Ernő¹³ is, a kőrestaurálás nagymestere, aki az *anastylosis*-nak, a kőszerkezetek összeállításának, rekonstrukciójának egy komoly módszerével dolgozott, továbbadva azt tanítványainak. Ugyanakkor rengeteg restaurátor is megfordult Sopronban, ami ebben az időszakban egy mintavárosnak számított. Egyrészt érintetlen volt a nyugati határszélen való fekvése miatt, hiszen a kutya nem dolgozhatott ott korábban, másrészt egy nagy városrehabilitáció színtere volt.¹⁴ Tehát nagyon

¹² Kovács Gergely: „Minden jótett elnyeri méltó büntetését” – Interjú Lővei Pál művészettörténésszel. *Enigma*, 29. 2022. (2023). No 113. 17–26. Az előzményekhez ld.: Lővei Pál: A falkutatási módszer vázlatos története. *A falkutatás elmélete és gyakorlata a műemlékvédelemben*. Szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, 2020. 11–50.

¹³ Szakál Ernő (1913–2002), kőfaragó, kőszobrász-restaurátor. Tanulmányait az Iparművészeti Iskolában, valamint a Képzőművészeti Főiskolán folytatta. 1939–1940: a Római Magyar Akadémia ösztöndíjasa. 1947-ben a soproni Szent Orsolya-templom helyreállítása alkalmával állt a magyar műemlékvédelem szolgálatába, a következő évtizedekben pedig magas művészi és tudományos szintre emelte a kőszobrászati restaurálást, illetve a rekonstrukciót. 1959-ben Szakál körül, évek óta használt műhelyében alakult meg az OMF Tudományos Osztályához tartozó soproni kőszobrászrészleg, ami évtizedeken át működött. 1970-ben megszervezte a Képzőművészeti Főiskolán a szobrászrestaurátor képzést.

¹⁴ Ez a városrehabilitáció a soproni városléptékű műemlékvédelemnek a második világháború utáni második nagy korszakában ment végbe. Az OMF 1962-ben és 1964-ben rekonstrukciós programtervet készített, amely a város egészét figyelembe vette, mindenekelőtt azonban a városmag megmentését tűzte

5. G. Lászlai Judit a Forster-díj átvételekor a Parlamentben, 2018. Balról: Haris Andrea, Borossay Katalin, G. Lászlai Judit, Gál Tibor, Csejdy Júlia © magántulajdon

szerencsés időszakról beszélünk, amihez hasonló ilyen formában azóta sem adatott meg. Odakerült Feri, valamint a rehabilitáció miatt rengeteg építész Sedlmayr Jánostól kezdve Schöner Loncáig, de a VÁTI legjobb tervezői is ott dolgoztak. Alkalmom nyílt arra, hogy mindazokat a tapasztalatokat, amiket még a budai vár 1945 utáni helyreállításán (a különböző megfigyelések, leletmentésszerű kutatások alkalmával) Czagány István¹⁵ és mások megszerezték, itt egy komplett módszerbe sűrítsék, és azt a folyamatokat egymásra építve alkalmazzák.

A falkutatás azért is érdekes, mert akkor elfogadottá, sőt természetessé vált, hogy az értékeket így módon elő lehet hozni. A folyamat nem volt mindig jól szervezett. Bizonyos épületek a kutatást követően hosszú ideig ott álltak teljesen meghámozva, ami nem tett jót egy város közösségének, és a városvezetők sem örültek neki. Ez a példa is mutatja, hogy a műemlékvédelem számára rendelkezésre álló források sosem voltak tökéletesen elegendők. Mégis lehetett látni, hogyan újul meg a város, és hogyan gazdagodik a tudásanyagunk. Mostanában nagyon divatos a roncsolásmentes kutatás ideája. Előnye is van, hisz természetesen nem lehet mindent szétszedni, ezt anyagi, illetve egyéb okok sem teszik minden esetben lehetővé. De az a tudományos munka, aminek az épületekről, a magyarországi építészetről való – folyamatosan gyarapodó – tudásunkat köszönhetjük, az többek közt a falkutatásra épült. Ha ez nem lett volna, nagyon keveset tudnánk épületszerkezetekről, építészeti módszerekről, anyagokról, egybekről. Nélkülözhetetlennek bizonyult a munkánk során, és nagyon sajnálom, hogy ennyire leáldozóban van a sorsa.

FDE: Mi a véleményed a különféle műemlékes szakterületek együttműködéséről?

GLJ: Ennek a jelentőségét Sopronban tanultam meg. Annyira egymásra épül a tudás, hogy nélkülözhetetlen az együttműködés. Az OMF-ben kezdetben úgy ment a munka, hogy lementek a régészek a templomhoz, elvégezték az ásást, majd hazajöttek. Aztán mentek a falkutatók, megnézték az épületet kívülről, megkutaták, majd hazajöttek. Utánuk lementek az építészek, felmérték az épületet, és hazajöttek. Végül lementek a restaurátorok. Az előbbieket a falu még eltartotta, de mire a restaurátorok odaértek, a helyieknek már nagyon elégük volt, így ők már nem kaptak se ebédet, se vacsorát, és mindenki türelmetlen volt, hogy mikor lesz kész az épület. Nagyrészt ezeknek az egymástól függetlenül folytatott tevékenységeknek a nehézségei miatt

ki célul. 1965-ben Sedlmayrné Beck Zsuzsa és a VÁTI vezetésével általános rendezési terv készült; az első ebben a műfajban, ami műemléki jelentőségű területet érintett. Ehhez ld.: Nagypál Judit: Műemlékvédelmünk eredményei és gondoljai Sopronban. *Életünk*, 15. 1977. 256-262., különös tekintettel: 257-261.; Dercsényi Dezső: A soproni műemlékvédelem három évtizede (1945-1975). *Magyar Műemlékvédelem*, 8. 1977. 7-30., különös tekintettel: 11-23. Ugyanakkor a szisztematikus városrehabilitáció az 1970-es években jelent meg hazánkban, melyhez ld.: Jelinek Csaba: A városrehabilitáció korszakai Magyarországon: Az állam szerepe marginális városi terek (újra)termelésében. *Tér és Társadalom*, 33, 2019, 4. 18.

¹⁵ Czagány István (1926-1988), művészettörténész. 1949-1950-ben a Fővárosi Tervező Iroda tudományos és műemléki szakosztályán, majd a Középülettervező Vállalatnál dolgozott. 1950-től 1970-ig műemléki kutatásvezetőként dolgozott a Budavári Palota rekonstrukciós munkálatainál. Nevéhez fűződik számos lakóház, továbbá a Magyar Nemzeti Galéria és a Pesti Vigadó helyreállítása. Részt vett a budavári gótikus szoborleletet feldolgozó csoport munkáiban.

6. G. Lászlai Judit az Építők Napja rendezvényén, balról Gál Tibor, 1980-as évek
© MÉM MDK, Tudományos Irrattár, Lymbus, ltsz. K 1899

kezdtek el összehangolni a munkáinkat. Ebben is Dávid Feri és Sopron volt példamutató. Ugyanis falkutatóként nem tudok jól kérdezni, ha nem tudom, mit talált a restaurátor. Ő se tud jól kérdezni, ha én nem ismerem az épület történetét, és hogy mit várok az emléktől, illetve annak kutatásától. Az épület nem a járószinten fejeződik be, hanem alatta; ezt jól megtanultam, amikor leletmentő ásásokon dolgoztam. Tehát minden mindennel összefügg, és a mi munkánkban az volt a legfőbb élvezet, hogy össze kellett raknunk az épületet fejből, emellett össze kellett hozni valahogy materiálisan is. Ezért jó, ha egymás munkájánál jelen vagyunk. Így meg tudom kérni a restaurátort, hogy „ott azt a részletet szeretném még látni, mert szerintem fontos”. Neki talán már nem az, mert ő már tudja, hogyan folytatódik a motívum, én viszont azt tudom, hogy az épület története miatt szeretnék látni ott még valamit. Ugyanígy a régész is szeretné tudni, hogy folytatódik, amit kiásott.

A mi szakmánk hosszú évtizedeken át fejlődött, mire természetessé vált, hogy együtt kell dolgozunk. Aztán az intézményrendszer szétesésével ennek vége szakadt. Nagy trauma volt nekünk, kutatóknak, amikor 1993-ban megszűnt az OMF, és megalakult az OMvH. Úgy éreztük, kiesünk a közösségből. Igaz, akkor feltették a kérdést, hogy szeretnénk-e operatív kutatást (falkutatást) végezni, mert ha igen, akkor át kell mennünk az ÁMRK-ba, az OMvH ugyanis mással fog foglalkozni, egy elméleti, inventarizációs és egyéb hasonló munkákat végző intézmény lesz. Mi, akiket ez érdekelt jobban, természetesen úgy döntöttünk, átmegyünk. Aztán kiderült, hogy a dolog sosem úgy történik egészen, ahogy mondják, és ebből bizonyos problémák származtak, de végül mégiscsak jól jártunk, mert az ÁMRK-ban is egy nagyon jó közösség alakult ki. Olyan hely volt, ahol lent láthattam, miként tisztogatnak a restaurátorok, hogyan

egészítenek ki, hogyan kezelik a festményeket, ugyanakkor az építészek is ott voltak velünk, akikkel rengeteget lehetett konzultálni (az ő jelenlétük a falkutatók számára elengedhetetlen, és nekik is nagy szükségük van ránk). Nem tudom, hogyan kellene egy jövőbeni intézménynek felállnia, de azt igen, hogy közvetlen, szoros építész részvétel nélkül nem lehet műemlékvédelmet csinálni. Hiszen mindenki más ismeretanyaggal, műveltséggel érkezik ebbe a szakmába. Az ÁMRK-ás építészek rengeteget dolgoztak együtt azokkal a kivitelezőkkel, akik még ismerték a régi technológiákat-technikákat. Az ácsok még egész másképp dolgoztak. Amikor ezekkel az emberekkel találkoztam, hihetetlen érdekes volt megismerni, milyenek voltak az ácskötések a barokkban. És ezt nem egy mintakönyvben láttam, hanem megmutatta nekem az ácsok vezetője. Meg kell mondjam, ez a tudás el fog veszni, mert ma az építészek többnyire kis irodákban dolgoznak. Egyrészt irgalmatlan mennyiségű munkát kell vállalniuk ahhoz, hogy eltartsák a kollégáikat, másrészt mindenfélével foglalkoznak. És nem mindenki rendelkezik stilisztikai szempontból olyan szintű felkészültséggel, ami elengedhetetlen egy műemlékes munkához. Példaként tudom említeni férjemet és kollégámat, Gál Tibort,¹⁶ akivel sokat dolgoztunk együtt. Az egyetemen számos gyakorlati tudnivalót neki sem tanítottak meg, de, amikor a szécsényi ferences kolostor egyik termében, a sekrestye feletti oratóriumban ki kellett falazni egy kis csúcsíves ablakot – aminek az egyik fele, illetve a könyöklője teljesen megvolt, a másik fele viszont hiányzott –, és semelyik kőművesnek nem sikerült, akkor ő odaállt, és megcsinálta.¹⁷ Azért volt rá képes, mert kezdő OMF-es építészként eltanulta a kivitelezőktől, ami nem olyan könnyű, ráadásul keveseknek adatik meg rá a lehetőség.

Most visszacsatolnék az osztrák műemlékvédelemhez: a Bundesdenkmalamt-nak létezik egy olyan szakmai továbbképző intézménye Mauerbach-ban, ahol a BDA-ban és azon kívül dolgozó személyeknek tartanak különböző tanfolyamokat.¹⁸ Bárki

¹⁶ Gál Tibor (1951–), építészmérnök. Az OMF, majd az ÁMRK munkatársa. Számos templom és lakóház mellett a nevéhez fűződik többek közt az esztergomi királyi palota, a komáromi Monostori erőd, illetve Csókakő várának felmérése, állagmegóvása és helyreállítása. Az ócsai volt premontrei prépostsági templom helyreállításáért 1996-ban Europa Nostra díjat kapott.

¹⁷ A mai állapotában nagyrészt barokk kolostor gótikus részleteit a sekrestye és a felette lévő terem őrzi. Utóbbit a szakirodalom legtöbbször oratóriumként említi, de Rákóczi-teremnek is szokás nevezni, ami azon a helyi hagyományon alapul, miszerint II. Rákóczi Ferenc a szécsényi országgyűlés (1705) alkalmával ebben a helyiségben halt meg. Helyreállítására 1989–1990-ben került sor, melyhez ld.: Gál Tibor – Vándor András – Karácsonyi Károly: *Szécsény, ferences kolostor, Rákóczi-terem. Helyreállítási tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1990. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 34225. Vö.: G. Lászy Judit: A szécsényi ferences kolostor Rákóczi-szobája. *Műemlékvédelmi Szemle*, 1, 1991, 1. 20–23.; Uő: A szécsényi ferences kolostor oratóriuma. (A szécsényi ferences kolostor kutatása I.). *Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk. Lövei Pál. Budapest, 1993. 115–131., különös tekintettel: 115–116.

¹⁸ A BDA-Bundesdenkmalamt Österreich a mai napig a mauerbach-i karthauzi kolostor területén működési gyakorlati telephelyét, ahol számos képzést tartanak a műemlék-helyreállításokban résztvevő szakmák számára. Ez a középszintű továbbképzési program a tradicionális építőipari technikákat mutatja be, tanítja meg. Célközönségét elsősorban a szakipari munkások alkotják (a 2010-es évek elején évente mintegy harminc egyhetes kurzust tartottak). A továbbképzéseken túl a műemlékvédelem gyakorlati kérdéseivel, a

beiratkozhat ezekre, és a továbbképzés mellett az intézmény történeti nyilászárókból, szerkezetekből, bádigos munkákból és hasonlókból álló hatalmas gyűjteményét is megtekintheti. Az OMF, később az OMvH és a KÖH vezetői, munkatársai közül rengetegen jártak Mauerbachba, amit mindig mintaképnek tartottak, az osztrákok pedig nagyra értékelték a Magyarországon kifejlesztett falkutatási módszert. Hiába rendelkeztek kitűnő restaurátorképző központtal és sok minden mással, ezt a kutatási módszert nem ismerték. Ezen a ponton megint meg kell említeni Dávid Ferencet, aki – Sopron miatt is és egyébként is – élénk szakmai kapcsolatot tartott fenn számos osztrák műemlékes vezetővel, szakemberrel. Nálunk sosem alakult ki egy, a mauerbachéhoz hasonló intézmény, az osztrákok ellenben meglátták a lehetőséget a falkutatási módszerben, és sokan közülük – akár független kutatóként – azóta is eredményesen művelik ezt a tevékenységet, ami széles körben ismertté vált. Hasonlóképpen történt mindez a többi szomszédos ország némelyikében, ahol szintén mintául vették a mi módszereinket. A sors fintora, hogy míg Szlovákiában vagy Romániában (Erdélyben) a kollégák a mai napig alkalmazzák a falkutatási módszert, ami teljességgel elfogadottá vált, és rendes állami műemlékvédelmi intézmény fogja össze, illetve felügyeli ezeket a munkákat, addig nálunk mindez már a múlté.

Ez a folyamat sok tanulságot rejt magában, megmutatva, honnan indultunk, és hová jutottunk. Az ÁMRK egyébként magában hordozta annak lehetőségét, hogy újra létrejöjjön egy komplett műemlékvédelmi intézmény, amit nagyon szerettünk volna. Ott volt egy kis laboratórium is; falkutatók nem nagyon használták, de néhányan rákapunk. Én a fertődi Esterházy-kastély homlokzatkutatásánál¹⁹ kezdtem nagyon intenzíven foglalkozni a régecsiszolatokkal és a hasonló laboratóriumi vizsgálatok fontosságával. Az ottani kollégák nagyon megörültek ennek, és bíztak az együttműködés kibontakozásában. Az intézményrendszer vezetői azonban soha egyetlenegy kormányzatnál sem tudták elérni, hogy komolyan vegyék a műemlékvédelmet. Így az ÁMRK idején tett kezdeményezések sem jutottak sehová, amiért nagyon nagy kár.

történeti szerkezetek megóvásával és helyreállításával foglalkozó kutatók különféle vizsgálatokat végezhetnek itt. Ehhez ld.: D. Mezey Alice: Gondolatok a történeti építőmesteri munka néhány sajátosságáról, az építéstörténeti kutatások szemszögéből nézve. *Magyar Építőipar*, 50. 2000. 21.; Haris Andrea: A Leonardo Projekt I. Ausztria. *Örökség*, 16, 2012, 1/2. 31.

¹⁹ G. Lászy Judit: *Fertőd, Esterházy-kastély, belső díszudvar. Előzetes homlokzati falkutatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 2003. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 39395; G. Lászy Judit – Bartos György – László Csaba: *Fertőd, Esterházy-kastély, belső díszudvar. Homlokzathelyreállítás közben tett kutatói megfigyelések. Kutatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 2003. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 39598. Vö.: Bartos György–G. Lászy Judit–László Csaba: Fertőd, Esterházy-kastély. A patkószárnyak udvari homlokzatainak kutatása. *Műemlékvédelmi Szemle*, 13. 2003. 25–27.; G. Lászy Judit: Eszterháza színei. Rövid beszámoló a fertődi Esterházy-kastély homlokzatkutatásáról. *Etűdök. Tanulmányok Granasztóiné Györfy Katalin tiszteletére*. Szerk. Bardoly István. Budapest, 2004. 179–192.; Uő: Néhány barokk homlokzat. Rekonstrukciók-kérdések. *Magyar Műemlékvédelem*, 14. 2007. 252–254.; Judit G. Lászy: Lokalforschungen in Eszterháza/Fertőd am Anfang des Jahrhunderts. *Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert*. Herausgeben von Wolfgang Gürtler, Martin Krenn. Eisenstadt, 2009. 317–349.

7. Sopron, Új utca 28., homlokzati falkutatás, 1975. © MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 36333

KG: Milyennek láttad, illetve látod a jelenből visszatekintve az OMF nemzetközi megítélését? Úgy tűnik, mintha a magyar műemlékvédelem számára a Varsói Szerződés határai adott esetben átléphetők lettek volna.

GLJ: Teljes egészében. Ennek az volt az oka, hogy 1956 után a Kádár-rendszer belátta, szalonképesnek kell lennie a világban (nyugaton is), amihez a kultúra nagyon jó eszköz volt. Kiváló szakemberek biztosították ehhez a háttérrel és a segítséget: Entz Géza, Dercsényi Dezső, Genthon István.²⁰ Olyan személyek voltak, akik megfelelő tudással és kapcsolatrendszerrel bírtak mindehhez. Elismerték a tudásukat, és fel is használták azt azok a politikusok, akik azt akarták mutatni, hogy nyitunk a világra. Nem véletlen, hogy a '60-as évek magyar filmjei sikeresek voltak nyugaton; ez teljesen természetes, hiszen azokat is másképp kezelte a politika. Persze, ennek a folyamatnak azért megvoltak a maga korlátai. Ezzel együtt (a jelenkort nem számítva, mert az minden szempontból egy másik időszak) soha annyi templom és egyházi épület nem újjult meg hazánkban, mint az 1960–1970-es években. Egyrészt ezek voltak a „belátható” épületek (kicsik voltak), az OMF pedig megfelelő szakembergárdával

²⁰ Genthon István (1903–1969), művészettörténész, 1945–1949 között az MTA levelező tagja, a művészettörténet tudományok doktora. 1927–1928-ban Bécsben, Julius von Schlosser szemináriumán írta meg doktori disszertációját *Magyar művészek Ausztriában a mohácsi vészig* címmel. 1934-ben, amikor egykori professzora, Gerevich Tibor lett a MOB elnöke, kinevezték a hivatal előadójává, majd hozzákezdett topográfiai munkáihoz. 1940-től három éven át a Római Magyar Akadémiát, 1945-től 1949-ig a budapesti Szépművészeti Múzeumot igazgatta. Visszaminősítése után nyugdíjba vonulásáig az intézmény modern külföldi gyűjteményének élén állt.

rendelkezett a kutatásukhoz és a helyreállításukhoz, amelynek tagjai ily módon nemzetközi viszonylatban is komoly sikereket értek el, és ez nagyon fontos volt. Egy olyan módszert tudtak felmutatni, ami új volt, mégis illeszkedett a Velencei Kartában (1964) foglaltakhoz, emellett látványos eredményekhez vezetett (nem véletlenül találunk Észak-Olaszországban is sok olyan épületet, ami a mi bemutatási gyakorlatunkkal, az építészeti rétegzettség megjelenítésével operál). Ez egy nagyon sikeres korszak volt, és minden siker újabbakat generál, amihez a média is hozzájárulhat. A legjobb interjút²¹ Rapcsányi László²² készítette Dercsényi Dezsővel, alaposan körüljárva, miért és hogyan tudott eredményes lenni a műemlékvédelem ebben a korszakban.

Persze, könnyű aranykornak nevezni azt, amelyikben minden eszköz adott az eredményes működéshez. Ez a '80-as évekre már nem volt igaz, ugyanakkor a műemléki tevékenység és az OMF respektjét, illetve legitimitását ekkor még nem lehetett elvitatni. Az Egri Nyári Egyetemek²³ tömve voltak, és nem azért, mert valaki a megyében politikailag fontosnak tartotta, hogy részt vegyen rajta, hanem egyszerűen érdeklődött iránta a nagyközönség. Rengetegen vannak, akik mielőtt a szakmába kerültek volna, itt ismerkedtek meg az építészettel, a műemlékvédelemmel, ugyanis az előadást tartó műemlékes szakemberek nagyon jól át tudták adni a tudásukat, felkeltve a hallgatóság érdeklődését. Vagy ott voltak a műemléki albizottsági ülések,²⁴ amelyeket mindig más megyében tartottak. A megyei párttitkároktól kezdve, mindenkinek presztízskérdés volt, hogy jelen legyen ezeken az eseményeken, emellett fontos is volt számukra a jelenlét, mivel bizonyos munkákat, helyreállításokat itt lehetett megtárgyalni, itt tudtak egyeztetni azokról a műemlékes szakemberekkel, illetve a vezetőséggel. Meg kell még említeni, hogy nagyon jó tanulmányutakat szerveztek akkoriban a szomszédos országokba. Nagyon komolyan vették mindezt; Szlovákiától kezdve mindenhova el lehetett utazni, és nagyon érdekes volt megnézni az ottani munkákat. Máskor nemzetközi csoportok alakultak, hogy hozzánk is érkezhessenek a határon túlról, és mi is megmutathassuk az eredményeinket. Ennek 1990-ben tulajdonképpen vége szakadt. Lehetett volna folytatni, de egyrészt minden országban komoly változások történtek, másrészt nálunk a műemlékvédelem teljes ártértékelődésen ment keresztül. Mielőtt a KÖH 2012-ben megszűnt volna, újból elkezdődtek a korábbiakhoz hasonló tanulmányutak. Néhány kolléga végigutazhatta a térséget Szlovéniától Csehorszáig, nagyon

²¹ Az 1979. október 4-ei adás megírt, szerkesztett változata: Rapcsányi László: Az építészet ürügyén. Beszélgetés Dercsényi Dezsővel. In: Osskó Judit: *Unokáink is látni fogják. Tíz építészportré 1977–1995*. Budapest, 2007. 54–67.

²² Rapcsányi László (1925–2013), újságíró, a Magyar Rádió munkatársa.

²³ Az Egri Nyári Egyetem történetéről bővebben lásd a Klaniczay Péterrel készült interjúnkat jelen számban.

²⁴ 1950-ben, Sopronban indult el az a mozgalom, melynek során létrejöttek a lakosság és a tanácsok, illetve az OMF között összekötő szerepet játszó műemléki albizottságok. Ezek a szervezetek igyekeztek a társadalom minél szélesebb rétegeit a műemlékvédelem cselekvő részévé tenni. A műemléki albizottságok a rendszerváltásig léteztek, és több országos értekezletet tartottak, amelyekről beszámolókat közöltek a *Műemlékvédelem*ben. Ehhez ld.: Entz Géza: Műemléki albizottságok és egyházművészeti tanácsok működése. *Magyar Műemlékvédelem*, 2. 1964. 251.

tanulságos tapasztalatokat szerezve arról, hogy ott még van műemlékvédelem, sőt, épül a műemlékes struktúra, ami nálunk éppen akkor összeomlott.

FDE: Említetted, hogy az OMF megszűnése után az ÁMRK-ban folytattad a munkát. Hogyan látod ezt az időszakot? Működött a feladatmegosztás az egyes utódintézmények között?

GLJ: Horler Miklós 1991-ben azt mondta, olyan magas szintre kell felvinni politikailag a műemlékvédelmet, ahol már nem lehet hozzányúlni. Ezért lett az OMvH elsőfokú építési hatóság, és ettől kezdve olyan szinten voltunk politikailag, hogy egyfajta játékszer lettünk. Miklós ezt aztán beismerte. Három és fél évig az Európa Tanács egyik munkacsoportjának a magyar tagja voltam, ami miatt évente többször jártam Strasbourgba. Egyszer rendeztek egy konferenciát, amire Miklóst küldtük előadónak, és én is kiutaztam. Akkor jókat beszélgettünk, és bevallotta, hogy ezt bizony nagyon elszúrták. Ez volt 1993-ban.

A feladatmegosztás részben működött, részben nem. Pszichológiai igazság, hogy az embereknek van egy csoporttudatuk. Amikor a hivatal az addigi szakhatósági helyett elsőfokú építési hatósági jogkört kapott, rengeteg műemlék-felügyelő került be az intézménybe. Deklaráltan a felügyelet és a papírmunka lett a legfontosabb tevékenység, amit az összes többi társosztály megsínylett. Szerencsére kerültek fiatalok a KÖH Tudományos Osztályára, az ÁMRK-át viszont nem egészen társintézményként, hanem időnként alárendeltként kezelték. Az intézményvezetők sokszor rivalizáltak vagy egymás ellen dolgoztak. Ezt az ÁMRK leginkább a Műemlékek Állami Gondnokságával kapcsolatban érezte, mert annak vezetői szerették volna a magukénak tudni mindazt a tevékenységet, ami hozzánk tartozott. Ennélfogva lehetőleg elkerültek minket, és ez nem volt pozitívum.

A KÖH és az ÁMRK közötti viszonyrendszer leginkább az emberi kapcsolatokon keresztül kezdett működni. Kezdetben hoztak bizonyos szabályokat: az ÁMRK-ások nem használhatták olyan szabadon a gyűjteményeket, mint addig, de további megkötöttségek is kialakultak. Nem fényképezhattunk az OMvH-ás (később KÖH-ös) fotósokkal, akikkel addig együtt dolgoztunk, és gyakorlatilag vér- és vakolatszövetségben voltunk – mindent elviseltek, amit mi is. Volt egy rakás ehhez hasonló szabály, ám ezeket közösen hágtuk át, mivel együtt dolgoztunk, együtt éltünk, és mindannyiunk számára ugyanaz volt érdekes, mindannyiunknak ugyanaz volt a szenvedélye. Ezen múlt, hogy továbbra is ugyanúgy használhattuk és gyarapítottuk a gyűjteményeket. Aztán ezeket a szabályokat eltörölték, mert elvitte őket a gyakorlat, és ugyanúgy dolgozhattunk az OMvH-ás fotósokkal, mint korábban. Az ÁMRK-ban a restaurátorok fényképésze egészen más szemmel, másképp szocializálva dolgozott. Ő festményeket, részleteket látott, tehát máshogyan közelített a műtárgyakhoz, így az épületekhez is, hiszen éveken keresztül más volt a feladata. A mi fotósainkkal félszavakból is megértettük egymást. Az ember megbeszélte, miről szeretne fotót, együtt elmentünk, és ők a legoptimálisabb fényképet készítették azokról az időnként nagyon redves, borzasztó részletekről vagy egészekről, amikkel foglalkoztunk. Tehát nagyon fontosnak tartom az emberek egymáshoz való viszonyát, a szolidaritást, ami egy szétesett intézményrendszerben is működik. Az elmúlt években annyifelé kerülünk, hogy e nélkül az összetartás nélkül a munkáink se mentek volna. Ez egy komoly

8. A Rudas fürdő épülete Budapest ostroma után, 1945. © MÉM MDK, Fotótár, ltsz.: 029.264P

tanulság, és nagyon kéne vigyázni arra, hogy az emberek minden körülmények között megőrizhessék az egymáshoz való jó hozzáállást, mert azt teljesen szét is lehet verni.

De az ÁMRK-nak sok egyéb tekintetben sem volt könnyű dolga. A mi működésünkől minden esetben elvártak valamennyi bevételt, amit egyébként nem volt nehéz teljesíteni, hiszen nagyon alacsony árakon dolgoztunk. Úgy fogtuk fel, hogy amit csinálunk, az egy állami támogatás is egyben, ugyanakkor elsősorban épp az vezetett a műemlékvédelem halálához Magyarországon, hogy olyan tevékenységet végzünk, amivel korlátozzuk mások tulajdonjogát és lehetőségeit. Ami persze a közérdek miatt van, és ez így természetes. De az már nem természetes, hogy nem ellentételezzük, hogy nem segítjük a tulajdonost. Ez soha nem történt meg, leszámítva a '80-as évek végének egy nagyon rövid periódusát, amikor a műemlékek helyreállításánál vissza lehetett igényelni az áfát. Erre 1992-ig lehetőség nyílt, és rendkívül jól működött. A felügyelőknek kellett véleményezniük, hogy a helyreállítás során érvényesültek-e a műemléki szempontok vagy sem. Idővel azok is igyekeztek élni ezzel a lehetőséggel, akiknek „csak” műemlékjellegű, tehát nem védett műemléki státuszú, ugyanakkor természetesen rendkívül értékes épület volt a birtokukban. Ez a támogatási forma aztán teljesen megszűnt. A későbbi segélyezések, például a népi műemlékeké – pontosabban azok tulajdonosaié –, édeskevésnek bizonyultak, ennek pedig az épületeink esnek áldozatul, mert ellentételezés nélkül nem lehet őket megőrizni, megóvni.

KG: Egy kicsit elszakadva az intézménytörténettől: a műemlékállomány egy elég speciális emlékcsoportjának kutatása fontos szerepet tölt be munkásságodban. A törökfürdőkről van szó. Mikor, milyen feladat kapcsán terjedt ki az érdeklődésed ezekre az épületekre?

GLJ: Műemlékesként az ember pályája rendkívül változatos. Már meséltem, hogy először főleg a középkor iránt érdeklődtem, és a soproni munkáim során számos 13–14. századi vagy annál valamivel későbbi épülettel foglalkoztam, ami hihetetlenül izgalmas volt számomra. Aztán 1996-ban megbíztak egy barokk épület, a veszprémi Dubniczay-ház kutatásával²⁵ (messziről kezdem a történetet, mert van egy íve, ami arra is magyarázatot ad, mitől ilyen jó a műemlékes pálya). Elsőre azon gondolkodtam, vajon egy barokk épület jelent-e majd annyi izgalmat, mint a korábbiak. Jelentett. Akkoriban, nagyjából másfél évtizeden keresztül jó pár hasonló veszprémi épülettel foglalkoztam, amelyek a barokk korból származtak, mégis hihetetlenül érdekesek voltak, talán éppen több periódusuk miatt. Szerencsém volt, ugyanis sok közülük megőrizte a falfestéseit is, miközben addig nem ismertünk olyan épületet Veszprémben az érseki (püspöki) palotán kívül,²⁶ amelyre ez igaz lett volna.²⁷ Szóval rendkívül izgalmas műemlékeket „kaptam”, és ebben az időszakban sokat foglalkoztam – más korszakok mellett – a barokkal.

2003-ban, amikor már befejeztem a Festetics-palota kutatását,²⁸ és a kivitelezés²⁹ is a vége felé járt, Bencze Zoltán,³⁰ a Budapesti Történeti Múzeum régésze megkérdezte, nem segítenék-e nekik. Épp a Rudas fürdő felújításához kezdtek hozzá.³¹

²⁵ G. Lászy Judit: A veszprémi Dubniczay-ház (Vár u. 29.) műemléki kutatása és annak hatása az épület újjászületésére. *Műemlékvédelem*, 51. 2007. 94–106.

²⁶ *Barokk freskófestészet Magyarországon I. Fejér, Komárom-Esztergom és Veszprém megye*. Szerk. Jernyei Kiss János. Budapest, 2019. 426–437. (Somorjay Sélysette).

²⁷ Veszprém fontosabb barokk falfestményekkel-díszítőfestéssel rendelkező épületei: Óváros tér 8., Toborzó utca 10., Vár utca 12. (piarista rendház), Vár utca 29. (Dubniczay-ház), Vár utca 31. (Bíró-Giczey-ház), Vár utca 35. (Tejfalussy-ház).

²⁸ G. Lászy Judit – Veres Lujza: *Budapest VIII., Festetics-palota. Építéstörténeti tudományos dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 2001. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 38853. Vö.: G. Lászy Judit: Egy palota, két tervrajz. Adalékok a Festetics-palota, Budapest VIII. Pollack Mihály tér 10. építéstörténetéhez. *Détszy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, 2002. 585–600.

²⁹ Gál Tibor – Vogel Eszter – Gerák Miklós – Vándor András – Király Sándorné – Károlyiné Kovács Nóra: *Budapest VIII., Festetics-palota. Felújítás. Engedélyezési tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 2001. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 50717; Gál Tibor–Gerák Miklós: *Budapest VIII., Festetics-palota. Felújítás, II. ütem. Engedélyezési tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 2002. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 38842. Vö.: Gál Tibor: Budapest, Andrassy Gyula Német tannyelvű Egyetem (VIII. Pollack Mihály tér 3.). *Örökségvédelem*, 8, 2004, 4. 10.; G. Lászy Judit: Egy Ybl-palota új élete. A Pollack Mihály téri Festetics-palota helyreállítása. *Ybl-épületsorsok az Unger-házról a Kálvin térig*. Szerk. Hidvégi Violetta, Maróty Katalin. Budapest, 2014. 75–88.

³⁰ Bencze Zoltán, régész, a BTM főmuzeológusa, korábban Középkori Főosztályának vezetője. A nevéhez fűződik egyebek mellett a budavári Szent György tér nyugati oldalának, a budaszentlőrinci pálos kolostornak, valamint a budanyéki vadászkastélynak és környezetének ásatása.

³¹ G. Lászy Judit: *Budapest I., Rudas fürdő, déli gőzfürdő szárny. Falkutatói dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 2005. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 47904. Vö.: Lászy Judit–Papp Adrienn: Régészeti kutatás és falkutatás a Rudas fürdőben. *Régészeti kutatások Magyarországon 2004*. Szerk. Kisfaludi Júlia. Budapest, 2005. 73–90.; Uók: A régészet és épületkutatások eredményei a Rudas fürdőben 2004–2005. *Rudas*.

A kutatást egy fiatal régész kolléganő, Papp Adrienn³² vezette, aki turkológus is egyben, a munkálatok pedig lehetőséget biztosítottak arra, hogy az újkori és a legújabb kori részeket a falkutatás módszerével vizsgáljuk. Rendkívül érdekes feladat volt. Első lépésként beleástam magam a török szakirodalomba, amiben addig egy kicsit sem 'voltam büfé'. Emellett, mivel Gerő Juszu³³ jelen volt a háború utáni felújításánál,³⁴ valószínűsítettem, hogy már szinte mindent lehet tudni az épületről. Aztán elkezdtünk dolgozni Papp Adriennel, és egyre több kérdésünk lett. Hasznosnak bizonyultak azok a tapasztalatok, amiket az ember Sopronban, majd a későbbi munkái alkalmával összegyűjtött, ráadásul falkutatóként másképp kezdünk hozzá az épülettel való munkához. Végig szorosan együtt dolgoztunk a régésszel, és a korábbi fertődi munkáim, valamint a restaurátorokkal a laboratóriumban végzett kutatások hatására azt is elkezdtem vizsgálni, hogy fennmaradtak-e a törökökhöz köthető vakolatok. A Történeti Múzeum korábban már dolgozott együtt Makoldi Gizella³⁵ festőrestaurátorral, és végül ő lett a munkatársunk az összes török emlékek kutatásánál. A festőrestaurátor klasszikus kérdése, hogy van-e díszítőfestés. A fürdőben nincsen. Igen ám, de van vakolat. Pontosan milyen vakolat? Hol használták, hogy használták? Ezeknek a kérdéseknek az átgondolásában hihetetlenül jó partnerünk lett a restaurátor.

A Rudas fürdőt alkalmunk nyílt alaposan szétszedni. Ezeket az épületeket rettentően intenzíven használták. Semmit nem kell úgy szétszedni, mint egy fürdőt, ugyanis a jelenkori gépészeti berendezések sokkal nagyobb átmérőjűek, mint a korábbiak (akár mint a 19. századi csövek), ennél fogva nagyon meg kell nézni, hova kerülnek. Teljes régészeti feltárássra került sor, ugyanakkor a falakat is alaposan megvizsgáltuk.

Gyógyfürdő-Thermal Baths-Heilbad. Szerk. Radnainé Keresztes Mária. Budapest, 2006. 60–83.

³² Papp Adrienn (1977–), régész, turkológus, a BTM Középkori Főosztályának vezetője, a PPKE Régészettudományi Intézetének egyetemi adjunktusa. A budai törökfürdők mellett részt vett a budavári karmelita kolostor régészeti feltárássában.

³³ Gerő Győző (1924–2011), régész, művészettörténész. 1950–1956 között a BTM segédmuzeológusa, 1956–1970 között tudományos munkatársa, 1970–1987 között tudományos főmunkatársa. A magyarországi törökkori hódoltság építészeti emlékeivel foglalkozott. Nevéhez fűződik többek közt a budai Királyfürdő, a Rác fürdő és a Császár fürdő, az egri Valide szultána fürdője, a pécsi Jakováli Hasszán pasa dzsámija és a siklósi Malkocs bej dzsámi feltárása.

³⁴ A fürdőhöz épített szárnyak a második világháború végén egy légitámadás során elpusztultak. Ugyanakkor ennek „köszönhetően” bontották ki az eredeti török kori épületmagot az évszázadok során hozzáépített toldalékok közül. A fürdőt 1951–1952-ben Tőkés György tervei szerint felújították. Ehhez ld.: Molnár József: A Rudas gyógyfürdő építéstörténete. *Műemlékvédelem*, 13. 1969. 25.

³⁵ Túrinné Makoldi Gizella (1972–), festőrestaurátor, textílfestő. 1990–1996 között a Magyar Képzőművészeti Főiskola Restaurátorképző Intézetnek festőrestaurátor szakán tanult. Számos ásatási leletként feltárt falképtöredék, valamint olajfestmény mellett részt vett többek közt a maconkai templom középkori freskóinak restaurálásában. A BTM megbízásából 2004-ben a Rudas fürdő gőzfürdői szárnyának, 2007-ben a Császár fürdő törökfürdő részének, 2015-ben pedig a Gül baba türbe belső vakolatának és festésrétegeinek festőrestauratori szondázó kutatását végezte. 2016–2017-ben a Gül baba türbe kiviteli munkálatait kísérő festőrestauratori szakfelügyeletet látott el.

9. A Rác fürdő belső tere a török medencével és a kupolával © MÉM MDK, Fotótár, ltsz.: 039.617P

10. A veszprémi Dubniczay-házban berendezett téglamúzeum © F. Tóth Gábor felvétele, 2021. MÉM MDK, Fotótár, ltsz.: 240.947D

Megnéztük, megtudtuk mindazt, amit addig senki nem láthatott, senki nem ismerhetett. Megtaláltuk az összes falicsorgót, azonosítottuk a vízvezetékrendszereket. Az itt szerzett tudást később a Császárfürdő,³⁶ illetve a Lukács-fürdő termálrészlegeként működő egykori lőpormalom kutatásánál,³⁷ majd a BTM felkért konzulenseként a Rác-fürdőben is kamatoztathattam.³⁸ Elképesztő sorozat volt, és nagyon sok haszonnal járt számomra. Hozzá kell tennem, hogy ha mindezt nem lehetett volna megcsinálni, akkor ezekben a fürdőkben a modern gépészet beépítése miatt kő kövön nem maradt volna. Bizonyos esetekben elkerülhetetlen az alapos falkutatás, ám az, hogy erre lehetőségünk nyílik-e, függ az épület funkciójától, valamint attól, hogy milyen mélységű lesz a tervezett beavatkozás.

Még egy gondolat a fürdőkhöz: ezeknek a felújításoknak az eredményeképpen meghatározhattuk és visszaadhattuk az épületek eredeti színvilágát. Amikor a török

³⁶ Pintér Farkas-G. Lászlai Judit-Bánóczy Bernadett-Tóth Mária-Johannes Weber: Török kori hidraulikus vakolatok és habarcsok a Császárfürdőből. *Archeometriai Műhely*, 6, 2009, 1. 75–80.

³⁷ G. Lászlai Judit-Dobos Attila Csaba: *Budapest I., Lukács-fürdő, termálfürdő. Falkutatói dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 2007. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 40681.

³⁸ A budai törökfürdők kutatásához általánosságban ld.: G. Lászlai Judit-Papp Adrienn: A budai törökfürdők kutatása az ezredév elején. *Műemlékvédelem*, 53. 2009. 194–220.; Uók: Kutatások a budafelhévízi fürdőkben. *Régészeti kutatások Magyarországon 2007*. Szerk. Kisfaludi Júlia. Budapest, 2008. 63–84.; Uók: A budai török fürdők építészete az újabb kutatások tükrében I. Építéstechnika-építészeti elemek. (The architecture of the Turkish baths in Buda in light of the most recent research I. Architectural techniques and elements). *Budapest Régiségei*, 42/43. 2010. 121–149.

11. A veszprémi Bíró-Giczey-ház főhomlokzata © F. Tóth Gábor felvétele, 2021.
MÉM MDK, Fotótár, ltsz.: 240.948D

kollégák Magyarországra jöttek, mi pedig még a Rudas fürdőn dolgoztunk, irgalmatlan mennyiségű szürke márványt szerettek volna eladni a fürdők belső felújításaihoz. Náluk ezeket az épületeket folyamatosan használják, ezért mindig megújítanak mindent, a csöveket és a burkolatokat is. Nálunk a keresztény fürdőhasználat egészen más követelményekkel járt, ennél fogva ezekhez a részletekhez kevésbé nyúltak, mi pedig megtaláltuk, kifejtettük azokat a téglaporos, hidraulikus vakolatokat, amelyeknek a színvilágát is vizsgálhattuk és rekonstruálhattuk. Hogy a fürdőkben ez milyen módon valósult meg, az a helyreállító építész elképzeléseitől is függött. Van, ami nagyon tetszik, van, amivel egyetértünk, és olyan is, amivel kevésbé. De ez egy másik történet.

FDE: Nagyon sok kutatási munkádat említettél már. Ki tudsz említeni néhányat, amelyekre a legbüszkébb vagy?

GLJ: Sok volt, ami nagyon nagy örömet szerzett. Már beszéltem a soproni pályakezdekről, a későbbi időkből pedig feltétlenül meg kell említenem a veszprémi épületeket, jelesen a kanonoki házakat: a Dubniczay-házat, valamint a 2011-ig tíz éven keresztül Szaléziánusként működő Bíró-Giczey-házat.³⁹ Számos veszprémi műemléken dolgoztam, de ez a kettő volt az, aminek nagyon jól sikerült a helyreállítása, és ami kimagaslóan jó munka volt a kollégákkal együttműködve. A Dubniczay-háznál

³⁹ G. Lászlai Judit: *Veszprém, Bíró-Giczey-ház. Falkutatói dokumentáció és műemléki értékelés*. Kézirat. Budapest, 2006. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 1216. Vö.: G. Lászlai Judit: Újabb adalék a Veszprémi kanonoki házak feltáruló értékeihez. Beszámoló a Vár utca 31. kutatásának első szakaszáról. *Kő kövön. Dávid Ferenc 73. születésnapjára*, I. Szerk. Szentési Edit, Mentényi Klára, Simon Anna. Budapest, 2013. 365–382.

mindenki egyfelé húzott a kivitelezőtől kezdve a tulajdonoson-beruházón át (ami a város volt) a restaurátorokig és az építészig. Ez külön öröm volt. A Szaléziánumnál már akadtak disszonanciák, de a szakma teljes mértékben összetartott. Ki kell emelnem a felügyelet tevékenységét is Németh Katalin⁴⁰ részéről. Nagyon fontos, hogy mindenki, aki részt vesz egy ilyen műemlék-helyreállításban, fel tudja tenni a kérdéseit, amelyekkel a maga szempontjából hathat a többi résztvevő munkájára. Épp ezért nagyon veszélyesnek tartom, hogy manapság a kutatók csak magukra számíthatnak. Mi már láttunk sok mindent (Lenint is, ahogy mondani szokás), ezért tudjuk, honnan indulunk, hová lehet eljutni, hogyan kell kérdezni, és hogy inzultálni kell a többi résztvevőt. Akárhonnan jött az építész, nem hagyom békén a kérdéseimmel, és várom, hogy ő is kérdezzen tőlem. Aki viszont most kezd el kutatóként dolgozni, egészen más közegben találja magát, mint amilyenben mi voltunk. Manapság nem kérdeznek rá a munka aktuális eredményeire vagy irányára, és ez nagyon nagy baj. Hiszen lehet, hogy másként is megközelíthető az adott probléma. Lehet, hogy egy jó kérdéssel teljesen más megvilágításba kerül az addigi feltételezésem. Az ember természetesen prekoncepcióval indít, mert muszáj, hogy legyen egy elképzelése, ami aztán vagy beigazolódik, vagy nem. Nem baj, ha nem, csak sokfelől érje impulzus, mert akkor jó eséllyel a lehető legjobb választ tudja adni. De ha csak magára számíthat, az nem jó. És azt gondolom, hogy manapság nagyon sokan csak magukra számíthatnak. Azok közül az építészek közül, akik mostanában műemléki területen működnek, sokan úgy akarják megoldani az egyébként rendkívül összetett feladataikat, hogy épp elég együtt dolgozniuk a faldiagnosztáikkal és a statikusaikkal. A dokumentációt elolvassák, aztán vagy megértik az abban foglaltakat, vagy nem.

Most elkalandoztam, de részben ezek miatt tartom szeretetreméltónak az említett munkáimat. Aztán nagyon szerettem még a Festetics-palotán dolgozni, ami olyan szempontból teljesen kilógott a sorból, hogy egy 19. századi Ybl-épületen az általunk alkalmazott falkutatást nem kellett (nem is lehetett) elvégezni. Ugyanakkor az a fajta tudás, ami egy épület „szétszedéséből” származik, itt is nagyon hasznosnak bizonyult. Sok mindent ennek köszönhetően tudtunk értelmezni, és így lehetett a kivitelezésben hatékonyan segíteni a restaurálást és az építészetet. Ott is a férjemmel, Gál Tiborral dolgoztam együtt, és tapasztalt műemlékes volt a gépésztervező⁴¹ is. Nehéz feladatuk volt, hiszen úgy kellett vezetni a gépészetet – a klímát és minden egyebet –, hogy az épület semmilyen kárt se szenvedjen. A szakmák közötti együttműködés nélkül egy ilyen feladatot nem lehet sikeresen elvégezni, mi viszont állandóan együtt voltunk, és egyeztetünk. Ha a boltozat és a fal között nem volt elég hely, és mindent át kellett tervezni, akkor mindent átterveztek. Tehát ez is egy emlékezetes munka volt. De nagyon

⁴⁰ Németh Katalin (1954–), építészmérnök, műemlék-felügyelő. 1993-tól az OMvH munkatársa volt. Veszprém megyei felügyelőként többek közt a pannonhalmi bencés főapátság épületegyüttesének évtizedeken át tartó munkálatai során fejtett ki következetes értékőrző tevékenységet.

⁴¹ Károlyiné Kovács Nóra, elektromos tervező, a VÁTI egykori munkatársa. Olyan emlékek gépészeti terveit készítette el, mint a gödöllői Grassalkovich-kastély, a fehérvárurgói Károlyi-kastély vagy az esztergomi királyi palota.

12. Budapest VIII., Festetics-palota © MÉM MDK, Fotótár, ltsz.: 191.791N

nehéz választanom, mert egyformán szeretem a fürdőket, a Festetics-palotát és a veszprémi épületeimet. Emellett egy csomó feldolgozással adós vagyok. Úgyhogy van még feladata az embernek.

KG: Azok közül a helyreállítások közül, amelyek tudományos előkészítésében kutatóként részt vettél, ki tudná-e emelni néhány olyat – akár az eddig említetteken kívül –, amelyet helyreállításként is jó példának tartasz?

GLJ: Igen, például a Dubniczay-ház⁴² és a Szaléziánumot.⁴³ Az utóbbi most teljesen új funkciót kap, emiatt nem úgy néz majd ki, mint eddig, úgyhogy vannak kétségeim. De ezeket nagyon jó helyreállításnak tartom. Szeretem a Császár fürdőt.⁴⁴ A Rác fürdő is érdekes, bár annak a felújítása során konzulens voltam, és szigorúan együtt dolgoztam Papp Adrienn régésszel.⁴⁵ Nagyon szerettem a szécsényi kolostort, ami rendkívül nehéz munka volt abból a szempontból, hogy közvetlenül a rendszerváltás környékén kezdődött, és a '90-es évek legelején zajlott, amikor teljesen szétesett és képlékennyé vált minden.⁴⁶ A ferences rend visszakerült a kolostorba,⁴⁷ nekünk pedig tulajdonképpen teljesen eszköztelenül, pénz nélkül kellett egy olyan helyreállítást megvalósítani, hogy az megfeleljen a műemlékvédelem elveinek, értékeket teremtsünk vele, és tudják használni általa az épületet a szerzetesek. Az OMF hozzáállása itt nagyon pozitív volt. Sok pénzt nem tudott adni, de a lehetőségekhez képest támogatta anyagilag a helyreállítást. A ferencesek abból főznek, amijük van, ezért mindig el kell fogadniuk a segítséget, ha valamihez nincs elég pénzük. A kolostor helyreállításánál is adódott egy ilyen alkalom, ugyanis egyszer csak megjelent egy ügyes helyi mesterember, és azt mondta, hogy „atya, én ezt sokkal egyszerűbben meg tudom csinálni”. Csinált valamit, aztán lementünk, Tibornak pedig rendesen égett a füle,

⁴² Németh Katalin: A veszprémi Dubniczay-ház helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 51. 2007. 107–111.; Karácsony Tamás: A Veszprémi Dubniczay-palota felújítása. *Építési Évkönyv 2007*. Szerk. László László. Budapest, 2008. 54–59. A 2006-ra befejezett, Karácsony Tamás, Kern Orsolya és Klobusovszki Péter tervezte helyreállítást ICOMOS díjjal tüntették ki.

⁴³ Vasáros Zsolt: *Veszprém, Bíró-Giczey-ház. Helyreállítás, bővítés, tetőtér-beépítés. Engedélyezési tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 2009. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 42523. Vö.: Róna Katalin: A Madarasháztól a Szaléziánumig. *Örökség*, 16. 2012. 1–2. 17–22. A Vasáros Zsolt tervezte, 2011-re befejeződött helyreállítást ICOMOS díjban részesítették.

⁴⁴ Virág Csaba: *Budapest II., Császár fürdő. Felújítás. Engedélyezési tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 2006. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 47722. Vö.: Virág Csaba: Császárfürdő épületegyüttese – Török fürdő. Budapest II., Árpád fejedelem u. 7. *Magyar Építőipar*, 57. 2007. 83–88.

⁴⁵ Szabó Levente: Reparált építészet. Kritikai gondolatok a budapesti Rác-fürdő épületéről. *Régi-Új Magyar Építőművészet*, 2010. 6. 11–17.

⁴⁶ Gál Tibor: *Szécsény, ferences kolostor. Helyreállítási tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1990. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 26973. Vö.: Gál Tibor: A szécsényi ferences kolostor helyreállítása. *Magyar Építőipar*, 44. 1994. 16.; G. László Judit: A szécsényi ferences kolostor építéstörténete a 17. század végéig. *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Tanulmányok*. Szerk. Haris Andrea. Budapest, 1994. 491–512., különös tekintettel: 491–493.

⁴⁷ A ferences rend 1989-ben kapta vissza a kolostort, amit 1950-ben kellett elhagynia.

hogy hogyan hozza rendbe, mert műszakilag sem volt teljesen tökéletes a dolog. De a végén egy nagyon szép oratóriumhelyreállítás született,⁴⁸ kiváló restaurátori munkával Deák Klára⁴⁹ jóvoltából. Itt is olyan rétegeket-részleteket tudtunk előhozni – török kori falfestést, illetve még korábbi díszítőfestést –, amelyek addig teljesen ismeretlenek voltak. Tehát ez is egy olyan munka, amire azt tudom mondani, hogy nagyon szerettem. Akárcsak a refektórium helyreállítását, amelynek a farestaurálási része volt nagyon jelentős, és amely szintén nagyon szép végeredménnyel zárult.⁵⁰ Ilyen volt még a Festetics-palota, noha a munka végeztével hatalmas hibajegyzéket készítettünk az átadás-átvételtre, ráadásul nem fejeztek be mindent a kívánatos munkálatok közül.⁵¹ De évek múltán visszagondolva azt kell mondanom, hogy alapjában véve ez is nagyon szép volt. Az, hogy mi mit és milyen módon szeretnénk még megoldani, vagy hogy a tervekben mi hogyan szerepelt, az egy dolog. Ezért, mikor elkészül a munka, az ember időnként nagyon szomorú, majd egy idő múlva visszamegy, és azt mondja, hát, igen, ez nem is olyan rossz, végül is működik és szép. Ha nem pusztítunk, és valami értéket hagyunk magunk után, akkor a végeredmény már egész jó.

FDE: Milyen emlékeket őrizöl a tervtanácsról?

GLJ: Végül is érdekesekeket. A tervtanácsot alapvetően egy hasznos fórumnak tartom. Persze, mindig az adott helyzettől, az éppen megtárgyaltak háttérétől függ, hogy milyen szájjal jön ki az ember. De a szakmai disputák nagyon-nagyon nagy jelentőséggel bírnak. A KÖH idejében az ÁMRK delegáltjaként vettem részt tervtanácsokon, amikor pedig a Lechner Lajos Tudásközpontban dolgoztam, az országos műemléki tervtanács tagja voltam. Azt kell mondjam, sokszor nagyon hasznos észrevételek merültek fel. Máskor az ember elégedetlen volt, mert azt látta, hogy igazságtalan részrehajlás vagy valami hasonló történik. Tehát vegyes a kép. Ugyanakkor azt gondolom, nagyon jó volt, amikor voltak még osztályközi konzultációk például a Tervezési Osztályon, utána pedig tervtanácsok. Emellett mindig mondtuk, milyen nagy szükség lenne gépészeti tervbírálatra is az építészeti tervbírálat (tervtanács) mintájára. Az esetek többségében beadják az építészeti terveket, amelyekben végigcincálnak lényeges vagy lényegtelen dolgokat, a gépészet pedig csak ezután, a kiviteli tervben jelenik meg. Ha ebben a fázisban nincs lehetőség műemlékes részvételre vagy felügyeletre – akár a felügyelő (ami egyrészt azért lehetetlen, mert ő nem gépész szakértő, másrészt nem is fér bele a munkaidejébe), akár a kutató részéről (aki persze szintén nem gépész, de például a török fürdők esetében a régész kolléganőm pillanatok alatt átlátta,

⁴⁸ Ld.: 17. jegyzet.

⁴⁹ Deák Klára (1937–2013), festőrestaurátor. 1960-ban szerzett rajztanári és restaurátor diplomát a Magyar Képzőművészeti Főiskolán, majd 1969–1970-ben nyolc hónapot a Brüsszeli Királyi Restaurátori Intézetben töltött ösztöndíjaként. 1961–1963: az OMF-ben dolgozik, 1963–1985: a budapesti Szépművészeti Múzeum restaurátora, 1986–2000: az OMF, majd az OMvH és az ÁMRK munkatársa. Fontos munkája volt a szombathelyi székesegyház, valamint az esztergomi palotakápolna és a Vitéz-studio freskóinak restaurálása.

⁵⁰ Fodor Mária: *Szécsény, ferences kolostor, refektórium, festett lambéria. Farestaurálási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1995. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 37038.

⁵¹ Gál 2004. i. m. 10.; G. Lászy 2014. i. m. 75–88.

hogy melyik szinten mi mibe hatolna be, és én is pillanatok alatt láttam, hogy mi mit roncsolna –, akkor komoly bajok történhetnek. Ha az ember ezeket a dolgokat jól átbeszélheti, rögtön észreveszi a problémákat. Valahova tehát be kellene iktatni egy ilyen fázist is, ahol az esetleges gépészeti pusztítások veszélye kiütközhetne. Amikor én elkezdtem a pályámat, akkor a betonszerkezet beépítése járt a legnagyobb pusztítással. Ma már azt tudom mondani, a beton egy jó kis gépészethez képest semmi, mert az aztán tör-zúz, kiviteli szinten pedig nem lehet rajta változtatni. Szóval ideje lenne tisztességes, opponenciával ellátott tervtanácsokat tartani. Volt részem néhány ilyenben – nagyon jók is voltak.

KG: 2013-ban a Lechner Lajos Tudásközpont Tudományos és Örökségvédelmi Szakértői Osztályára kerültél. Miből állt pontosan az akkori feladatokat, és hogyan emlékszel vissza ezekre az évekre?

GLJ: Amikor 2017-ben leszereltem, akkor az azt megelőző öt éves időszak hetedik átszervezésénél hagytam ott az intézményrendszert. 2012-ben megszűnt a KÖH, és létrehozták a Forster Központot, az én kis osztályom pedig elindult egy hosszú vándorútra. Előbb Budapest Főváros Kormányhivatalához kerültünk, ami háromnegyed év múlva már egész más néven, de még mindig kormányhivatalként működött. Ez egy köztes időszak volt, amikor tulajdonképpen csak szakvéleményeztünk, illetve próbáltuk folytatni a megmaradt a munkáinkat. A kutatást is, mert a kutya nem tudta igazán, hogy milyen beavatkozások folynak, mi történik, hiszen szétesett a rendszer. Tehát, ha volt olyan munkája az embernek, ami nem került pénzbe az intézménynek, azt csinálhatta; de főleg szakvéleményeztünk.

Amikor 2013-ban átkerültünk a Lechnerbe, addigra tulajdonképpen nagyon jól összerázódtunk. A Belügyminisztériumban is volt egy főosztály, ahová szintén kerültek korábban a műemlékvédelemben dolgozó kollégák, mint Arnóth Ádám⁵² vagy Sarkadi Marci.⁵³ Ők próbálták az ügyeket a műemlékek számára optimálisabb mederbe terelni. Képzés indult a felügyelők részére, akiket teljesen leszakítottak az intézményrendszerről; kikerültek a kormányhivatalokba, és minden korábbi kapcsolatukat elveszítve lebegtek, miközben rendkívül sok új embert vettek fel közéjük. Mi együtt voltunk a restaurátorokkal, és megint kialakult egy nagyon jó munkamegosztás. Ugyanúgy megmaradt a kapcsolat a forsteres kollégákkal; használhattuk a gyűjteményeket, vagyis működött a korábbi kapcsolatrendszer. Az volt a titkos vágyunk, hogy a Magyar Nemzeti Múzeumhoz került, korábban az ÁMRK-ban dolgozó⁵⁴ kutatók

⁵² Arnóth Ádám (1957–), építészmérnök, műemléki szakmérnök. 1981-ben szerezte meg a diplomáját a műegyetemen. 1981–1992: műemlékfelügyelő Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, 1992–1999: észak-magyarországi vezető felügyelő. Később műemlék-felügyeleti igazgató, a nyugat-magyarországi régió irodavezető-helyettese. 1992–2012: a Műemléki Tervtanács (2008-tól Tanácsadó Testület) elnöke.

⁵³ Sarkadi Márton (1969–), építészmérnök. Az OMvH, majd a KÖH munkatársa. Egyebek mellett a jáki templom, valamint a gyulafehérvári székesegyház kutatója.

⁵⁴ 2007 tavaszán az ÁMRK átalakításával létrehozták a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálatot, amelynek elsődleges feladata a nagyberuházásokhoz kapcsolódó régészeti munka lett. A KÖSZ 2010-es megszűntetésekor az intézményt a Magyar Nemzeti Múzeum szervezetébe tagolták be Magyar Nemzeti Múzeum – Nemzeti Örökségvédelmi Központ néven.

egyszer átkerülhetnek a Lechnerbe, ahogy a gyűjtemények is. Ez nem volt egy Istentől elrugaszkodott elképzelés, mivel ott gyűjtötték például a VÁTI anyagát is. Úgy tűnt, van esély egy új műemléki intézmény létrehozására. A Lechner elkezdett működni, majd visszakerültünk a Forsterbe, ahol megint azt hittük, hogy kibontakozhat valami, mert ekkor Fülöp Andrásék,⁵⁵ az egykori közvetlen ÁMRK-ás kollégáink is ide kerültek. De nem bontakozott ki semmi, hanem ez az intézmény is feloszlott. Mi a Miniszterelnökségen folytattuk fél éven át, ami a szakmai munka teljes ellehetetlenülését hozta. Úgyhogy ez egy furcsa helyzet. Nem is nagyon tudok rá mit mondani.

A felügyelettel kapcsolatban viszont eszembe jutott még valami: a központi hivatalt fontossága. Megtapasztaltuk, milyen az, amikor egy intézmény a felügyelet szempontjából országos hatáskörrel, és milyen, amikor regionális vagy megyei hatáskörrel bír. Amikor néhány kollégámmal az ÁMRK-ból visszakerültünk a KÖH-be, akkor nem a Tudományos Osztályon (vagy hogy hívták akkor éppen azt a részleget, amin Te [F. Dóczi Erika – K. G.] is dolgoztál)⁵⁶ helyezkedtünk el rögtön, hanem egy-egy régióhoz kerültünk referensként. Én a közép-dunántúli, Veszprém, Fejér és Komárom-Esztergom megyét magában foglaló térséggel foglalkozhattam, nem minden haszon nélkül. Visszatérve ahhoz, amit az előbb elkezdtem: a felügyelők 2011-ben, az új közigazgatási rendszer felépítésekor kikerültek az országos intézményből. Az OMF, az OMvH és a KÖH úgy épült fel, hogy volt egy országos központ, és voltak a kirendeltségek vagy a megyei-regionális irodák. A felügyelők egy része a központban, egy másik részük a megyei irodákban tevékenykedett. Miután a mi országunk sok szempontból meglehetősen félfedális hagyományokat követ, aki vidéken dolgozott felügyelőként, sokkal kiszolgáltatottabb volt, mint az a kolléga, aki a központban látta el ezt a feladatot. Utóbbi, ha hozott egy szakmai döntést, azzal a főnökeinek felelt, és ha azok szakmailag, illetve minden egyéb szempontból támogatni tudták, akkor kiálltak mellette. Viszont annak a felügyelőnek, aki valamelyik megyei irodában dolgozott, adott esetben azt mondhatta a polgármester vagy bárki (például a beruházó), hogy „Együtt jártam apáddal. Ezt azért nem vártam volna tőled.” vagy „Ugye tudod, hogy a gyerekedet a feleségem tanítja az iskolában?” Persze, a kollégák a lehető legkarakánabban próbálnak viselkedni, de vannak olyan helyzetek, amikor a saját regionális főnökük utasítja őket arra, hogy mégiscsak fogadjanak el egy kompromisszumot. Ha van egy országos intézmény, akkor át lehet tolni a felelősséget felfelé, és nincs apelláta. De amikor ezek az emberek elkerültek a központtól független megyei irodákba, elszigetelődtek, és kiszolgáltatott helyzetbe kerültek úgy a fent említett (személyes) szempontból, mint szakmailag. Másrészt, amíg létezett egy országos központi intézmény, addig a vidéki kollégák rendszeresen jöttek Pestre, használták a gyűjteményeket, tapasztalatot cseréltek. Mi, fővárosiak pedig állandóan vidékre jártunk, méghozzá nemcsak a saját feladataink miatt, hanem rendszeresen meghívtak minket, hogy nézzük meg mások munkáit, akik így feltehették a kérdéseiket. Továbbképzéseket, egyéb

⁵⁵ Fülöp András (1972–), régész. Diplomáját 1995-ben szerezte meg az ELTE-én. Ezt követően az ÁMRK és jogutódjainak munkatársa, az intézmény Kutatási Osztályának vezetője.

⁵⁶ Műemléki Tudományos Intézet

13. Bicske, Batthyány-kastély, északi rizalit, homlokzati falkutatás, 1987. © MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 28098

programokat szerveztek. Az ÁMRK-ban a kollégák minden évben végigjárhatták az elkészült munkákat; a pénzügyeseket is elvitték, hogy lássák, mi történik abban az intézményben, ahol dolgoznak.

FDE: Milyen lehetőségeket láttál a 2014-ben újtúra indított Nemzeti Kastély- és Várprogramban? Magában hordozta-e ez az elképzelés a műemlékek megóvásának a lehetőségét?

GLJ: Azt mondom el, ahogy én az elején átéltem ezt a folyamatot. Összehívtak bennünket, és mindenki kapott egy csomó feladatot: a kutatóknak és az építészeknek kellett meghatározniuk, hogy a programba bekerült kastélyok milyen funkciót kapjanak. A három ütembe beosztott épületek száma hetente változott (ha ez nem lett volna komoly, mókásnak tartanám), és állandóan kaptuk az értesítéseket, hogy a második ütembe tartozó kastély az első ütembe került, az elsőben lévő átcsúszott a harmadikba, az ötvenkettőből harminckettő lett és így tovább. Aztán

felment a számuk negyvenre, majd lement tizenötre. Ebből látszott, hogy teljesen ad hoc jelleggel állították össze a listát. Emellett azt gondolom, nem a művészettörténészek vagy a régészek, és nem is az építészek dolga funkciót találni az épületnek, ugyanis rengeteg ezzel foglalkozó szakma létezik. Turisztikai, gazdasági és egyéb szempontokat figyelembevéve kell összeállítani azt a menüsört, hogy milyen funkció képzelhető el egy kastélynak. És ha már a rendelkezésünkre áll egy ilyen lista, akkor jöhet a szakmai vizsgálat – egyrészt építésszerűen, másrészt tudományos szempontból –, azt mérlegelve, vajon az épület felruházzható-e az elképzelt funkcióval. Mi tehát fordítva ültünk a lovon. Nekem jobbnál jobb ötleteim lehetnek, ha az irány nem megfelelő. (Bár utóbb kiderült, hogy a szabadulószooba a legnépszerűbb. Hála Istennek, idővel talán mérséklődött a számuk, de amikor minden kastélyban szabadulószoobát szerettek volna berendezni, akkor egy kicsit érdekesnek találtuk a fejlesztések irányát). Másfelől nem lehet komolyan venni egy ilyen munkát, ha állandóan változik az épületek száma és az ütemezés sorrendje. Nekem végül három kastélyom volt, ami szóba került: a bicskei kastély,⁵⁷ amelynek külső felújításán még a '80-as évek elején dolgoztam kutatóként, a soponyai kastély,⁵⁸ aminek szintén a homlokzathelyreállításán dolgoztam a '80-as években, valamint az iszkaszentgyörgyi kastély,⁵⁹ amivel nem foglalkoztam korábban, csupán referensként volt vele egy kis dolgom – nagyon szép épület. De az egész program teljességgel értelmetlen és beláthatatlan volt, ráadásul rendes pénzügyi háttérrel sem rendelkezett. Nem véletlen, hogy olyan kastélyok helyreállítása valósult meg mostanra, amelyekkel évtizedekkel ezelőtt kezdtek el foglalkozni. Ilyen az eleinte Haris Andrea által kutatott edelényi L'Huillier-Coburg-kastély,⁶⁰ illetve a fertődi Esterházy-kastély, ahol szinte mindenki megfordult.⁶¹ A gyulai Almásy-kastéllyal sem

⁵⁷ G. László Judit: *Bicske, Batthyány-kastély. Falkutatói dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1987. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 28098. Vö.: G. László 2007. i. m. 252.

⁵⁸ G. László Judit – Bibó István: *Soponya, Zichy-kastély. Építéstörténeti tudományos dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1984. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 25697. Vö.: G. László Judit: A soponyai volt Zichy-kastély kutatása. *Műemlékvédelmi Szemle*, 4. 1994. 65–84.

⁵⁹ A kastélyt korábban Lövei Pál, majd László Csaba kutatta: Lövei Pál: *Iszkaszentgyörgy, Amadé-Bajzáth-Pappenheim-Károlyi-kastély. Építéstörténeti tudományos dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1985. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 25057; László Csaba: *Iszkaszentgyörgy, Amadé-Bajzáth-Pappenheim-Károlyi-kastély, főépület és gazdasági szárny. Építéstörténeti tudományos dokumentáció és műemléki értékelés*. Kézirat. Budapest, 2016. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 46347; Uő: *Iszkaszentgyörgy, Amadé-Bajzáth-Pappenheim-Károlyi-kastély, főépület és gazdasági szárny. Falkutatói dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 2016. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 46674.

⁶⁰ Haris Andrea – Lövei Pál: *Edelény, L'Huillier-Coburg-kastély. Művészettörténeti kutatási dokumentáció I–III*. Kézirat. Budapest, 1986. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 22774–D 22776.

⁶¹ A MÉM MDK tervtári adatbázisa alapján az OMF korszakától fogva az alábbi művészettörténészek és régészek dolgoztak a fertődi Esterházy-kastély kutatásán: Bartos György, Dávid Ferenc, G. László Judit, Haris Andrea, Héczy-Markó Ágnes, Koppány András, László Csaba, Rácz Miklós, Somorjay Sélysette, Thury László. A kastély műemléki helyreállítástörténetének újabb áttekintéséhez ld.: Tóth Áron: Üledék – A fertőd-eszterházi Esterházy-kastély díszlakosztályának műemléki felújítása. *Enigma*, 30. 2023. No 116. 76–94.

most kezdtek el foglalkozni, igaz, nem is annyira régen.⁶² De a nádasdladányi,⁶³ a tatai⁶⁴ és a bajnai kastély,⁶⁵ vagy a majki kamalduli remeteszék⁶⁶ kutatása-helyreállítása örült hosszú múltra tekint vissza. Szóval nyilván olyan épületeket tudnak most átadni, amelyek kellő előzményekkel bírnak. Nem biztos, hogy ezt így kellett volna csinálni, még akkor sem, ha nagyon szép eredmények is születtek. Például a majki kamalduli remeteszék és a Foresteria helyreállítása igazán jól sikerült.⁶⁷

FDE: Mit gondolsz műemlékvédelem és társadalom egykori, illetve mai kapcsolatáról, a műemlékvédelem társadalmi beágyazottságáról?

GLJ: Hát, az van. Nagyon mélyen be van ágyazva, és el van temetve, azt hiszem. A nem megfelelő társadalmi beágyazottság egyrészt az anyagi támogatás hiányából

⁶² Feld István – Gerelyes Ibolya: *Gyula, Almásy-Harrucken-Wenckheim-kastély, huszártorony. Régészeti kutatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 2000. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 45359; Wittinger Zoltán: *Gyula, Almásy-Harrucken-Wenckheim-kastély, huszártorony. Építési engedélyezési és kiviteli tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 2000. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 45360–D 45361. Vö.: Feld István – Gerelyes Ibolya: Gyula, az Almásy-kastély kaputornya. *Műemlékvédelmi Szemle*, 11. 2001. 220–221.

⁶³ Nándori Klára – Teleki Katalin – Horváth Bertalan – Deák Krisztina: *Nádasdladány, Nádasdy-kastély, Ősök csarnoka. Felmérési tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1987. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 38719; Sisa József: *Nádasdladány, Nádasdy-kastély. Építéstörténeti tudományos dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 2003. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 44565. Utóbbi egy 1988-ban készült dokumentáció másolata. Vö.: Sisa József: A nádasdladányi Nádasdy-kastély. *Művészettörténeti Értesítő*, 49. 2000. 21–54.

⁶⁴ Deschmann Alajos – Pomozi István: *Tata, Esterházy-kastély, főépület. Tető- és homlokzatfelújítás. Engedélyezési tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1986. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 22986; Haris Andrea: *Tata, Esterházy-kastély, főépület. Műemléki értékleltár*. Kézirat. Budapest, 2003. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 39614.

⁶⁵ Hulyák Anna – Urbán István: *Bajna, Sándor-Metternich-kastély. Állagmegóvási tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1971. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 14074; Erdei Ferenc – Walsa Márta: *Bajna, Sándor-Metternich-kastély. Állagmegóvási programterv és felhasználási javaslat*. Kézirat. Budapest, 1983. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 24927; Schönerné Pusztai Ilona – Vándor András: *Bajna, Sándor-Metternich-kastély. Előkészítési és állagmegóvási munkák. Kiviteli tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1986. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 22102; D. Mezey Alice: *Bajna, Sándor-Metternich-kastély. Építéstörténeti tudományos dokumentáció I–III*. Kézirat. Budapest, 1986. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 22104–D 22105. Vö.: Schönerné Pusztai Ilona – D. Mezey Alice: A bajnai Sándor-Metternich-kastély. *Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok*. (Művészettörténet-műemlékvédelem, 2.). Szerk. Valter Ilona. Budapest, 1993. 179–189., különös tekintettel: 184–185.

⁶⁶ Komjáthyne Kremnicsán Ilona: *Oroszlány-Majkpuszta, kamalduli remeteszék. Helyreállítási tervdokumentáció, I. ütem*. Kézirat. Budapest, 1975. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 29748; Granasztóiné Györffy Katalin – Komjáthyne Kremnicsán Ilona: *Oroszlány-Majkpuszta, kamalduli remeteszék. Építéstörténeti tudományos dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1975. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 28197. Vö.: Granasztóiné Györffy Katalin: Kísérletek egy műemlék megmentésére a XX. század második felében. A majki kamalduli remeteszék. *Műemlékvédelem*, 50. 2006. 324–334.; Rác Miklós–Sárossy Péter: A majki kamalduli remeteszék műemléki felújítása. *Műemlékvédelem*, 57. 2013. 355–369.

⁶⁷ A helyreállítás 2018–2020 folyamán zajlott le: <https://epiteszforum.hu/szavak-helyett-a-majki-kamalduli-remeteseg-legujabb-felujitasa> (letöltés ideje: 2023. október 29.).

fakad. Én mondhatom valamiről, hogy nagyon érdekes és értékes, a műemlék tulajdonosa vagy használója ettől még nem fogja elfogadni, hogy az állam rákényszeríti annak az értéknek a megőrzését. Másrészt: a társadalmat érzékenyíteni kell, méghozzá hosszan, alaposan, szakszerűen és óvatosan, ahogy ezt Nagy-Britanniában vagy Franciaországban csinálják. Ha ez megtörténik, akkor az emberek zöme nem Disneylandet vagy a hősi múlt gipszből, papírból, betonból megvalósított díszleteit szeretné látni, hanem el tudja fogadni azt a töredékességet, amelyen keresztül láthatóvá tehetjük a múltunkat. Ráadásul nem beszélhetünk mindig teljes töredékességről, hiszen a műemlékeink egy része a modern, a kortárs és a korábbi időszakok helyreállításai (átépítések, kiegészítések) által egészként jelenik meg. De ha nem ezt az utat követjük, hanem megépítjük, amit csak gondolunk, ha egyszerűen felépítjük a korábbi terveket, az a társadalom számára elfogadott lesz, sőt, idővel mindenki ezt várja majd. És akkor az összes római kori, illetve középkori emlékünkből vagy az enyészeté lesz, vagy szépen megépül – jó esetben nem papírból (bár 3D-val ma már bármit ki lehet nyomtatni).

Tehát ez egy nagyon veszélyes irány, és ezen a téren sok mindent elmulasztottunk. Az érzékenyítést óvodás korban kell kezdeni, ami nálunk hiányzik. Persze, ha bemegyünk egy múzeumba, ott sem látjuk párnán ülő gyerekek tömegét egy Gauguin-kép előtt, amint a tanítónőjük beszél nekik a festményről. Ugyanígy nem magyarázzák el nekik, mitől érdekes egy épület. Gyerekkoromban sokfelé jártam apámmal és az építész rokonaimmal, akik folyamatosan magyarázták nekem, hogy mit látok. Egy gyereknek mindenfélét meg kell tanítani. Meg kell tanítani őt látni, és ahogy idősebb lesz, egyre több információt kell neki átadni, hogy összetetten, bonyolultan láthassa a folyamatokat. Ha azt mondjuk neki, hogy ami töredékes vagy nem teljesen rendben levő, az nem ér semmit, akkor csupa felépített várat akar majd látni. Úgyhogy itt van még tennivaló.

KG: Aktív szerepet vállalsz a Régi Épületek Kutatóinak Egyesülete munkájában. Milyennek látod az egyesület lehetőségeit és eredményeit?

GLJ: Ez egy érdekes dolog. Nagy megtiszteltetésnek tartom, hogy titkárnak választottak. Dávid Ferenc volt a RÉKE alapító elnöke – nem véletlenül. Az egyesület alapvető feladata az volt, hogy különféle ötletekkel, egyebekkel folyamatosan hozzájáruljon a falkutatás módszertanának fejlesztéséhez. Ám ahogy a műemlékvédelem helyzete egyre rosszabbra fordult, úgy ez a kezdeti célkitűzés már sokkal kevésbé vagy szinte semennyire sem érvényesült. Helyette az egyesület inkább a kollégáknak próbált valamilyen módon segíteni, illetve az intézményrendszer részleges fenntartásában közreműködni – menteni, ami még menthető. Amikor megalakultunk, még volt egy központi intézmény. Ebben a helyzetben mindenki nagyon elégedett volt a RÉKE létrejöttével, és mindenki ült a babérjain. Jóllehet, bárki, akit megkértem, hogy tartson előadást az aktuális kutatásáról, boldogan megtette. Ugyanakkor néhány kisebb programon kívül, mint a Zeneakadémia felújításának vagy Szakál Ernő soproni kiállításának és műhelyének megtekintése, nemigen történt egyéb, a társaság igencsak passzív volt. Aztán szép lassan felbomlott az intézményrendszer, és minél inkább felbomlott, annál inkább átalakultak a mi célkitűzéseink is. Az egyesület feladatává vált, hogy próbálja megértetni a jogszabályalkotókkal, a műemlékvédelem (örökségvédelem) intézményeiert, annak munka- és

feladatrendszeréért felelős politikusokkal, hogy mi lenne a teendő. Írtunk nyílt leveleket, többször voltunk a parlamentben egyeztetésen. Ezekkel egyébként – a '90-es évektől fogva – mindig az a baj, hogy a politikusok váltják egymást, és mire az illetékes államtitkár megérti, hogy tulajdonképpen miről szól az a terület, ami hozzá tartozik, és amiről döntéseket kéne hoznia, addigra el is helyezték máshová, mert volt egy újabb választás, vagy érdemei elismerése mellett magasabb pozícióba került. A mi esetünkben is ez történt. Mire megértették és elfogadták, mi a bajunk azzal, hogy a gyűjteményeknek nincs helyük, hogy az iratok szanaszét vannak (egy részüket a Tudományos Irrattár őrzi, a másikat a Várkapitányság, a harmadikat a felügyelők a kormányhivatalban), hogy kell egy szakmai közösség, egy intézményrendszer, addigra jöttek a választások. Nem véletlen, persze, hogy mindig a választások előtt álltak velünk szóba, előtte és utána soha. Tehát hiába írunk nyílt leveleket, hiába próbálunk megbeszéléseket kezdeményezni, ha nincs rá fogadókészség.

A műemlékvédelem Magyarországon régóta marginális. Az '50-es évek végétől mi voltunk a bokréta a kalapon, de most a kalapon nincsen bokréta, mert nincs rá igény. Csak egy szükséges rossz vagyunk. Nem véletlenül alakult ki egy ilyen rendszer, amelyben a kiemelt beruházásoknál nem lehet kérni sem környezetvédelmi, sem örökségvédelmi szakvéleményt, mert tulajdonképpen egy akadályozó tényező vagyunk. Esetleg más irányba terelnénk a fennkölt, magas gondolatokat, más szempontokat hoznánk be. Így a RÉKE-ének is bőven akad feladata, megpróbálja megtenni, amit lehet. Ennek a tevékenységnek azért megvannak a maga korlátai, hisz az egyesületnek meg kell maradni szakmai alapon, és ezt mindig szem előtt kell tartanunk. Ahogy a gyűjteményhasználatnál kapcsolatos problémáknál szakmai kérdéseket próbáltunk felvetni, ugyanúgy igyekeztünk valahogy felülvizsgáltatni a tudományos értékleltár milyenségét befolyásoló jogszabályokat, hogy ne lehessen bárkinek a munkájába belenyúlni a beruházó dolgának a megkönnyítése érdekében. Tehát próbálkozunk.

Nagyon fontosak az évente megrendezésre kerülő konferenciáink, hiszen mostanra ezek az ülések és a RÉKE-estek jelentik az egyetlen valódi szakmai fórumot. Sem a KÖH-ben, sem az ÁMRK-ban tartott továbbképzések, sem a Lechnerben a felügyelők számára szervezett tanfolyamok nem folytatódtak, így a RÉKE maradt az egyetlen ilyen jellegű fórum. Persze, van Egri Nyári Egyetem, vannak ICOMOS konferenciák, de az egyesület szakmai rendezvényei rendszerezsek. Jó lenne, ha folytatódhatnának, viszont itt jön be a képbe az a probléma, hogy egyre kevesebb a falkutatás, egyre kevesebb a teljes falkutatás, ezért nagyon nehéz előadás megtartására felkérnem a kollégákat, mert nincs elég ilyen jellegű munka. Persze, más témákkal is foglalkozunk, de ha az eredeti célkitűzést szem előtt tartva a falkutatásra helyezünk nagyobb hangsúlyt, egyre inkább falakba ütközünk.

Az egyesület azt is szem előtt tartja, hogy a szakma teljes spektrumát igyekezzen felkarolni a régészettől kezdve a restaurálásig, ami nagyon fontos. A tagjaink között vannak építészek, volt felügyelők, régészek, restaurátorok, művészettörténészek. Az utánpótlás hiánya viszont mindenkit komoly nehézségek elé állít. Amikor a KÖH-ben és az ÁMRK-ban voltak gyakornokok, amikor a mi osztályunkon gyakorlatilag egy teljes korfa megvolt a fiataloktól – mi akkor még a középgenerációhoz tartoztunk

– az idősebbekig, akkor mindenki tanult mindenkitől. Egy fiatal rengeteg fontos szempontot tud behozni egy ilyen társaságba, és „cserébe” az akkor pályakezdő generáció tagjainak még volt kitől ellesnie ezt-azt. De most kitől lessék el ugyanezeket a dolgokat a fiatalok? És hiába van műemlékvédelem oktatás már több egyetemen, egyszerűen nincs hova elküldeni az érdeklődő hallgatókat, hogy gyakorlati tapasztalatot szerezzenek. Nem lehet őket elküldeni kutatásokra, mert nem fér bele pénzügyileg, hogy bevegyék őt résztvevőnek meg gyakornoknak. Korábban az intézmény lehetőséget biztosított erre, de amióta ez nincsen, nem várható el a hallgatótól, hogy kifizesse a szállását egy-két hétre. Tehát ez egy nagyon nehéz helyzet, és ezért van az, hogy az egyetemen előadó kollégák nagyon örülnek, ha valamelyikünk tud valamit mutatni a csoportjuknak, mert erre egyre kevesebb a lehetőség. Így sorvad el a tudás. És ha a kollégák meg is tudnak hirdetni műemlékvédelem tantárgyat, az lényegében a műemlékvédelem történetére koncentrálnak, a gyakorlati oktatásra, az ismeretek átadására vajmi kevés lehetőség nyílik.

KG: Ezt a gondolatmenetet folytatva: mit üzennél ma egy pályakezdő műemlékes művészettörténésznek?

GLJ: Ne adja fel! Ő még fiatal, az ő életében még bármi megtörténhet. A fiatalság egy lehetőség, csak hát előlről kell kezdeni. Úgyhogy hajrá!

FDE-KG: Köszönjük szépen a beszélgetést!

„A MŰEMLÉKVÉDELEMBEN AZ ÍZLÉSNEK BORZASZTÓ NAGY SZEREPE VAN”

INTERJÚ SZIKRA ÉVA KERT- ÉS TÁJÉPÍTÉSSZEL¹

F. Dóczy Erika: Kezdjük a legelején: hogyan lettél tájépítész?

Szikra Éva: Tulajdonképpen nagyon nagy szerencsével lettem tájépítész, egy véletlenlen múltott. Gimnazista koromban nagyon érdekelt a művészettörténet, és nem is tudtam a tájépítést szakma létezéséről, amit akkor még kertépítészetnek hívtak. Olyan szerencsém volt, hogy édesanyámnak kolleganője és barátnője volt Mőcsényi Mihály professzor úr² húga, aki elmondta, ez egy olyan terület, ahol művészettörténeti ismereteket is lehet majd alkalmazni, de elősorban kreativitás, a tervezés iránti fogékonyság és a természet szeretete szükséges hozzá. Így kerültem a Kertészeti Egyetemre. 1968-ban érettségiztem a mai Szent István Gimnáziumban, és érdekesség, hogy az egyetem első olyan évfolyama voltunk, amelyiken külön kertépítészeti szak indult. Először az egyetemre vettek fel minket egy általános felvételin (például biológiából), majd ősszel volt még egy külön felvételi rajzból és művészettörténetből azok számára, akik bejutottak. Az érdeklődésem már a második-harmadik évben a történeti kertek felé fordult. Remek lehetőség volt például, hogy TDK dolgozat keretében a mecseknádasdi püspöki kastélykerttel foglalkozhattam, nyári gyakorlatra pedig az OMF-be mentem, többször is. 1972-ben rendezték a nemzetközi ICOMOS konferenciát Budapesten, ami éppen egybeesett a nyári gyakorlatommal. Szinte egyenes volt az út: 1973-ban az OMF Horler Miklós vezette Tervezési Osztályára hívtak dolgozni. Örsi Károly volt számomra a legmeghatározóbb ember ezen a szakterületen, mellé kerültem 1973-ban. Attól kezdve vagyok műemlékes.

Kovács Gergely: Kicsit még visszatérnénk a Kertészeti Egyetemre. Milyen segéd tudományok oktatásával egészült ki a képzés?

SzÉ: Az egy érdekes időszak volt a Kertészeti Egyetemen. Az első évben együtt volt mindenki, még a természettudományok is. Növénytant, geológiát, matematikát, fizikát, mindenféle ilyen tantárgyat tanultunk. De már az első évben szakosodtunk:

¹ Az interjút F. Dóczy Erika és Kovács Gergely készítette 2022. július 21-én. A leíratot készítette, a szöveget gondozta és lábjegyzetekkel ellátta: F. Dóczy Erika, Kovács Gergely. Szerkesztette Markója Csilla (HUN-REN BTK MI).

² Mőcsényi Mihály (1919–2017), tájépítész, egyetemi tanár, az önálló Tájépítészeti Kar létrehozója, a Tájépítészek Nemzetközi Szövetsége (IFLA) alelnöke (1976–1986), majd elnöke volt (1986–1990). 1991 és 1993 között a Kertészeti Egyetem rektora. Tervei alapján alakították ki például a budapesti Feneketlen-tó és környezete mai képét (1958–1960).

1. Szikra Éva az interjún, 2022.

voltak tervezési gyakorlatok, kertépítéset-történet. Aztán később külön hallgattunk dendrológiát,³ dísznövény-termesztést. Persze tanultunk a zöldség-növényekről is, de valami egészen nevetségesen keveset, talán három előadás szólt erről, elhanyagolható volt. Utána művészettörténetet, városépítésetet tanultunk, és a statikától kezdve csomó olyan alapvető tantárgyat is, ami az építészeknél is szerepel, és amit aztán a kerttechnikában lehetett alkalmazni. A tereprendezés mellett végig volt kerttervezés, amit később bővítettek tájrendezési feladatokkal. Harmadév után petíciót indítottunk annak érdekében, hogy valamiképpen jelenjen meg a diplománkban, hogy tájépítésetek vagyunk. Ezt sikerült elérni, így az én diplomámban is az áll, hogy táj- és kertépítész szakon végzett kertészmérnök vagyok. Örsi Károly ajánlotta, milyen témával foglalkozzak, mi legyen a diplomamunkám. A szabadkígyósi kastélyparkot választottam, amit most állítottak csak helyre. Akkor még egy mezőgazdasági szakiskola volt benne, én mértem fel a férjemmel.⁴ Nagyon nagy lépés volt, hogy dokumentáltuk a növényanyagot és minden egyebet.⁵

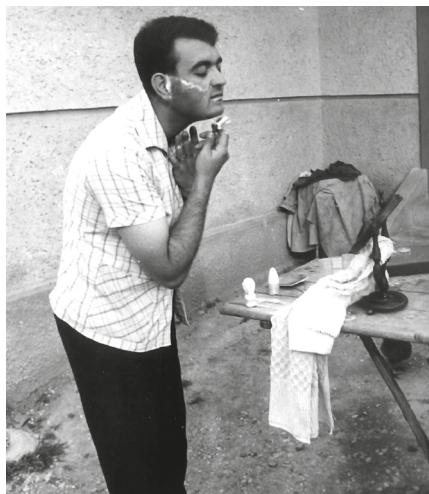
FDE: Magyarországon csak az 1990-es évektől nevezik hivatalosan tájépítésetnek a szakterületedet, addig inkább kertépítésetnek nevezték. Mi a különbség a kettő között, van-e különbség? Egy interjúdban úgy fogalmaztál, hogy „a tájépítéset átfogóbb téralakítás, a természet nagyobb léptékű formálása”.⁶

³ Faismerettan, a növénytan (botanika) fás szárú növényeket (fák és cserjék) tárgyaló ága.

⁴ Jámbor Imre (1946–), kertészmérnök, táj- és kertépítész. 1969-től a Kertészeti Egyetemen, illetve jogutódainál oktatott, 1982–2010 között tanszékvezető, 2000–2005 között a Tájépítészeti Kar dékánja, majd 2006–2012-ig a Budapesti Corvinus Egyetem rektorhelyettese volt. Számos kertterv, valamint publikáció szerzője.

⁵ Szikra Éva: *Kastélyparkok funkcióváltozása. A szabadkígyósi Wenckheim-kastély parkjának rekonstrukciója. Szakdolgozat. Kézirat.* Budapest, 1973. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 10901.

⁶ Karácsony Ágnes: A kert mint műemlék. Beszélgetés Szikra Évával a történeti kertek kutatásáról. *Múzeumcafé*, 11. 2017. No. 61. 261–271. http://www.epa.hu/03300/03343/00006/pdf/EPA03343_muzeumcafe_61_261-272.pdf (letöltés ideje: 2023. október 27.)

2. Örsi Károly, borotválkozás közben

© Valter Ilona

lomatémát választottunk, akkor kezdtünk egy kicsit tájrendezés vagy a kertépítészet felé menni. Ma már nem különböztetik meg, minden fontosabb nyelven tájépítésznek nevezik (*landschaftsarchitekt, landscape architect, paysagiste*) a szakterületünket.

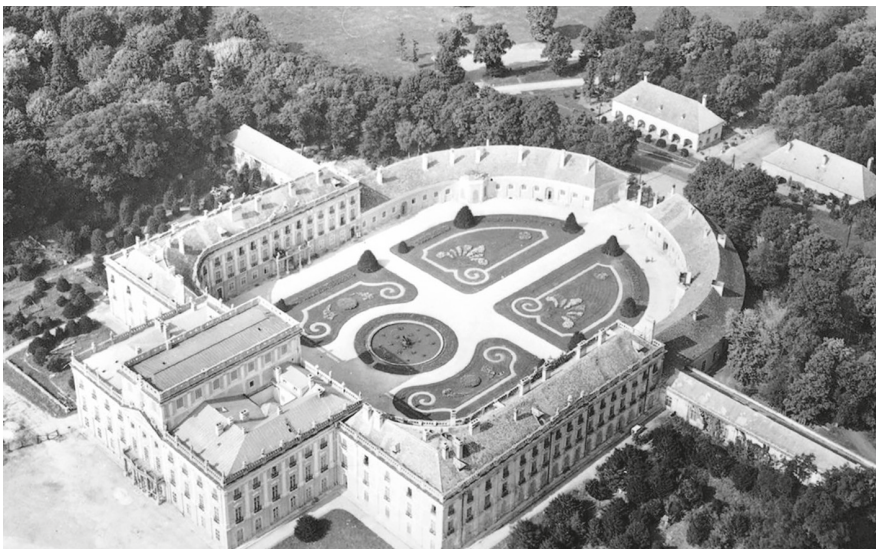
KG: Mikor terjedt ki a műemlékvédelem tevékenységi köre a kertekre, parkokra Magyarországon?

SzÉ: Hivatalosan, azt mondhatjuk, hogy ez az egész Örsi Károly nevéhez köthető, aki 1966-ban került az OMF-hez, de ő már ezt megelőzően is dolgozott a budavári felújításoknál. A szakmai lapokban már a két háború közötti időszakban lehet látni, hogy foglalkoztak ezzel a témával, de nem olyan szervezeten és tudatosan, mint később. Itt szoktuk megemlíteni, hogy az 1950-es évek közepén Ormos Imre⁷ professzor az egyetemen már foglalkozott a témával. Abban a szerencsében részesültem, hogy az első két évben a kertépítészet-történetet még Ormos professzor adta elő. Ő az első között volt, akinek ilyen jellegű munkái akadtak. Például a fertődi Esterházy-kastély *cour d'honneur*jének a tervezése, amiről azt szoktam mondani, hogy kettős műemlék, mint a zsámbéki premontrei prépostsági templomrom, amelynek Möller István-féle helyreállítása is műemléki értéket képez. Úgy gondolom, hogy az Ormos-féle ötvenes évekbeli fertődi helyreállítás is komoly értéket képvisel.⁸ Szintén ő készítette el a várban az ún. középkori kerteket, ahol a Borsos-szobor is áll a kútban. Tehát voltak előzményei az Örsi Károly által elkezdett tevékenységnek, aki eleinte

SzÉ: Tulajdonképpen igen, de már a mi évfolyamunk számára is természetes volt, hogy a családi ház kerttervezésétől haladtunk a nagyobb léptékű kertek, parkok tervezéséig, majd jött egy olyan léptékű tervezési időszak, amikor már tájrendezési feladatokat kaptunk. Valóban, ha belegondolunk, a tájépítészet esetében egy nagyobb léptékű dologról van szó, de aki ezen a szakon végzett, nagy valószínűséggel végigment ezeken a stációkon a családi ház tervezésétől egészen a nagyobb léptékig. Akkor még nem különült el a két szakirány, összesen tizennégyen voltunk kert- és tájépítészek (akkor így mondtuk inkább), és talán, amikor dip-

⁷ Ormos Imre (1903–1979), műkertész, egyetemi tanár. 1932-ben kezdett a Magyar Királyi Kertészeti Tanintézetben oktatni, amelynek utódintézményeiben igazgatói, majd rektorhelyettesi posztot töltött be. Javaslatára hozták létre az önálló Táj- és Kertépítészeti szakot 1963-ban. Közel kétszáz megvalósult kertterv és számos alapmű szerzője, illetve közéleti tevékenysége is széleskörű volt.

⁸ Ormos Imre: *Fertőd, Esterházy-kastély. Belső udvarkert (cour d'honneur), helyreállítási tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, Kertészeti és Szőlészeti Főiskola, 1958. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 3112.

3. A fertődi kastély és helyreállított kertje madártávlatból © MÉM MDK,
Fotótár, ltsz. 079.331D

műemlékek környezetét rendezte, mint ahogyan mindegyikünk feladata ez volt először. De mivel az ember tanult kertépítész-történetet, és tudta, hogy milyen értéket képviselnek ezek a kertek, mindig próbáltunk elcsípni egy kis időt, hogy a kerttörténeti értéket képviselő kertekkel is foglalkozhassunk. Örsi Karcsi pedig egészen tudatosan ebbe az irányba ment. Szerencsés módon még azokban a nehéz időkben is volt alkalmunk eljutni külföldre egy-egy konferenciára, Örsi pedig jelen volt 1972-ben Fontainebleau-ban egy ICOMOS-IFLA⁹ kongresszuson, ahol megszületett az a felhívás, hogy minden ország próbálja összeírni a jelentős, kerttörténeti szempontból fontosnak tartott kerteket. Karcsi magára vállalta a feladatot, és ez a munkája a későbbi kert-inventárium alapját képezte.¹⁰ Az első tíz évben az a szerencsés helyzet adódott, hogy Örsi Karcsi mellé először én, majd Kiss József¹¹ kolléga is odakerült az osztályra, és hárman már kicsit jobban tudtunk ezzel a témával is foglalkozni.

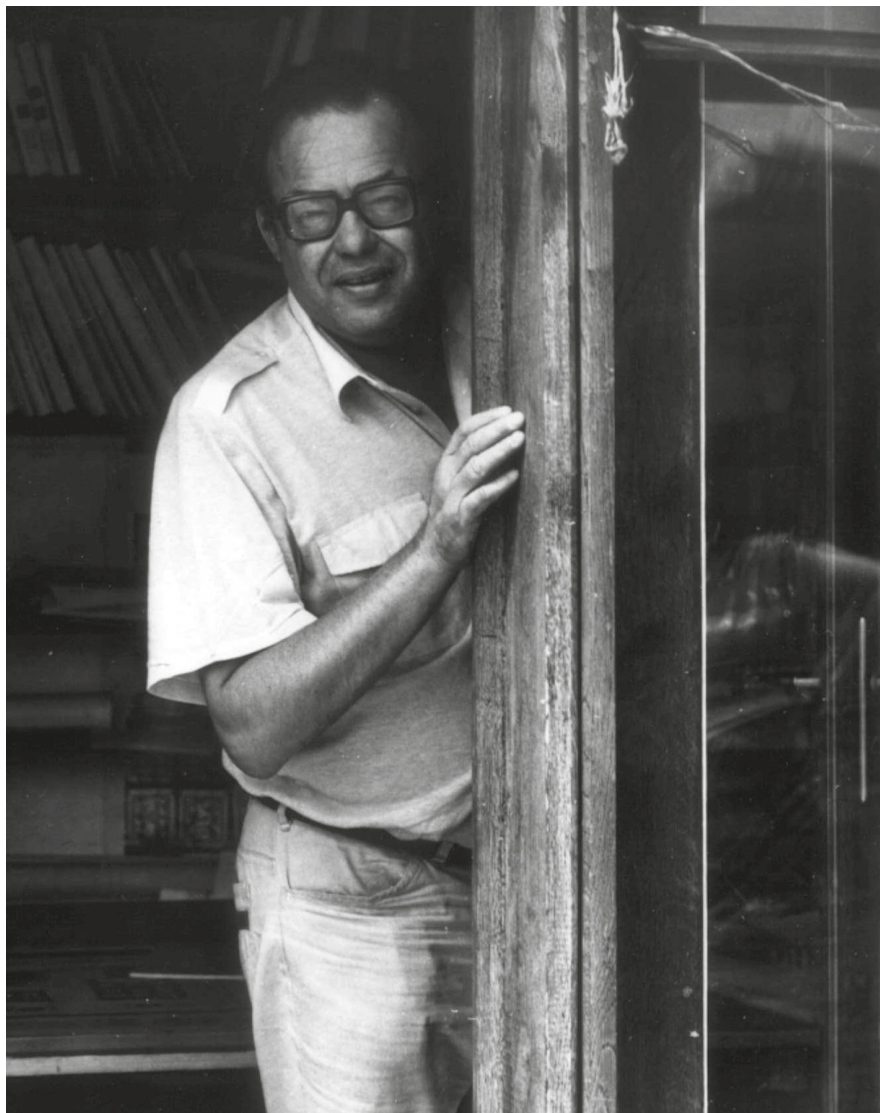
FDE: Amikor 1973-ban az OMF kötelékébe kerültél, kik dolgoztak veled, kik voltak a további meghatározó kollégák?

SzÉ: Az volt az aranykor, azt kell, hogy mondjam. Horler Miklós volt a tervezési osztályvezető. Amikor odakerültem, Merényi Ferenc volt az igazgató, de ő pont akkor ment el egy egyéves alkotói szabadságra Rómába, aztán nem is jött vissza. De végig

⁹ IFLA: Tájépítészek Nemzetközi Szövetsége (The International Federation of Landscape Architects).

¹⁰ Örsi Károly: *A magyar történeti kertek jegyzéke*. Budapest, 1990.

¹¹ Kiss József (1953–), táj- és kertépítész. 1976-tól nyugdíjazásáig az OMF munkatársa, számos kutatás, helyreállítás és publikáció fűződik a nevéhez. Világörökségi helyszínek, nemzeti és történelmi emlékhelyek mellett több városközpont és kastélypark rendezését tervezte, dolgozott például Somogyváron, Hollókőn, a szabolcsi ispánsági földváron, Pásztón, a buda-nyéki királyi villák kertjén, vagy az Orczy-kerten.

4. Sedlmayr János © MÉM MDK, Tudományos Irrattár, Lymbus, ltsz. K 1899

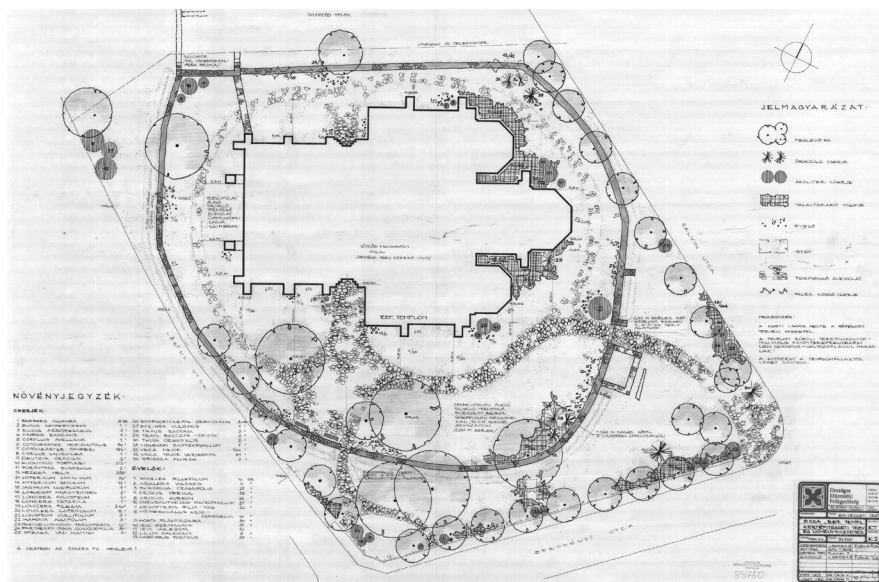
olyan meghatározó emberek voltak a hivatal élén, mit Dercsényi Dezső. Akkor még Gerő László is bejárt, és időnként Várnai Dezső is föltűnt. A Táncsics Mihály utcában a harmadik emeleten volt a Tervezési Osztály. Három műterem volt, a műteremvezetők: Koppány Tibor, Mende Ferenc és Sedlmayr János. Én az utóbbi szobájába kerültem, ahol ott ült még Schőnerne Pusztai Ilonka, Ferenczy Carlo, Vladár Ági, Nándori Klári, Erdei Feri, Vándor András statikus, szóval egy olyan gárda, ami, azt hiszem, hozzájárult ahhoz, hogy jól érezzem magam és tanulhassak. Számomra persze Örsi Karcsi volt a legmeghatározóbb. Amit feltétlenül hangsúlyoznék: nagyon érdekes

5. Késő barokk kőváza a hédervári kastélyparkban © F. Dóczi Erika felvétele, 2023.

volt, hogy meglehetősen különböző beállítottságú emberek dolgoztak itt együtt. Koppány Tibor elsősorban tudományos kutató volt. Persze, tervezett is, de a kutatás nagyon erős oldala volt. Mendele Ferenc nagyszerű volt a népi építészet tervezésében. Erdei Feri egy zseni volt, nagyon kedveltem. Hanzi¹² állt hozzám talán a legközelebb, egyrészt abban a szobában nőttem föl, másrészt nagyon szerettem, hogy rendkívül komolyan foglalkozott építészettörténettel, nagyon alapos és borzasztóan szorgalmas volt. A kolléganők is mind más-más habitusú emberek voltak, amit a helyreállítások is tükröztek. Abban az időszakban húszan lehettünk körülbelül a Tervezési Osztályon, és hét Ybl-díjas kollégával dolgoztunk együtt. De a Tudományos Osztályon is ott volt például Entz Géza. Havassy Pál volt a főmérnök. Azt hiszem, hogy egy nagyon-nagyon jó gárdában nőttem föl. És még valami: akkor, a hetvenes-nyolcvanas években nagyon elismert volt a hazai műemlékvédelem. Azt nem tudom, hogy a társadalom részéről mennyire, mert elég sajátos módon állítottak helyre az építész-kollégák nálunk,

¹² Sedlmayr János

6. Ócsa, kertterv 1:100 © MÉM MDK, Tervtár, Irsz. R 59750

tehát nem törekedtek archaizálásra, és arra, hogy mindent rekonstruáljanak, hanem elég sok modern eszközt használtak – és pont ezért elég komoly szerepet játszottunk az európai műemlékvédelemben. A társadalom szélesebb rétegei lehet, hogy meglepődtek például azon, miért készült betonból Visegrádon a Salamon-torony helyreállítása, de ez egy nagyon fontos időszaka volt a műemlékvédelemnek. Megmondom őszintén, én akkoriban mindig csodálkoztam azon, hogy fizetést kapok, amiért bejárok, hiszen ilyen fantasztikus emberekkel dolgozhattam együtt, és csodálatos helyekre járhattam. Akkor még a határidők sem voltak olyan szorosak, hanem volt idő jobban kigondolni a helyreállítás módszerét, sok megbeszélés volt e téren; ilyen értelemben is nagyon jónak tartom ezt az időszakot. De mindent leadtunk időben, és tényleg nagyon jó volt a közösség. Ha épp közeledett egy határidő, mindenki a dokumentációt hajtogatta, rendezte.

KG: Mik voltak az első munkái, feladatai azt követően, hogy az OMF-ben elhelyezkedett?

SzÉ: A műemlékvédelem malmi lassan őrölnék. Egyetemistaként foglalkoztam Majkkal, az is most került helyreállításra.¹³ Az egy majdnem tájrendezési munka volt, még a tavakat is bejelöltettük. Aztán a nyolcvanas években zsűriben vettem részt, mert egymást érték a különböző tervpályázatok, például Majkkal kapcsolatban is. 1974–1975 körül a tati vár környezetével foglalkoztam.¹⁴ Elkészítettem a terveket, de

¹³ Az utolsó felújításról ld. Székely Márton: Szavak helyett című, az *Építészfórumon* megjelent cikkét: <https://epiteszforum.hu/szavak-helyett-a-majki-kamalduli-remeteseg-legujabb-felujitasa> (letöltés ideje: 2023. október 27.)

¹⁴ 1974-ben készült a programterv.

aztán a kivitelezést már nem én folytattam, mert elmentem gyesre, akkor született az első fiam. Ami fontosabb munkám volt még: Hédervár.¹⁵ Azt már a nyolcvanas években csináltam, végig Hanzival dolgoztam együtt, a kutató László Csaba¹⁶ és Dávid Ferenc volt, úgyhogy az is egy izgalmas, meghatározó időszak volt. Aztán elég sok templomkert és templomi környezet következett,¹⁷ Ócsával is foglalkoztam.¹⁸ Ha belegondolok, biztos, hogy több száz feladatom volt, mindegyik más léptékű, az ország minden területére jártam, és sokféle munkát végeztünk. Nagyon sok munka a Nemzeti Kastély- és Várprogram kapcsán most fejeződik be, tehát elég hosszú út vezetett idáig, de mindig komolyan vettük a feladatainkat. A komáromi erődötől¹⁹ kezdve elég széles az általunk helyreállított épületek, együttesek skálája. Móga Sanyi²⁰ kollégával a városképpel foglalkoztam Jászberényben, Sümegen.²¹ Volt, ahol az engedélyezési vagy akár

¹⁵ Sedlmayr János-Jámborné Szikra Éva: *Hédervár, kastélypark. Műemlékhelyreállítási javaslat*. Kézirat. Budapest, 1985. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 34634; Jámborné Szikra Éva: *Kertépítészeti utódokumentáció 5. kötet (Zárójelentés, Programjavaslat 1978, Konceptió terv 1983, Programterv 1985, Kiviteli terv 1986, Kerítés módosítás 1987), 6. kötet*. Kézirat. Budapest, 1990. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 27822, D 27823. Vö.: J. Szikra Éva: A hédervári kastélypark felújítása. *Magyar Építőipar*, 39. 1990. 18.; J. Szikra Éva: Tájképi kertek helyreállítása – Hédervár, Dénesfa, Iszkaszentgyörgy. *Történeti kertek. Kertművészet és műemlékvédelem*. Szerk. Galavics Géza. Budapest, 2000.

¹⁶ László Csaba (1950–), régész, eredetileg út- és hídepítőmérnök. 1975-től 1992-ig az OMF, 1993-tól 2007-ig az ÁMRK munkatársa, 2002-től Kutatási Osztályának vezetője. 2007-től 2012-es nyugdíjazásáig a KÖH-ben dolgozott, és egy ideig a Műemléki Kutatási és Dokumentálási Központot vezette. Nevéhez fűződik a szerencsi és a cseszneki vár, a hédervári kastély, valamint a pannonhalmi bencés főapátság és temploma több ütemben végzett kutatása.

¹⁷ A MÉM MDK Tervtárának adatbázisa alapján Szikra Éva az alábbi templomok környezetét tervezte: Nemeskér, ev. templom (1973); Veszprém, székesegyház, romterület (1974); Mánfa, r. k. templom (1974); Bükkszentlélek, r. k. templom és pálos kolostorrom (1975); Egyházasdengeleg, r. k. templom (1977); Miskolc-Avas, ref. templom (1979, 1981); Szentendre, görögkeleti püspöki székesegyház (1979); Nagyszekeres, ref. templom (1983); Bagod-Szentpál, templomrom (1983); Nyírácsád, ref. templom (1988); Lovas, r. k. templom (1989); Ócsa, ref. templom (1991); Bakonycsérnye, ev. templom (1993); Egervár, r. k. templom (1994); Muraszemenye, r. k. templom (1994); Sonkád, ref. templom (1995–1997); Dozmat, r. k. templom (1998); Füzér, r. k. templom (1998); Rábaszentmiklós, r. k. templom (1999); Uraiújfalu-Szentivánfa, r. k. templom (1999); Gyügye, ref. templom (1999); Ják, r. k. templom (2004–2005).

¹⁸ Szikra Éva: *Ócsa, református templom, volt premontrei prépostság. Kertépítészeti tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1991. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 30282; Szikra Éva: *Ócsa, református templom, volt premontrei prépostság. Környezetrendezés, utódokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1994. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 36338.

¹⁹ Gál Tibor – Martos Tamás – Szikra Éva: *Komárom, Monostori erőd. Földmunkák I. ütem*. Kézirat. Budapest, 1994. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 35801.

²⁰ Móga Sándor, építésmérnök. Az 1980-as évektől az OMF Tervezési Osztályának munkatársa, majd az ÁMRK Építészeti Osztályának vezető tervezője. Hollókő több népi műemléke mellett a nevéhez fűződik például a gyulai vár, illetve az esztergomi vár és a királyi palota egyes részeinek helyreállítása, 2005-ben részt vett a Honvéd Főparancsnokság meglévő tömbjének kiépítésére meghirdetett tervpályázaton.

²¹ Móga Sándor-Szikra Éva: *Sümeg, belváros, műemléki rehabilitációs városképvédelmi terv*. Kézirat.

7. Visegrád, palotakert, részlet, Hack Róbert felvétele © MÉM MDK, Fotótár, Ists. 213.502N

a kivitelezési tervig is eljutottunk, ami aztán valamiért abbamaradt, de, azt hiszem, tudjátok, hogy ez sajnos nehezen megy. Néha nem is baj, mert az újabb kutatások révén esetleg új információk kerülnek elő.

FDE: Melyik munkákra vagy a legbüszkébb?

SzÉ: Hédervárt nagyon szerettem, korábban Építészeti Nívódíjat is kapott, nem tudom, most milyen állapotban van.²² Pár éve már nyugdíjban voltam, amikor megkerestek, hogy új tulajdonoshoz kerül – volt közben szálloda is, elég viharos a története ennek az épületegyüttesnek. Ócsát is nagyon szerettem, a helyreállítást Europa Nostra-díjjal tüntették ki.²³ A visegrádi királyi palota kertjeivel is évtizedekig foglalkoztam, és úgy érzem, ez a munka elég jól sikerült.²⁴ Később (ez már a nyugdíjas időszakra esik) foglalkoztam a Fűvészkert felújításával, aminek a történetéről könyvet is írtam.²⁵ Elég nehéz bármit is kiemelni, de azt hiszem, ezek voltak a legfontosabbak.

FDE: Kiss József tervezte a tari római katolikus templom kertjét, de megkérdezém, hogy arról őrzöl-e bármilyen emléket.

Budapest, 1990. MÉM MDK, Tervtár, Ists. D 32663.

²² Jelenleg üresen áll.

²³ A kutatás, felújítás és restaurálás, amely 1986-tól 1994-ig zajlott, 1995-ben elnyerte az Europa Nostra-díjat. Az építész Gál Tibor volt. J. Szikra Éva: Ócsa. Az Europa Nostra-díjas műemléktemplom kertje. *Szép Kertek*, 3, 2000, 3. 10–11.

²⁴ J. Szikra Éva: Visegrád, királyi palota-kertek. *Műemléklap*, 2, 1998, 10. 7.

²⁵ Szikra Éva: *A budapesti Fűvészkert története*. Budapest, 2017.

SzÉ: Nem, semmit, nem jártam ott. Ahogy az előbb említettem az építész kollégák sokszínűségét, hadd mondjam el azt is, hogy sokáig dolgoztunk így hármásban: Örsi Karcsi, Kiss Jóska meg én, és mi is meglehetősen különbözőek voltunk. Sőt, Karcsi egy időben tulajdonképpen azért ment le a Felügyeleti Osztályra, hogy nekünk minél több lehetőségünk nyíljon a tervezésre. Szakmapolitikai elgondolásból hozta meg ezt a döntést, ami nagyon passzolt hozzá. Jól tervezett, jól kutató, ugyanakkor abban is fantasztikus volt, hogy lejárt a helyszínre, és ott sokszor nagy-szerű dolgokat, olyan instrukciókat mondott a helyieknek, ami által tényleg fillérek-ből tudtak látványos dolgokat kihozni. Jóska nagyon fantáziadús volt, sőt, ő kvázi művésznek is vallotta magát, sokkal színesebb meg érdekesebb dolgokat tervezett. Saját magamat elég nehezen tudom meghatározni, de mindig visszafogottabban terveztem, egy szolidabb irányt képviseltem, és később egyre jobban érdekelt a kutatás. Szerintem nagyon jó volt a hármasunk, ami később persze bővült, de évtizedekig dolgoztunk csak így, hármásban.

Azt is megjegyezném, hogy elég nehéz volt kivívni a helyünket a szakmában, de ez ma is így van. Egyrészt, ha nincs is ellentét építész és tájépítész között, azért általában az építész határozza meg a munka menetét. Ugyanakkor egy olyan közegbe kerültem, ahol sok művészettörténész, régész volt, bölcsész háttérrel, ezért néha itt is azt érezte az ember, hogy nem feltétlenül tartják ugyanolyan partnernek. De azt hiszem, ezt sikerült mind a hármunknak leküzdenie, a tájépítész pedig ma már egyre „divatosabb”, vagyis a szakmánk legitimitásához nem férhet kétség. Ezt mindenképp szerettem volna megjegyezni: olyan nagy szerencsém volt, hogy a szűkebb szakmám, a kert- és tájépítész is ezekben az évtizedekben jutott el a méltó helyére, ahogy a műemlékvédelem is ebben az időszakban teljesedett ki. Úgy gondolom, mindkettő fantasztikus szakma, nagyon összetett, és pont ez adja bennük az izgalmat.

KG: Említette építészek, tájépítészek, bölcsészek viszonyát, ezért arra szeretnénk rákérdezni, hogy milyen emlékeket őriz az egyes szakterületek együttműködéséről.

SzÉ: Annak ellenére, amit mondtam, abszolút pozitív emlékeim vannak. Nyilván minden eddig meghallgatott kolléga elmondta, hogy a műemlékvédelmet csak együtt lehet művelni. Adódhatnak akár rivalizálások. Annak idején Horler Miklós mindig mondtta, hogy az építész a karmester. Ezt én teljesen el is fogadom, csak az egy olyan karmester legyen! Ahogy az előbb elmondtam, az OMF-ben olyan kollégákkal dolgoztam együtt – akkor még jóval fiatalabbként –, akiknek teljesen elfogadtam a véleményét, még ha az ember bizonyos szakmai kérdésekben azért a saját elképzeléseinek is hangot adott. De ezek az építész kollégák, akiket említettem, tudták, ismerték azt is, hogy miről van szó a mi szakmánkat illetőleg. Mondjuk Koppány Tibor, aki például Körmeny esetében a park kutatásával is komolyan foglalkozott.²⁶ Azt kell mondjam, abszolút harmonikus volt ez a kapcsolat, ahogy nyilván a kutatókkal, a restaurátorokkal is. Minden műemlék-helyreállítás csapatomunka. Persze, a

²⁶ Koppány Tibor: A körmenyi kastélypark építéstörténete. *Vasi Szemle*, 33. 1979. 367–396.; Összefoglalás és újabb kutatások: Klagyivik Mária–Koppány András: A körmenyi Baththyány-Strattmann-kastély északi kertjének és díszudvarának kertetörténeti kutatása. *Műemlékvédelem*, 65. 2021. 395–411.

8. A Tervezési Osztály kirándulása az 1980-as években: Szikra Éva, Teleki Katalin, Vitályos Ágnes © MÉM MDK, Tudományos Irrattár, Lymbus, Irsz. K 1899

hangsúlyok az adott munkától is függnék. Ha egy kastély parkjáról van szó, akkor lehetőleg ne az építész akarjon diktálni, hanem átvesszük mi a feladat irányítását. Egyébként teljesen együtt kell működni, mert a műemléki környezetekben nemcsak kertépítészeti-történeti elemeket kell helyreállítani, hanem műszaki kérdéseket is meg kell oldani, amiben szerepe van a geodétától kezdve a gépésznél, elektromos tervezőnél. Egy műemléket revitalizálunk is egyben, attól függően, hogy rekonstruálunk-e egyes részleteket, vagy restauráljuk az épületet, de a lényeg, hogy újraélesztjük. Nekünk a régész által feltárt szintekhez kellett alkalmazkodnunk, a templom körül megmaradt falakat pedig sokszor kertépítészeti módszerekkel mutattuk be. Tehát komoly együttműködésről volt szó, és úgy gondolom, hogy ez elég gördülékenyen ment. A tervezőkkel végig együtt voltunk, majd a végén volt egy szakági tervező műhelyünk, ami egy magasabb fokozatot jelentett, aztán egy külön osztályunk, de végig együttműködtünk, ezt nem is lehetett volna másként csinálni.

KG: Az építészhöz és a restaurátorhoz hasonlóan a tájépítész is különválasztja a rekonstruálás, a restaurálás és a helyreállítás fogalmát. Mit jelentenek ezek pontosan a tájépítészetben?

SzÉ: A kertépítészeti-történet azon kiemelkedő emlékeit hívjuk a kertépítészeti műemlékeinek, amik természeti, kertépítészeti, művészettörténeti szempontból jelentősek, illetve közérdekűek. Ezek az úgynevezett történeti kertek. A történeti kert fogalmának van egy szűkebb és egy tágabb értelmezése. Ha szigorúan csak a történeti kerteket tekintenénk a kertépítészeti műemlékeinek, akkor elég szomorú lenne a helyzet, ugyanis tudtommal még mindig huszonvalamennyi a hivatalosan történeti

kertnek nyilvánított emlék Magyarországon.²⁷ Miközben egyesek szerint kétezer, de én inkább leszűkítem, és azt mondom, hogy körülbelül ezer olyan kert/park van Magyarországon, amelyek figyelemre méltó kertrésszel, növényzettel, építménnyel vagy műalkotással rendelkeznek. (Sajnos ez meg sem közelíti az olasz vagy a francia léptéket, de azért jelentős számról van szó.) Ha ezt még tovább szűkítjük, akkor is százötven-kétszáz olyan kertet tartunk nyilván, ami nemzetközi szinten is történeti kertnek mondható. Ezért mondom, hogy történeti kert ügyben még sok tennivaló van.

1981-ben megszületett a Firenzei Karta,²⁸ amely megfogalmazta a történeti kert fogalmát, hangsúlyozva, hogy természetesen élő és élettelen anyagokról van szó, ahol az élő növényanyag akár cserélhető stb. Pontosan meghatározta a restaurálás, a rekonstrukció, a helyreállítás fogalmát is. Tulajdonképpen hasonlóak a szempontok, mint ahogy a Velencei Karta is megfogalmazta: rekonstruálni akkor lehet, ha minden adat bizonyítottan megvan, tehát minden kertrészletet hitelesen helyre tudunk állítani. Ma már komoly lehetőség nyílik erre, amit a kertrégészettől kezdve a tudományos kutatásig sok minden támogat. Van, hogy a fennmaradt kertrészletet restaurálhatjuk, mert még a növényekkel is meg lehet ezt tenni, például Tiszadobon restaurálható volt a *pleasure ground* (nem labirintus, hanem *pleasure ground*-nak kell mondan). Én azért azt mondanám, hogy nagy általánosságban inkább helyreállítunk. Az együttes a legtöbbször új funkciót kap, hiszen a kastélyt ritkán használják tovább kastélyként, de ha mondjuk egy püspöki székhelyről van szó, akkor még a funkció is megmaradhat. Mindig mondjuk, hogy az a jó, ha az új funkció közelít az eredetihez, az az ideális. Szóval általában helyreállításról van szó, és azon belül bizonyos kertrészletet esetleg rekonstruálunk, illetve restaurálunk megmaradt építészeti elemeket. Nagyjából ugyanaz érvényes itt is, mint a műemlékvédelem egyéb területein.

FDE: A rendszerváltást követően megszűnt az OMF, és a munkákat három utódintézmény vitte tovább. Te az ÁMRK-ba kerülél, és ott a Táj- és Kertépítészeti Osztályt vezetted 2002–2008 között. Milyen emlékeket őrzöl az átmenetről, illetve az ÁMRK-ás időkről?

SzÉ: Nem gondoltuk, hogy a műemlékvédelem ennyire szétdarabolódik, aminek biztosan voltak okai. A külsős tervezők sokszor panaszkodtak, hogy a tervtanács meg a tervezés nagyon belterjes, ebbe most nem is nagyon szeretnék belemenni. Valóban, eléggé szétválasztották a feladatokat: a felügyeletet, a tervezést, a kutatást, és így kerültünk mi, tervezők a kutatók egy részével együtt az ÁMRK-ba. Volt egy rossz időszak a kilencvenes években, amikor a Csalogány utcában dolgoztunk

²⁷ Jelenleg a hivatalos nyilvántartás alapján az alábbiak: Budapest X., Népliget; Budapest XII., Költő utca Jókai- és Steindl-villák kertjei; Budapest XIII., Margitsziget tájképi kert; Budapest III., Schmidt-kastély történeti kertje; Budapest VIII., Orczy-kert; Budapest VIII., Fűvészkert; Csákvár, Eszterházy-kastély történeti kertje; Dég, Festetics-kastély történeti kertje; Edelény, L'Huillier-Coburg-kastély történeti kertje; Kaposvár, Rippl-Rónai József villájához tartozó történeti kert; Lad, Hoyos-kastély kertje; Mecsek nádásd, püspöki kert; Zsámbék, zárdakert.

²⁸ *Karták könyve*. Gyűjt., vál., szerk. Román András, Fejérdy Tamás. Budapest, 2011. 26–29. Vö.: Örsi Károly: A történeti kertek Kartája, az ún. „Firenzei Karta”. *Műemlékvédelem*, 30. 1986. 120–128.

valami volt kollégium-félében, meglehetősen méltatlan körülmények között. Aztán amikor kiköltöztünk a Dugovics térre,²⁹ jobbra fordult a helyzet, elég jó munkáink voltak, nekem arról meglehetősen jó élményeim vannak. Az is egy jó időszak volt, nagyon szeretünk ott lenni, mert gördülékenyen tudunk együtt dolgozni. A restaurátorok is ott voltak, sőt, eredetileg ők dolgoztak abban az épületben, tehát mi költöztünk oda hozzájuk. Az operatív részt szerették volna egyben tartani, ami végül is elég jól működött. Noha nekünk már korábban is külön osztályunk volt, ami hosszabb távon is elég jó lehetőségeket biztosított, főleg, mert később még többen lettünk: Szabadics Anita³⁰ került hozzánk, aztán később Németh Zita,³¹ Árvai Zsuzsi,³² velük dolgoztunk tovább. Aztán mindig voltak kollégák, akik az egyetemen kihagytak egy-két évet, és addig nálunk helyezkedtek el. Sokkal komplexebb feladatokat vállalhattunk be. Kiállításokat szerveztünk, kiadványokat szerkesztettünk, tehát elég komoly energiákat fordíthattunk az ismeretterjesztésre is, azon túl, hogy mindegyikünknek megvoltak a tervezési feladatai. 2007-től kezdődtek a gondok. Hozzánk került az autópálya-régészeti, ami bizarr szituációkat okozott, mi pedig egyre szűkebb helyre szorultunk az épületben, és a vezetőink is sűrűbben váltották egymást. Volt olyan igazgató, aki autópálya-régészettel foglalkozott. Ez is a változást tükrözte, majd 2008-ban végleg szétdarabolták az ÁMRK-át. Én – elég sok kollégával együtt, akik közül sokan még most is itt ülnek – abban a szerencsés helyzetben voltam, hogy a KÖH Tudományos Osztályára kerültem kerttörténeti szakreferensként. De volt egy részleg, amelyik a Nemzeti Múzeumhoz került, később pedig teljesen megváltozott a helyzet. A KÖH is komoly változásokon ment keresztül: a felügyelőket kivonták, lekerültek megyékhez, a járásokhoz, szóval ez már egy kicsit nehezebb időszak volt. De az ÁMRK-ás évek nagyon jók voltak, remek kollégákkal dolgoztunk együtt. Gördülékenyen tudunk együttműködni. Tóth Tamás építészkollégám mondogatta, hogy ez egy műhely, és a mi osztályunk tényleg úgy működött, mint egy műhely. Akkoriban, 2004–2005-ben kezdtük szervezni az Örökzöld Klubot.³³ Ez egy szakmai klub volt viszonylag kötetlen kert-műemlékvédelemmel kapcsolatos előadásokkal, amiket később a Fugában tartottunk. Ezek a rendezvények még ma is élnek.

KG: Kicsit visszaugranánk az időben: a főúri reprezentációhoz hozzátartozott a mintaszerűen fenntartott kert, ennek ellenére a hazai kastélyállomány a második világháborút követően elég nehéz évtizedeken ment keresztül. Milyen hatással volt mindez a kastélyparkokra? Milyen lehetőségek nyíltak a megóvásukra?

²⁹ 1998-ban, III. kerület, Dugovics Tisztviselői tér 13–17., ma a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum épülete.

³⁰ Szabadics Anita (1973–), táj- és kertépítésmérnök. Többek közt a hatvani, a noszvaji, a tatai, illetve a beregsurányi kastély kertjét, a várpalotai vár belső udvarát tervezte, megszűnéséig a NÖF Műemlékfejlesztési Főosztályát vezette.

³¹ Németh Zita (1978–), táj- és kertépítésmérnök.

³² Gerákné Árvai Zsuzsanna (1978–), táj- és kertépítésmérnök.

³³ Az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottságának Történeti Kertek Szakbizottsága szervezésében.

9. Karácsonyi ünnepség a Pince Klubban 2005-ben © Szikra Éva

SzÉ: Azt szoktuk mondani, hogy nálunk valamiért még a szocialista táboron belül is rosszabb volt a helyzet. A kastélyokat az eredeti tulajdonosok elhagyni kényszerültek, és szörnyű új funkciókat kaptak ezek az együttesek – az állami gazdaság irodájától kezdve elmeógyógyintézetig vagy Szabadkígyós esetében a mezőgazdasági szakiskoláig és kollégiumig minden volt bennük –, tehát a felhasználásuk rendkívül nehézkes volt. Ahogy a bútorokat széthordták, ugyanúgy a parkok is szabad prédává váltak: a fákat kivágták, a szobrokat elvitték. Emlékszem, Örsi Karcsi úgy vadászta össze, amit még lehetett. Tudta például, hogy két-három faluval odébb az egyik udvarban van egy fertődi szobor. Vagy az egyik kedvenc munkám volt Iszkaszentgyörgy,³⁴ ahol lehetett tudni – pedig ott elég sok minden megmaradt –, hogy valahol esetleg az a szobor feltűnik. Tehát ott voltak a fosztogatások, valamint a teljesen elhibázott fenntartás. Amikor először lementem Szabadkígyósra, egy óriási foci pálya volt a kerti homlokzat előtt, mert a tájképi kertekben ezek a nagyvonalú, gyepes felületek szinte „felkínálták” a lehetőséget, hogy ott sportpálya legyen. A kisbéri Batthyány-kastélyban kórház működött, és a fűtőházat, az orvoslakásokat, a nővérszállást mind a parkban helyezték el. Utána viszont elkezdődött a szétdarabolás, mert ezeket a kastélyparkokat szabad építési területnek tekintették. Egyértelmű, hogy a háború után ez egy borzasztó nagy trauma volt.

³⁴ J. Szikra Éva: *Iszkaszentgyörgy, Amadé-Bajzáth-Pappenheim-Károlyi-kastély. Kastélypark, előtanulmány*. Kézirat. Budapest, 1990. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 30027; G. Tar Imola – Takács Katalin – Szikra Éva: *Iszkaszentgyörgy, Amadé-Bajzáth-Pappenheim-Károlyi-kastély. Kerttörténeti tudományos dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 2014. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 44731. Vö.: 15. lábjegyzet.

Amikor Örsi idekerült, a hatvanas-hetvenes években lejárt az ezeket a kerteket-parkokat. Volt egy segítsége, Csorna Tóni bácsi,³⁵ aki nyugdíjasként dolgozott nálunk, és akit akkor nagyon időseknek találtam (de lehet, hogy csak hatvanvalamennyi volt, és nem is volt olyan öreg). A BUVÁTI-ban volt kertépítész, ott is voltak ilyen munkái, és láttam írásait kertészeti lapokban. Karcsi instrukciói alapján sokszor ő járta végig ezeket a kerteket – persze, Karcsi is –, majd első lépésként az fogalmazódott meg, hogy valamilyen módon fel kellene hívni a figyelmet ezekre az értékekre, hogy nem lehet csak úgy nekiugrani az egésznek. Ha az embernek szerencséje volt, akkor olyan vezetővel került kapcsolatba, aki – még ha valami hülye funkció is volt az együttesben – próbált valamit tenni a kert érdekében. Ez volt az első lépés, aztán megszülettek a megyénkénti dokumentációk. Volt egy egyszerű adatlap a helyszíni szemlékhez, amin röviden feltüntettük a kert történetét, hogy kié volt, és készült egy skicc a területről. Aztán próbáltunk felállítani egy fontossági sorrendet, ahol lehetett, ott tenni valamit, és foglalkozni ezekkel a kertekkel. Ezek voltak a kiindulópontok. Most már lassan átesünk a ló túloldalára, olyan előkészítéssel folynak a munkák. De akkor sokat jelentett, hogy akár kézivezérléssel is egész jó eredményeket lehetett elérni. És soha nem történt rombolás, noha itt-ott fölmerült, hogy nem előzte meg megfelelő kutatás a beavatkozást. Ennek ellenére szerintem soha nem történt visszafordíthatatlan dolog, amit a mostani nagyobb tudás ismeretében ne lehetne megoldani.

KG: Ezek szerint a kastélyokhoz hasonlóan a parkokról is elmondható, hogy a második világháborút követően Magyarországon súlyosabb kár érte őket, mint a környező országokban.

SzÉ: Sajnos igen, sőt, egy kert sérülékenyebb: ha nem is csinálnak vele semmi rosszat, „csak” nem gondozzák egy-két évig, akkor is pusztul. A már említett sérülések tovább rombolták a parkokat. A másik legnagyobb probléma az volt, hogy egyszerűen úgy gondolták, „ott az a szabad rész, akkor azt most a községhez kapcsoljuk”, és mindenféle funkciót kitaláltak ezeknek a zöldterületeknek. A nyolcvanas években jártam egy szakmai konferencián Csehszlovákiában (cseh részen), ahol fantasztikus dolgokat láttam. Működő kastély, berendezve, a vázában virág, mert működött még a régi kertészet is. Csodálkoztam. És most nem nyugati példát mondok, hanem direkt keletit. Nálunk ez egy kicsit rosszabbul sült el.

FDE: A kastélykertekhez hasonlóan a történeti kertek fennmaradásának is az alapfeltétele, hogy funkciójuk legyen, és megfelelően hasznosítsák őket. Mik lehetnek a jó megoldások?

SzÉ: Utaltam már rá, hogy legtöbbször az eredeti funkció visszaállítása a legjobb „új funkció”, de hát természetesen ez mostanra nagyon megváltozott. Ezért is mondom, hogy a helyreállítás szó az igazán megfelelő, és én ebben nem gondolkodom annyira bigottan. Nem gondolom, hogy semmit sem lehet csinálni, mert műemlékről van szó. Sajnos pontosan tudjuk, hogy nagyon-nagyon sokszor, amikor tudományosan akarunk

³⁵ Csorna Antal (1903–?), okleveles kertész. Kertterveket készített például a ráckevei szerb, illetve a magyarszecsődi és a muraszemenyei r. k. templomokhoz, a tuzséri kastély díszudvarához vagy a tornádaskai kastély előtti udvar rendezéséhez.

valamit helyreállítani, és azt mondjuk, hogy ez sem meg az sem lehet benne, olyankor a végén ott áll a műemlék lakatlanul. És még egy: olyan értékekről van szó, amelyeket a társadalomnak is meg kell mutatni, bemutatathatóvá, használhatóvá kell tenni, azaz nagyon fontos, hogy megtaláljuk a lehető legjobb megoldást. Egy park esetében – ahogy egy épületnél is – el lehet képzelni új kertrészleteket, parkolót vagy *ad absurdum* egy medencét is el lehet helyezni benne, ha a területén álló épületből esetleg szálloda lesz. Ehhez kell a szakmai tudás, a kutatási dokumentáció, hogy ezeket az elemeket lehetőleg ne olyan helyre tegyük, ami komoly értéknek számít. Szerintem nagyon végiggondoltan meg lehet találni az új funkciót.

Tiszadobon volt egy nemzetközi konferencia 2004-ben vagy 2005-ben, ami pont a kastélyegyüttesek lehetséges használatáról szólt.³⁶ Magyar példák meg külföldi előadók is voltak (például angol kastélyokról). Hiszen ez ugyanolyan gond Nyugat-Európában is. Mindig elmondjuk, hogy egy kastély fenntartásához kellett az a párezer hold föld, a bánya, ezek hiányában pedig a megfelelő szinten történő fenntartás ma mindenütt probléma. Egy dolog megtalálni a megfelelő funkciót, és helyreállítani az emléket, de az is fontos, hogy az a továbbiakban is működőképes legyen. Részben az Örökzöld Klubban, részben a Fugában két-három alkalommal tartottunk olyan konferenciákat, amelyek a kertek hasznosításával foglalkoztak, és amelyeken a turizmus témaköre is nagyon erősen fölvetődött.³⁷ Itt most megemlíteném a Magyar Kertörökség Alapítványt, amiben nekem is alkalmam van tevékenykedni.³⁸ Többek között arra jött létre, hogy ezeknek a kerteknek a védelméhez akár a pénzügyi forrást is megteremtjük, illetve, hogy összehozzuk a résztvevőket, és hogy a turizmusban is megjelenítsük ezeket a kerteket, ami nagyon fontos lenne. Tehát egy ernyőszervezetről van szó. Nyugat-Európában külön turisztikai ágazat működik a parkok látogatására. De azt nekünk, szakembereknek – és nemcsak a tájépítészeknek, hanem akár a művészettörténészeknek, az építészeknek – kell megmondanunk, hogy mi az, amit egy ilyen műemlékegyüttes elbír; akár egy park is, mert az, hogy valami rendezvény során teljesen leharcolják, nem engedhető meg. Sajnos sokszor lát az ember (főleg főtereknél) olyan megoldásokat, amik a látványosság miatt kerültek oda, és – ugyan ízlésről nem nagyon lehet vitatkozni, de – néha súrolják a jóízlés határát. Kell szabni egy határt, hogy mi az, ami elfogadható, és mi az, ami nem. Ezeket ki kell dolgozni, és az embernek elég harcosan kell védenie az általa meghatározott irányt. De az, hogy egy parkban csak sétálgatnak, az nem mindig a megfelelő funkció (bár arra is jó). Emlékszem, szintén egy konferencia kapcsán Lednicében jártam a nyolcvanas években, ami cseh részen van, és fantasztikus a kastély, valamint a park is. A múzeumigazgató akkori elmondása szerint megfigyelték, hogy a kastélyt mindenki elmegy egyszer megnézni (ha vannak ott rendezvények, az megint más dolog), de a parkot használják, évszakonként felkeresik, mivel mint élő szervezet változékony, és emiatt sokkal nagyobb látogatottságra

³⁶ Az ECHO (The European Country Houses in the 21th Century) projekt két napos konferenciája.

³⁷ ICOMOS-Kertturizmus Műhelykonferencia (FUGA, 2017)

³⁸ A Magyar Kertörökség Alapítvány szakmai civil szervezet. Bővebben ld. www.magyardertorokseg.hu

tart számot. Most pedig már ott van a – ha nagyon divatosak akarunk lenni – „zöld” mozgalom meg a klímavédelem, szóval teljesen egyértelmű, hogy a parkoknak milyen szerepük van.

FDE: Említetted már, hogy jogi értelemben mindössze húsz kert élvez védelmet. Mi lehet az oka ennek a viszonylag kicsi számnak?

SzÉ: Egész pontosan nem tudom, lehet, hogy már több, mint húsz, mert ez a szám változik. Szerintem a KÖH Védési Osztályán 2010–2012 körül is készültek védési dokumentációk, de a Minisztérium jóváhagyásán múlt, hogy valóban védett lett-e az az emlék, és természetesen előfordult, hogy nem lett az. Nem tudom pontosan, hogy ennek mi az oka, talán az is, hogy a védettség elég nagy kötöttséget jelent. A szándék szerintem abszolút megvan. Mondtam ezt az ezres számot. Az Alapítványban még több kertről van szó, de ott nemcsak a mai Magyarország területén lévőket számoljuk, hanem tágabb körben vesszük fel a történeti kerteket. Így is legalább százötven-kétszáz olyan kert van, amit minden további nélkül le lehetne védeni. A kollégák biztos szívesen megcsinálnák a dokumentációt, de lehet, hogy esetleg a használó nem akarja a védelmet. Az is igaz, hogy ez sokáig nem jelentett problémát, mert volt ez a bizonyos összeírás, emellett Örsi Karcsinak volt egy olyan listája is, amit elküldött a Fontainebleau-i kongresszus felhívására. Egy százötvenes listáról van szó, amit mi később is nagyon gyakran használtunk. Értéküket tekintve úgy próbáltuk rangsorolni a kerteket, hogy egytől három csillaggal jelöltük őket. Mikor még egyben volt az OMF, természetes volt, hogy az Örsi-féle lista ott volt a felügyelőknél, és ha látták, hogy értékes emlékre bukkantak, rögtön szóltak. Ráadásul akkor még úgy működünk, hogy bár pénz az nem nagyon volt, a felügyelő összeállította a következő évben esedékes helyreállítások listáját. Minden megyében felmerült, hogy ezzel vagy azzal kellene foglalkozni, amit tehát ők is figyelemmel kísértek, ahogy mi is. Tehát nem volt jogi szerepe. A rendszerváltás után a jognak sokkal erősebb szerepe lett. Meg kell említeni, hogy az OMF-ben egy szem jogász volt, ő is félállásban, aki egyben nagy műgyűjtő volt.

KG: Barcza Géza?

SzÉ: Nem, ő a Felügyeleti Osztályt vezette, és valóban ő is jogász volt, de volt egy jogász külön.³⁹ Egyébként Barcza Géza is nagyon komoly szakember volt, meg hát a felügyeleten is Levárdy Ferencről kezdve Détszy Mihályig, kiváló kollégák dolgoztak. Erre mondtam az aranykort. Visszatérve: elegendő volt egy félállású jogász is, annyira nem volt téma a jogi ügy. Még Tillinger⁴⁰ is, akit a Fejér Megyei Tanácsból helyeztek oda hozzánk, olyan igazgató volt, hogy mindig meghallgatta a szakembereket, de egyben igénybe vette a korábbi kapcsolatait. Ezért a jogi kérdés szinte nem volt téma. Mindez sokkal keményebben megjelent a rendszerváltás után, hogy mibe mit lehet, ez a terület hova tartozik, tehát teljesen más világ kezdődött ilyen értelemben, és sokkal nagyobb szerepet kapott a jog.

³⁹ Derzsényi Tibor; de a műgyűjtő az Borsos Béla a Gyűjteményi Osztály vezetője volt.

⁴⁰ Tillinger István (1920–1993), eredetileg szabóságéd. Tizenhat éven át székesfehérvári tanácselnök, 1938 óta párttag volt. 1974 és 1980 között az OMF igazgatója.

KG: Bizonyos esetben a kertek többféle oltalmat is élvezhetnek. Miben tér el a műemlékvédelem és a természetvédelem szempontrendszer?

SzÉ: A kettő sokszor egybeesik. Vannak olyan kastélyegyütteseink, amelyek természetvédelmi területet képeznek, ugyanakkor műemléki szempontból vagy műemléki környezetként is védettek. A természetvédelem egyértelműen a jelentősebb növényállományra, de olyan is van, hogy a fészkelő madarakra, az odúkra vonatkozik, és nem mindig kompatibilis a két dolog. Például lehet, hogy nekünk azt a nyiladékot meg kellene nyitni, de valamelyik madár ott fészkel. Ilyen értelemben adódhat konfliktushelyzet, de azt kell mondom, az erős védelem nem baj. Az a lényeg, hogy a természetvédők meg a műemlékesek kompromisszumokat tudjanak kötni a jó cél érdekében. Az erdészet is egy külön téma. Van olyan kastélyparkunk, ami az erdészet kezelésében áll, és elég nehéz, hosszadalmas folyamat az eredeti területet kivenni a kezelésükből. Mindig arra kell koncentrálnunk, hogy lehetőleg az eredeti területet egyben tudjuk tartani. Tehát én úgy gondolom, hogy együtt lehet működni, csak meg kell találni a megfelelő megoldást.

FDE: A publikálásra is nagy hangsúlyt fektetsz: egyrészt szakmai lapokba is írsz, másrészt hangsúlyozottan népszerűsítő szándékkal jelent meg a *Kertörökségünk* című album a szerkesztésben.⁴¹ Mi a benyomásod a történeti kertek általános ismertségéről?

SzÉ: Azt hiszem, hogy egyre jobb, az emberek egyre nyitottabbak. Említettem a Magyar Kertörökség Alapítványt, amit hivatalosan tavaly, Fertődön tett nyilvánossá az elnökünk, Herczeg Ágnes.⁴² Azóta ennél a szervezetnél is azt tapasztaljuk, hogy egyre többen követik, mi történik ott, lájkolják a facebookon, egyre nagyobb nyilvánosságot kap a működése. Ahogy az emberek érdeklődése mindinkább a „zöld” – hogy ilyen általános szót használjak – felé irányul, úgy a kertek is egyre népszerűbbek, egyre fontosabbak a városi parkok és a kastélyparkok is. Úgy gondolom, a társadalom egyre nyitottabb, de ezért nagyon sokat tettünk korábban. A *Kertörökségünk* című könyv megjelenése már a harmadik etap volt, ugyanis elsőként 2006-ban Pozsonyban rendeztünk ugyanezen a címen egy kiállítást az osztály tagjaival (Kiss Jóskával, Szabadics Anitával, Árvai Zsuzsival, Németh Zitával). Azután készült egy térkép, aminek szintén ez lett a címe. Ezt Károlyi Angelicával⁴³ csináltuk. A fehérvárcsurgói kastélyegyüttest a Károlyi-család igazgatja, mint régen a tulajdonukat, és nagyon sokat tesznek kertügyben. Ezen a térképen feltüntettük az említett százötven-kétszáz kertet. Rendes, ikonokkal ellátott Magyarország-térképről van szó, amit a Kartográfiai Vállalattal közösen csináltunk.⁴⁴ A harmadik etap a Kertörökségünk könyv, amit két

⁴¹ *Kertörökségünk. Történeti kertek Magyarországon.* Szerk. Szikra Éva. Budapest, 2011.

⁴² Herczeg Ágnes (1959–), tájépítész, egyetemi docens, a Pagony Táj- és Kertépítész Iroda vezetőtervezője.

⁴³ Angelica, Edzard-Károlyi (1947–), német származású francia politológus. Károlyi György gróffal 1971-ben kötött házasságot, akivel 1994-ben megalapították a Károlyi József Alapítványt, és felújították a fehérvárcsurgói Károlyi-kastélyt. Az Alapítvány kulturális igazgatója jelenleg Károlyi Angelica.

⁴⁴ *Kertörökségünk* c. turisztikai térkép. 1:500.000. A kiadvány a Károlyi József Alapítvány és az Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ együttműködésében készült 2007-ben. A térkép hátoldala magyar és angol nyelven: A magyarországi kertművészet története, piktogram magyarázatok, szakmai kifejezések listája.

kolléganővel jegyünk.⁴⁵ Ma már egyáltalán nem kapható, nagyon népszerű, és nagy valószínűséggel nemcsak a szakemberek vették meg a példányokat, hanem sok olyan ember is, aki turistaként járja az országot (van egy rövid angol fejezete is). Van egy olyan kezdeményezés, hogy a turizmussal összekapcsolva együtt kezeljük a kertet a kastélyokkal. Emlékszem, mennyire örültem, amikor a diplomadolgozatomban a kastélyokkal foglalkoztam, és megtaláltam az értelmező szótárban, hogy „a kastély kertben álló épület”, tehát városban nem kastélyt mondunk, hanem palotát. Ez alapján is egyértelmű, hogy kizárólag együtt lehet kezelni őket. Meg kell jegyezni, hogy a történeti kertek körébe tartoznak a városi főterek, városi parkok, kolostorkertek, de a kastélyegyüttesek programjai egyre nyitottabbak, és egyre népszerűbbek a társadalom körében.

KG: Mi a véleménye a tájépítész szakma jelenlegi helyzetéről, közelmúltbeli eredményeiről?

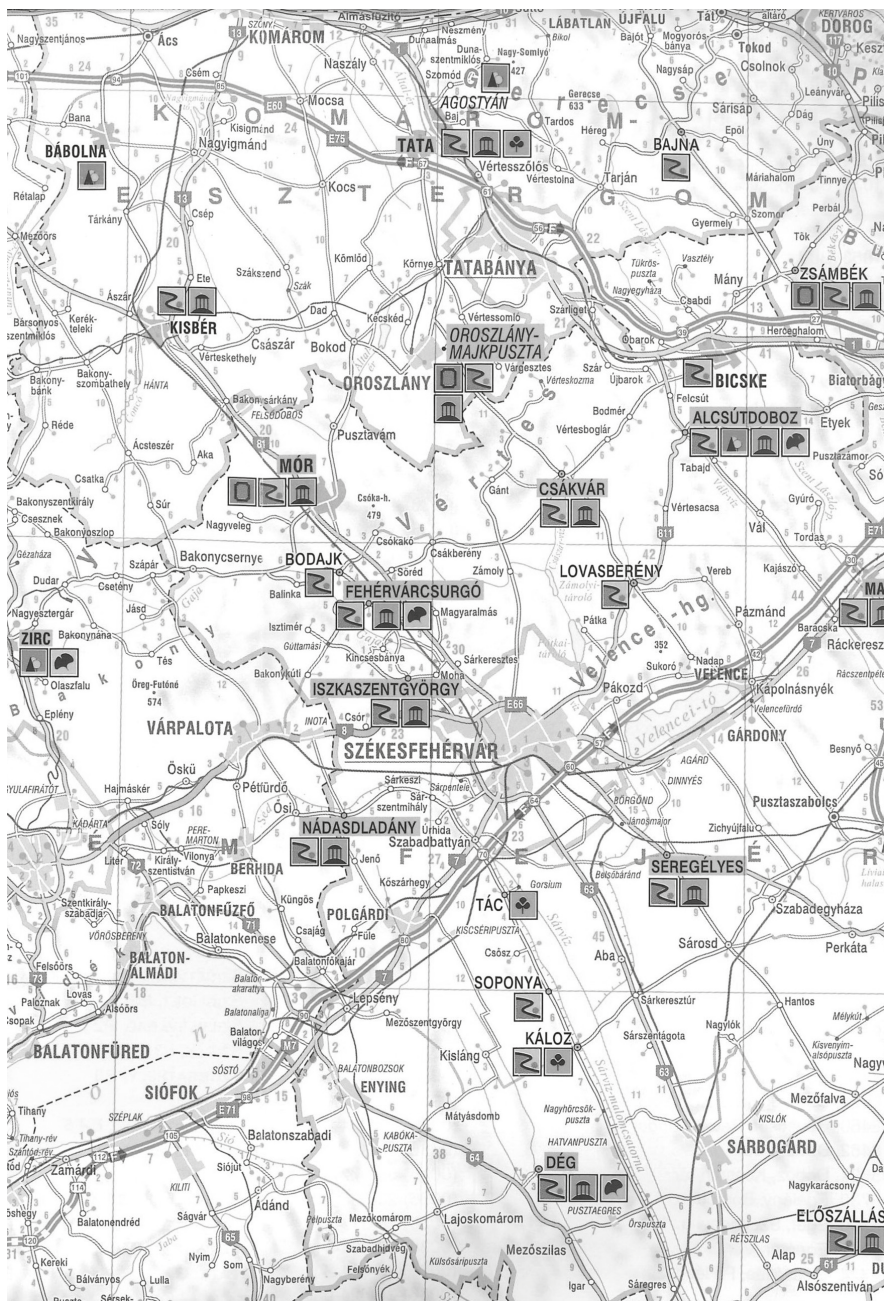
SzÉ: Az az ötven év, amit eddig a területen eltöltöttem, egybeesett a szűkebb értelemben vett tájépítész szakma felfutásával. Amikor bekerültem a hivatalba, akkor még magyarázni kellett, hogy mivel foglalkozik az ember, és természetesen nemcsak szakmai körökben, hanem általában, társaságban is és mindenütt. Ma már szerintem nem kell, mert köztudott, hogy létezik a tájépítészet, és nem lehet elhanyagolni. A képzés is nagyon megváltozott. Említettem, hogy Örsi Károly eredetileg kertész-mérnökként végzett, csak a diplomamunkája volt műemlékes, mi viszont már valamilyen szakosodtunk, mostanra pedig külön karok vannak, és nagyon komoly, szerteágazó ismeretekre tesznek szert a kollégák egyetemi tanulmányaik során. Jó helyzetbe is kerülnek, egyre nagyobb igény mutatkozik a munkájukra, ugyanis ma már szinte nem lehet olyan együtttest átadni, aminek ne rendezték volna a környezetét is. Ilyen értelemben a tájépítészet abszolút felívelő szakaszban van. A műemlékvédelemben is, ahogy már említettem, mindig jöttek hozzánk hallgatók nyári gyakorlatra, ajánlottunk diplomamunkákat, bedolgoztak a hivatalba, tehát a műemléki történeti kertkutatás és -tervezés irányában is nagyon sokat fejlődtünk. Volt egy időszak az egyetemen, amikor külön volt ilyen szakirány is, és a kerttörténeti kutatásra szakosodott néhány hallgató. Elég sokan vannak ma már különböző helyeken, ahogy ti is tudjátok, a Lechnertől kezdve a tervezési, kutatási vonalon egyre több kolléga dolgozik. A kutatások egyre mélyebbek. Ilyen értelemben abszolút optimista vagyok, nem lehet panasz, jó kezeken van a szakterület. Olyan kollégánk is van, Takács Kata,⁴⁶ aki dolgozott nálunk pár évig, és most az egyetemen tanít.

FDE: Milyen tervtanácsai emlékeket őrzöl?

SzÉ: Nagyon fontosnak tartottam a tervtanácsokat. Sajnos úgy tudom, mostanában másként működik. Pedig a tervtanács annak a kollégának is fontos – tervezőnek, restaurátornak –, aki beviszi az anyagát, bemutatja, mit szeretne csinálni, ugyanis az

⁴⁵ Szikra Éva mellett Remeczki Rita és Farkas Ágota szerzőségével. A könyvbemutató 2011. szeptember 13-án volt a FUGA-ban, amely egyben a kerttörténeti kiállítás megnyitó eseménye is volt.

⁴⁶ Takács Katalin, tájépítész mérnök, például a 2018-ban átadott martonvásári Brunszvik-kastélykert megújítója.

10. Részlet a Kertörökségünk c. térképből

ott lévő szakemberek elég sokféle területről, több irányból tesznek fel kérdéseket. Akár olyan műszaki probléma is felmerülhet egy tervtanácson, amire esetleg az a restaurátor vagy tervező nem gondolt. Még ha kifogásolnak is valamit, és ha egy kicsit rosszul is esik az embernek a kritika, vagy elgondolkozik azon, hogy miért így mondják, akkor is nagyon sokat segíthet. Ez az intézmény megerősíti az embert bizonyos döntéseiben. Hogyha azt mondják, hogy folytassa tovább, akkor is mutatnak egy irányt, hogy merre haladjon. A tervtanácson általában a legkülönbözőbb szakterületek képviseltették magukat, és gyakran külsős meghívott résztvevők is voltak, tehát számos kérdést biztosan ütköztettek. Szerencsére még az épületekkel vagy restaurátori munkákkal kapcsolatos tervtanácsokon is jelen volt a tájépítészeti osztályvezető, tehát akár felhívhatta a figyelmet arra, hogy itt azért majd a környezettel is kell foglalkozni. Nagyon fontosnak tartom a tervtanácsokat, és különösebben rossz élményem nincsen róluk. Olyan előfordulhatott, hogy megkritizálták az embert, az nem esett jól, de a hozzászólások a későbbiek során fontosnak bizonyultak.

KG: Mi a véleménye a műemlékvédelem társadalmi beágyazottságáról, a műemlékvédelem és a társadalom kapcsolatáról?

SzÉ: Kertügyben úgy gondolom, kellőképp nyitott a társadalom. Nem nagyon szeretnék kritikákat megfogalmazni, de az az érdekes, hogy a társadalom egy kicsit másként gondolkodik a műemlékvédelemről, mint annak idején a szakma gondolkodott. A magyar műemlékvédelem a hetvenes-nyolcvanas években unikális volt, annak ellenére, hogy nem volt olyan nagy számú műemlékünk, mint Franciaországnak vagy Olaszországnak. Úgy veszem észre, hogy most a műemlékvédelem jobban odafigyel a laikus közönségre. Szerintem nem mindenben kell mindig kiszolgálni a tömegeket. Régen az volt a probléma, hogy a térdig érő falakat nem érti a laikus közönség, sőt, még a kevésbé laikus sem tudja, hogy miről van szó, most viszont néha egy kicsit túlzásba viszik a dolgokat, főleg a rekonstrukciók során. És lehet, hogy ez jobban tetszik az embereknek, ugyanakkor ez egy másik irány, mint amit annak idején én is tanultam.

FDE: Az utánpótlás kérdéskörével zárnánk: mit tanácsolnál egy pályakezdő műemlékes tájépítésznek?

SzÉ: Utaltam arra, hogy úgy látom, abszolút jó kezekben van ez a terület. Bár, ha végiggondolom, már a jelenleg aktív tájépítészek is a középgenerációba tartoznak. Az egyetemen is elég komoly hangsúlyt fektetnek a műemlékvédelemre. Ahogy hallom, az a tanszék, ahova a kerttörténet-oktatás tartozik, gyakorlatokat szervez, sokszor olyan munkákba vonják be a hallgatókat, aminek haszna van, nem csak *l'art pour l'art*, hanem effektív haszna van ennek a területnek.

Hogy mit tudok üzenni? Ezt tényleg csak értő közegben lehet megtanulni. Mindig hangsúlyozom, hogy hiába vannak a karták, amelyek adnak egy irányvonalat, de minden emlék más, és mindet egyedileg kell kezelni, legyen az épület vagy kert, végig kell gondolni, hogy hol mit lehet alkalmazni. Ez egy hosszadalmas folyamat. És elég jártasnak kell lenni más területeken is. Ezt a „régí” építészeknél látjuk, korábban kritika is volt a műemlékes tervezők felé, hogy miért gondolják, hogy ők értenek a legjobban a műemlékhez, akármelyik építész meg tudja oldani. De ahogy mondtam,

nem mindegy, hogy milyen az a karmester! Valóban van olyan építész, akinek eleve van affinitása a műemlékekhez, és finoman érzékeli az adott a történeti környezetet. És megint az ízlést is említtem, pedig tudom, hogy nem kellene, de a műemlékvédelemben az ízlésnek borzasztó nagy szerepe van szerintem. Mindig egy kicsit hátrább kell lépni. Azt szokták mondani, hogy a gépészet szinte ne is látszódjon, de a tervezés egész folyamatában alázattal kell viseltetni a műemlék iránt. Specializálódásra van szükség, amit nem lehet pillanatok alatt elsajátítani. Ha olyan kollégák mellett tudják tanulni, és nyitottak erre a területre, akkor szerintem nagy vész nem lehet.

FDE-KG: Köszönjük szépen!

„A KORONÁT MINDIG A KIVITELEZÉS TETTE FÖL”

INTERJÚ MUKA ISTVÁN FAANYAGVÉDELMI SZAKÉRTŐVEL¹

Kovács Gergely: Hogyan került az OMF kötelékébe?

Muka István: Az Országos Műemléki Felügyelőséghez egy faipari, szakmabeli ismeretség alapján jelentkeztem meghallgatásra. Több jelentkező közül választottak ki, így 1964. január 1-jétől az OMF Központi Műhelyében dolgozhattam asztalos művezető beosztásban. A Műhely telephelye ekkoriban a budavári Tárnok utca 7. szám alatt (a jelenlegi iskola helyén), három félig romos épületben volt. Az OMF hivatalvezetőségének korábbi döntései alapján az ipari tevékenységre alkalmatlan épületek helyett a XI. kerületi Soproni út 156. (jelenleg Talpas utca 4.) számú telkeken új, az IPARTERV által tervezett földszintes épülecsoportot építettek, ami irodaépületből, asztalos-, lakatos-, gépkocsiszerelő-műhelyből, raktárakból állt. 1964 augusztusában megkezdődött a gépek, berendezések leköltöztetése a Tárnok utcai telephelyről. A meglévő és a fejlesztés során beszerzett gépek, berendezések elhelyezése az ismert és a várható technológiai folyamatok figyelembevételével történt. Az asztalos gépműhely (kéziműhely) gépeinek elhelyezésénél, a technológiai sorrend kialakításánál hasznosnak bizonyult, hogy az általános iskola elvégzése után felvettek az újpesti Faipari Technikumba, még ha tanulmányaimat az első év után családi okok miatt meg is kellett szakítanom. Mintakészítő asztalos² iparitanulónak jelentkeztem, és 1952-ben szakmunkás-bizonyítványt szereztem. Munkahelyeimen (MÁV Landler Jenő Járműjavító Üzem,³ Ganz Villamossági Gyár) mintakészítő asztalosként részt vettem például a 424-es mozdony gőzhenger mintájának elkészítésében, majd később öntödei munkájában is, vagy az ún. 43-as típusú (licenz) villamosmozdony öntőmintájának elkészítésében. 1961–1963 között a Ganz Villamossági Művek Műszaki Ellátó Üzemnél fejlesztő technológusként dolgoztam. A korábbi munkahelyeimen szerzett ismeretek, tapasztalatok későbbi munkáim során széles látókört biztosítottak. Minden érdekelt, fiatalok voltunk, a műemlék-helyreállítás pedig csodálatos dolog.

F. Dóczi Erika: Kérjük, meséljen az OMF Központi Műhelyéről.⁴

MI: A Központi Műhely az OMF önálló szervezeti egységeként (építésvezetőség) működött, saját pénzügyi-munkaügyi jogosultsággal. Szakmai irányítását a Kivitelezési

¹ Az interjút F. Dóczi Erika és Kovács Gergely készítette 2023. július 14-én. A leíratot készítette, a szöveget gondozta és lábjegyzetekkel ellátta: F. Dóczi Erika és Kovács Gergely. Szerkesztette Markója Csilla (HUN-REN BTK MI).

² A mintakészítő asztalos magasabban kvalifikált, mint az épület- vagy bútorasztalos.

³ Az Istvántelki Főműhelyt a második világháború után átnevezték.

⁴ A Központi Műhelyhez ld.: Mende Ferenc: A magyar műemlékvédelem szervezete és annak főbb jellegzetességei. *Az Egri Nyári Egyetem előadásai 1980.* Budapest–Eger, 1981. 29.

1. Muka István az interjún, 2023. © MÉM MDK, Tudományos irattár, Lymbus, Iltz. K 2072

Osztály, műszaki irányítását 1964–1970 között a műhely vezetője, az asztalos művezető, a lakatos művezető és az általános technikus végezte. A műhely vezetői 1964–1969 között: Szekeres Béla gépészmérnök, Pálik Károly építészmérnök⁵ és Barna Gyula építészmérnök,⁶ aki a Visegrádi Építésvezetőség élén állt. 1970–1985 között én vezettem a Központi Műhelyt faipari technikusként, faanyagvédelmi szakértőként. A munkaköri leírásomban szerepelt, hogy a felméréseket továbbra is nekem kell végezni. A művezető felelt az emberekért és a tervekkel együtt a munkákért; ez egy építésvezetői beosztás volt.

A műhely egy asztalos- és egy lakatosműhelyből állt. Ezeknek a szakipari részlegeknek a feladata a Kivitelezési Osztály önálló egységeinek (hét építésvezetőség)⁷ a

⁵ Pálik Károly. A visegrádi Salamon-torony 1963–1966 közötti helyreállítása során az OMF Visegrádi Építésvezetősége négy főépítésvezetőjének egyike. A nagybörzsönyi Szent István-templom és a kiskunhalasi szélmalom 1965–1966-os helyreállításának építésvezetője. A hegymagasi Sárközy-présház 1974-es állagmegóvásának árelemzője. Utóbbi tevékenységéhez ld.: Kiss József: Dr. Örsi Károly (1937–2015) okl. kertészmérnökre, kertépítészre emlékezve. *Műemlékvédelem*, 59. 2015. 388.: „Az árelemző munkát Pálik Károly végezte, és tanított a költségvetés készítés rejtelmére, akkor, amikor még pl. egy burkolatépítéshez a kő kitermelési helyétől számítottuk a költségeket, tehát ehhez tisztában kellett lennünk a bányának nemcsak helyzetével, de tulajdonságaival is.”

⁶ Barna Gyula. 1961 negyedik negyedévében ő vette át Erdei Ferenc helyét az OMF Igazgatási Osztályán, majd 1962 elején Korányi Attila lépett a helyére. Később az OMF Budapesti Építésvezetőségnek munkatársaként a nagybörzsönyi Szent István-templom, valamint a nógrádsápi római katolikus templom 1968-ra befejeződött helyreállításának építésvezetője, továbbá a felsőörsi római katolikus templom felújításának műszaki ellenőre.

⁷ 1962-ben: Visegrád, Sopron, Pécs, Eger, Sümeg, Gyula, Kiskvárd; Muka István szóbeli közlése alapján a hatvanas-hetvenes-nyolcvanas években az alábbi építésvezetőségek voltak: 1. Visegrád (Kiss László,

2. A Központi Műhely egykori Talpas utcai telephelye 2012-ben. © Bélavári Krisztina felvétele – MÉM MDK

tevékenységéhez szükséges szakipari munkák (faszerkezetek, ajtók, ablakok, lépcsők, lakatosszerkezetek, vaskapuk, rácsok, kovácsolt pántok, vasalatok), tervek vagy mintadarabok elkészítése, szükség esetén azok helyszíni összeépítése volt. A Központi Műhely szakipari részlegei a Kivitelezési Osztály által összeállított, valamint az OMF tervtanácsa által elfogadott terveken szereplő fa- és fémszerkezetek legyártását végezték. Az osztály által megküldött, határidős kiviteli tervek ismeretében, az építésztervezőkkel történt tervezgettetés és a helyszíni felmérés után minden fa és fém nyílászáró szerkezetről 1:1 léptékű műhelyrajz készült, amelyek a szerkezeti kapcsolatokat (csapolások, kötések, tagozatok, profilok) is meghatározták. A helyszíni felméréseket a művezetők, a műhelyrajzokat a technikus és az átvitelező, a gyártást a gépműhely, a szerkezet összeépítését pedig a kéziműhely végezte. Az új szakipari telephely létesítése során sok problémával, például anyag- és szerszámmhiánnyal, faanyagbeszerzési nehézségekkel küzdöttünk. Műemlékes szakmai körökben közismert, hogy a 19–20. század fordulóján az ajtó- és ablakszerkezetek nyíló szárnyait, borításait, ajtóbetéteit díszítéssel, ún. profilozással készítették. A korabeli technológia szerint a díszítőprofilozásokat kézi, ún. profilgyaluval alakították ki, amelyek tájegységenként és városonként is változtak, és ma már nem használatosak. Miután az eredeti díszítőprofilok alkalmazása alapkövetelmény volt, egy univerzális késtartó terveztetésével és legyártásával az asztalos élező műhely egyedileg köszörülte a profilkéseket.

Rusznay Károly, 1969-től Fieszl Béla; 1967–1968 között Barna Gyula vezette, akkor tartozott hozzá Budapest és a Központi Műhely is), 2. Sopron (Marosi László, Szalai József, Orosz József), 3. Nyíregyháza (Koroly József), 4. Szombathely (Rozinák Ernő), 5. Eger (Kovács András, Négýessy Zoltán), 6. Székesfehérvár (Szántó István, Gáspár László), 7. Pécs (Takács György).

3. Karcsa, református templom, 2000. © Galacanu Efstatia felvétele – MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 189.460N

Ilyenek voltak a napi problémák, ilyen munkákat kellett akár a művezetőnek, akár az asztalosoknak elvégezni. Abban az időben az anyagbeszerzés sem ment könnyen. Az 1970-es években az egész országban nagyon nehéz volt faanyaghoz jutni, azt kizárólag a kijelölt ERDÉRT-en⁸ keresztül lehetett beszerezni. Az OMF úgy kapott segítséget, hogy egy kapcsolatom útján felkereshettem a vállalat vezérigazgatóját, és a meghallgatás után a hivatalt „kiemelt gyártóként” kezelték, ami könnyebben jutott faanyaghoz. Nagyon sok olyan gyártmányt kértek tőlünk, amit korábban nem alkalmaztak;

⁸ Az 1951-ben alapított vállalat 1953-tól Erdőgazdasági és Faipari Értékesítő és Készletező Vállalat (ERDÉRT) néven a fa-nagykereskedelem központi szervezete volt, ami az államosításra került erdők, faipari vállalatok és a faanyagot felhasználó vállalatok egységes magyar szabvány szerinti ellátására alakult. A későbbiekben nemcsak fakereskedelmi tevékenységet látott el, hanem faanyag-gazdálkodással is foglalkozott, tehát iparifa termeléssel és forgalmazással is.

a templomokhoz például rengeteg faszindelyre volt szükség. Sem itthon, sem a környező országokból nem tudtunk zsindehyt szerezni, ezért megpróbálkoztunk annak házilag történő gyártásával, egy idő után pedig az egész országot mi láttuk el faszindelylyel. A zsindehyt általában hasítással készítik,⁹ mi viszont fűrészeléssel dolgoztunk, és mivel átvágtuk a szálakat, olyan technológiát kellett kidolgozni, ami késleltető hatású tűzvédelmet ad, másrészt a felület- és a faanyagvédelmet is biztosítanunk kellett. Kezdetben összepréselték a faszindelyben lévő olajat, majd, amikor felrakták a tetőre, az olaj a hőségtől kiolvadt, és ráfolyt a falra. Végül sikerült áthidalni a problémát: a MÁV Faterítő Vállalat dombóvári részlegével kidolgoztattunk egy olyan technológiát, amivel ki lehetett vonni a fa sejtüregében lévő plusz olajat, és megszűnt ez a csöpögés.

Az évtizedek során számtalan műemlékes építész tervét valósítottuk meg. Minden esetben javaslatot tettünk a tervezett szerkezet anyagára, illetve szakszerű összeépítésére, és a közös munka során valamennyi résztvevővel jó kapcsolatot alakítottunk ki. A műemléképületek helyreállítási terveinek túlnyomó részét az OMF Tervezési Osztálya készítette. Sokat dolgoztunk együtt Sedlmayr Jánossal, Erdei Ferencsel, Koppány Tiborral, de ugyanilyen jó kapcsolatot ápoltunk a műemlékfelügyelőkkel vagy az építésvezetősekkel. Egymásra voltunk utalva, és természetesen mindenki arra törekedett, hogy a legjavát adja a munkájának. A Kivitelezési Osztállyal is nagyon jó volt a munkakapcsolat, Havassy Pál főmérnök sokat segített nekünk. Ezen felül számos műemlék-felújítást végzett a VÁTI Műemléki Osztálya, amelynek vezetője Rados Jenő, majd Dragonits Tamás¹⁰ volt, valamint a műegyetem tanárai, Hajnóczi Gyula vagy Istvánfi Gyula¹¹ is több helyreállítást tervezett.

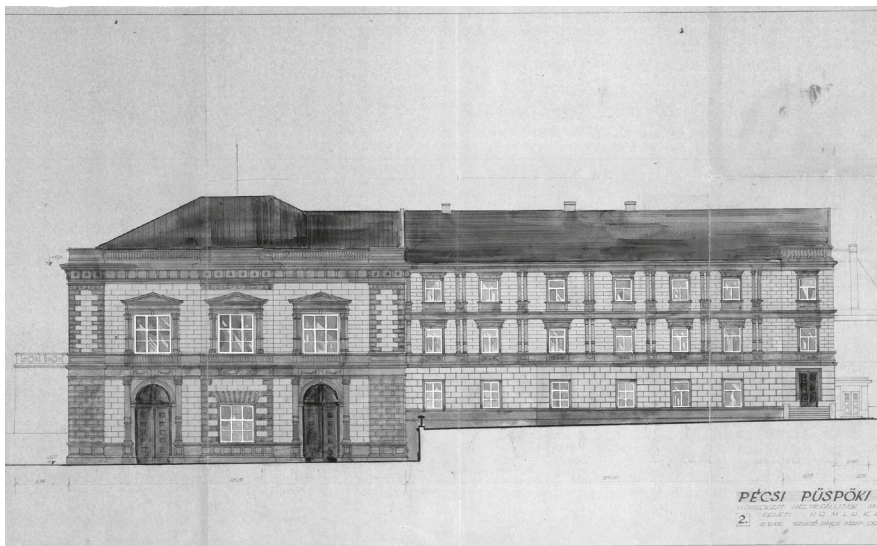
Az OMF hivatalvezetése a megnövekedett szakipari és restaurátori feladatok elvégzése, valamint a kapacitás növelése érdekében elrendelte a Központi Műhely bővítését, ami – a fejlesztés első etapjában – a műhely irodaépületére tervezett emeletráépítés formájában valósult meg.¹² A felépült üzemszében a Központi Műhely keretében

⁹ A fűrészt és főleg a hasított zsindehyről ld.: Pomozi István: A hasított zsindehykészítés technológiája. *Műemlékvédelem*, 26. 1982. 84–87.

¹⁰ Dragonits Tamás (1924–), építésmérnök. 1942–1948 között végezte el a műegyetemet, a háború alatt Svédországban töltött hosszabb időt. Hazatérése után bekapcsolódott a budai Várnegyed rehabilitációjába. Az 1960-as években az egész ország műemlékeire kiterjedő iroda jött létre a VÁTI-ban a vezetésével. Vári munkái mellett számos vidéki városban tervezett lakóépületeket (Szeged, Sopron), várak helyreállításával (Siklós, Sárovar, Egervár) és számtalan templom felújításával (Egervár, Pápa, Esztergom, sok kisebb plébániatemplom) foglalkozott. Népi műemlékek és dunántúli kastélyok-kúriák átfogó vizsgálatát irányította.

¹¹ Istvánfi Gyula (1938–), építésmérnök, egyetemi tanár. 1964: BME Építészettörténeti Tanszék, 1989–1996: Építészettörténeti és Elméleti Intézet igazgatója, 1996–2003: az Építészettörténeti és Műemléki Tanszék vezetője.

¹² 1964-ben nyitott tárolószíneket emeltek Kriszt György tervei szerint, vö.: Kriszt György: *OMF, Központi Műhely. Nyitott tároló színek beépítési munkái*. Kézirat. Budapest, 1964. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 2050.; 1967-ben készült munkákhoz ld.: *OMF, Központi Műhely. Fa restaurátor részleg átalakítása*. Kézirat. Budapest, 1967. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 37910.

4. Pécs, püspöki palota, keleti homlokzat színezett helyreállítási terve 1:100 © MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 33575

a Farestaurátor Csoport felvételére kaptunk utasítást. Ez a részleg az 1970-es évek elején tíz-tizenkét fős létszámmal alakult meg Markl Károly faszobrász-restaurátor vezetésével, és olyan munkákat végzett el, amit a Tudományos Osztály Restaurátor Csoportja nem tudott elvállalni, mert kevesen, összesen heten vagy nyolcan voltak.¹³ A fejlesztés második etapjában pedig teljes egészében beépítették a műhelyépületet,¹⁴ ekkor a központi raktár is odaköltözött. Az egész ország anyagszállítását a Központi Műhelyen keresztül végeztük. Nálunk voltak a tehergépkocsik, a sofőrök, az anyagok beszerzését és szállítását viszont a központból irányították.

Később a farestaurátor csoport mellett szükség volt egy díszműlakatos csoportra, valamint egy díszműbádogos részlegre is. Ezekbe úgy kellett összehalászni az embereket hirdetésekéből, kapcsolatokon keresztül, mert olyan kollégákat kerestünk, akik értettek a kézi munkához (hiszen a korai épületeken mindent kézzel csináltak, így nekünk is mindent így kellett elkészíteni). Nagyon jó szakembereket sikerült összeválogatni. De miután nagy volt az igény, gépesíteni kellett a munkát, amihez rengeteg célgépet szereztünk. Ezekhez a hivatalvezetés teljes mértékben hozzájárult.

Nagyon sok munkánkat követendő példaként említették. Az asztalosműhellyel kezdeném. A kezdet kezdetén a büki kastély asztalos munkáit végeztük el: ajtókat, ablakokat gyártottunk, és az országban először készítettünk táblás parkettát, amihez

¹³ A Központi Műhellyel párhuzamosan működött a Tudományos Osztályhoz tartozó Szakrestaurátori Csoport a különböző restaurátorműhelyekkel, amelyhez ld.: Végh Alpár Sándor: Műkincseink bányák. Restaurátorok óráberben. *Magyar Hírlap*, 1978. október 29. 11.

¹⁴ Ld. Budai Tibor: *OMF, Központi Műhely. Emeletráépítés, kiviteli tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1973. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 12871.

ki kellett alakítani a megfelelő technológiát.¹⁵ Ehhez gépekre, szerszámokra volt szükség, és mindezt önállóan kellett előállítani, mert az építészek között és a Kivitelezési Osztályon sem volt olyan dolgozó, aki ehhez értett volna. Az egész ország területén dolgoztunk. Kiemelném a siklósi vár asztalos munkáit,¹⁶ Pécssett a Sallai utca 35. számú épületet, a ferences kolostor munkáit,¹⁷ a barbakánt.¹⁸ A püspöki palotához 108 ablakot gyártottunk.¹⁹ Sopron egész belvárosában az összes asztalos-lakatos kivitelezési munkát mi csináltuk (Storno-ház,²⁰ Reipál-ház,²¹ Tábornok-ház,²² Gambrinus-ház²³

¹⁵ Ld. Sándy Péterné: *Bük, Szapáry-kastély. Asztalos munka rajzi anyaga*. Kézirat. Budapest, 1966. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 16284.

¹⁶ Ld. Dragonits Tamás: *Siklós, vár. Helyreállítási tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1963. MÉM MDK, Tervár, ltsz.: D 13051.

¹⁷ Mai cím: Rákóczi út 3. – Ferencesek utcája 35. Asztalosmunka tekintetében ld. Kiss Tibor: *Pécs, Ferences kolostor. Átalakítás, kiviteli tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1965. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 5650, D 5653.

¹⁸ Ferenczy Károly (illetve Kriszt György, Komjáthy Attila, Vándor András) tervezésében 1969–1973. Az asztalos- és lakatosmunka vonatkozásában ld.: Ferenczy Károly–Kriszt György–Komjáthy Attila–Vándor András–G. Sándor Mária: *Pécs, barbakán. Helyreállítási tervdokumentáció I. ütem*. Kézirat. Budapest, 1969. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: 33707.

¹⁹ Sámson József: *Pécs, püspöki palota. Helyreállítás*. Kézirat. Budapest, 1963. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 33604. (Muka István aláírásával az átadás-átvételi jegyzőkönyvön).

²⁰ Az asztalos és lakatos konszignációkhoz, ajtótervekhez, illetve asztalos részlettervekhez ld.: Koppány Tibor: *Sopron, Storno-ház. Helyreállítás. Engedélyezési tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1979. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 31888. Vö.: Uő: Storno-ház, Sopron. *Magyar Építőipar*, 35. 1986. 72.: a kivitelezési munkálatokat az OMF Soproni Kirendeltsége végezte.

²¹ Az asztalos- és lakatosmunkák terveihez ld.: Kissné Nagypál Judit: *Sopron, Reipál-ház. Helyreállítási tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1973. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 42999. Vö.: Sedlmayr János: Nagypál Judit építész helyreállításai. *Műemlékvédelem*, 25. 1981. 262–275., különös tekintettel: 268–271.

²² Asztalos- és lakatosmunkák megjelennek az alábbi dokumentációkban: Sedlmayr János – Földesi Csongor – Vándor András – Gergelyffy András: *Sopron, Tábornok-ház. Helyreállítás I. ütem*. Kézirat. Budapest, 1974. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 34057; Sedlmayr János – Vándor András – Gergelyffy András: *Sopron, Tábornok-ház. Helyreállítási tervdokumentáció II. ütem*. Kézirat. Budapest, 1975. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 21667; Sedlmayr János – Vándor András – Kiss József: *Sopron, Tábornok-ház. Helyreállítás. Hátsó szárny, III. ütem, kiviteli terv*. Kézirat. Budapest, 1975. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 21688. Vö.: Sedlmayr János: Az ún. „Tábornok-ház” helyreállítása Sopronban. *Műemlékvédelem*, 24. 1980. 211–225.

²³ Az építész szavaival: „Utolsó nagy soproni munkám a Gambrinus-ház tervezése volt. [...] Igen sok öröme teltt ezen épület helyreállításán kutatónak, tervezőnek, és az itt még meglevő igen jó kivitelezőgárdának.” – Valter Ilona: Schönerné Pusztai Ilona hetvenéves. *Műemlékvédelem*, 49. 2005. 290–294. A kivitelezést az OMF Soproni kirendeltsége (Orosz József vezetésével), a szakipari munkákat az OMF Antikart Leányvállalata végezte. Ld.: Schönerné Pusztai Ilona: *Sopron, Gambrinus-ház. Helyreállítási tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1983. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 36232; Schönerné Pusztai Ilona: *Sopron, Gambrinus-ház. Naplómellékleti terv*. Kézirat. Budapest, 1986. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 36231; Schönerné Pusztai Ilona: *Sopron, Gambrinus-ház. Befejező helyreállítási terv*. Kézirat. Budapest, 1988. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 36221.

stb.). Az összes építésszel dolgoztunk, aki Sopronban tervezett. Mondhatnám még a szerencsi várat,²⁴ a kékedi kastélyt,²⁵ vagy a Miskolc-avasi templomot.²⁶ Nagyon büszkéek voltunk a ráckevei Savoyai-kastély munkáira, amit Rados professzor tervezett, és nagyon szép munka volt.²⁷ De az OMF székház ablakait is a Központi Műhely készítette el.²⁸

FDE: Hányan dolgoztak a Központi Műhelyben?

MI: Olyan 65–70 fős létszám volt. Ebből általában 20–25 fő volt asztalos, arra volt a legnagyobb igény. A lakatosműhely általában kapukat, rácsokat, bejárati ajtókat,

²⁴ Dokumentációk, amelyekben asztalos- és lakatosmunkára vonatkozó tervanyag található: Valter Ilona – Erdei Ferenc – Vándor András: *Szerencs, Rákóczi-várkastély. Kultúrterem és szálloda*. Kézirat. Budapest, 1969. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 31795.; Erdei Ferenc: *Szerencs, Rákóczi-várkastély. Főépület helyreállítás, III/3. ütem*. Kézirat. Budapest, 1985. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 37863.; Oláh Zoltán – Vitályos Ágnes – Vándor András – Örsi Károly: *Szerencs, Rákóczi-várkastély. Helyreállítás, befejező ütem*. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 31826. Vö.: Erdei Ferenc: A szerencsi vár helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 23. 1979. 205–215.; Apátságából vár, várból múzeum, diákszálló, étterem... A szerencsi vár története és újkori rekonstrukciója. <https://epiteszforum.hu/apatsagbol-var-varbol-muzeum-diakszallo-etterem-a-szerencsi-var-tortenete-es-ujkori-rekonstrukcioja> (letöltés ideje: 2023. november 11.)

²⁵ M. Anda Judit (VÁTI): *Kéked, Melczer-kastély. Helyreállítás, engedélyezési tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1981. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 19655.; M. Anda Judit (VÁTI): *Kéked, Melczer-kastély. Helyreállítás, kiviteli tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1982. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 19656.; M. Anda Judit (VÁTI): *Kéked, Melczer-kastély. Helyreállítás, kiviteli tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1984. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 34815.; M. Anda Judit (VÁTI): *Kéked, Melczer-kastély. Helyreállítás, módosított kiviteli tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1985. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 34827. Vö.: Kiss Sándor: Kastély a határon. *Magyarország*, 20. 1983. 20. (06. 12.) 21. Régész: Juan Cabello, Feld István, Simon Zoltán, építész: M. Anda Judit; a helyreállítási munkák 1990-re készültek el.

²⁶ Ferenczy Károly – Vándor András: *Miskolc-Avas, református templom. Helyreállítási tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1974. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 26097 és D 33483.; Pomozi István: *Miskolc-Avas, református templom. Berendezési tárgyak restaurálási terve*. Kézirat. Budapest, 1979. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 23718.; Erdei Ferenc – Vándor András – Rudnai Péter – Gléz Dezső – Jámborné Szikra Éva: *Miskolc-Avas, református templom. Helyreállítási tervdokumentáció, tervkiegészítés*. Kézirat. Budapest, 1980. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 26063 és D 33477; Erdei Ferenc: *Miskolc-Avas, református templom. Ablaktervek*. Kézirat. Budapest, 1982. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 33505. Vö.: Ferenczy Károly: Tűnődés az Avason. *Műemlékvédelem*, 23. 1979. 179–181.; Urbán István: Szerkezettervezési (statikus) munka a műemlékek helyreállításánál. *Műemlékvédelem*, 26. 1982. 70–83.

²⁷ Rados Jenő (VÁTI): *Ráckeve, Savoyai-kastély. Helyreállítási tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1963. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 9098.; Rados Jenő (VÁTI): *Ráckeve, Savoyai-kastély. Alkotóházzá alakítás*. Kézirat. Budapest, 1973–1974. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 20578, D 33902, D 33903, D 33905.; Rados Jenő (VÁTI): *Ráckeve, Savoyai-kastély. Alkotóházzá alakítás*. Kézirat. Budapest, 1982. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 33904.

²⁸ A Táncsics Mihály utca 1. számú épület helyreállítását, illetve OMF-székházzá alakítását Erdei Ferenc és Havassy Pál tervezte. A munkálatok 1967–1971 között zajlottak, a belsőépítészet 1987-ra készült el. Az ablakok terveihez ld. Erdei Ferenc – Havassy Pál: *Budapest I., Táncsics Mihály utca 1. Helyreállítási utódokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1968., 1987. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 23640., D 38009.

5. A nagyecski Széchenyi-kastély kovácsoltvas rácsa a Talpas utcai udvarban Barna Imrével. © MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 102.955N

pántokat gyártott. Felmerült, hogy az összes műemléképület kéményein, ablakain rászegező vasalások vannak, amiket régen kézzel készítettek. Ezért megszerveztük a díszműlakatos műhelyt, ami három-négy főből állt, és egy nagyon jó képességű vezetőt sikerült szerződtetni. Felvétele a következőképpen történt: alvállalkozói munkát adtunk ki a Fémmunkásnak, melynek során megismerkedtem Barna Imrével, a csoport vezetőjével, aki éppen kilépőben volt, én pedig rábeszéltem, hogy jöjjön át hozzánk. Az asztalosműhelynél az volt a szerencsénk, hogy találtunk pár olyan öreg mestert, aki még kézzel tanult meg dolgozni, és ezeket a fogásokat át tudta adni a fiataloknak. Elég sok fiatal vettünk föl, akik mind beletanultak ebbe a mesterségbe, és kitűnő szakemberekké váltak.

A díszműlakatos műhelyhez is nagyon szép munkák fűződtek. Az egyik első a nagyecski Széchenyi-kastély nyílászáróinak vasalata és kovácsolt erkélyrácsa volt, valamint a kastély ablakait és táblás parkettáját is a Központi Műhely gyártotta.²⁹ Ez

²⁹ Varga István – Koczás Ferenc – Birkás Antal – Szekeres Sándor – Bánkúti Józsefné: *Nagyecski Széchenyi-kastély, főépület. Felújítás és helyreállítás, II. ütem. Kiviteli tervdokumentáció*. Kézirat. Győr, 1970. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 23236.

a csoport készítette el a Vörös-kastélyban lévő díszkaput, amelynek tervezését Varga István,³⁰ a Győr-Sopron Megyei Tanácsai Tervező Vállalat igazgatója végezte.³¹ Nagy sikereket arattunk ezzel a munkával, komoly híre ment. Még ide kell sorolnom a fertődi díszkapuk és az egri Fazola-kapuk restaurálását,³² ahogy az OMF székház bronzkapuját is a díszműlakatos műhely készítette el.³³

A Farestaurátor Csoport a patapoklosi³⁴ és a rakacaszendi³⁵ református templomok festett mennyezetének restaurálásán túl a tákosi³⁶ munkába folyt bele, majd 1981-ben felkérték az OMF-et a rodostói Rákóczi-ház felújítására.³⁷ A helyszíni felmérésre egy

³⁰ Varga István (1927–2005), építészmérnök. Diplomáját 1950-ben szerezte meg a műegyetemen. Építészpályáját 1952-ben a Győri Tervező Vállalatnál kezdte. 1960-tól nyugdíjazásáig a Győr-Sopron Megyei Tanácsai Tervező Vállalat igazgató-főmérnöke, majd igazgatója. Fontos szerepet vállalt a fertődi Esterházy-kastély, a nagycenki Széchenyi-kastély, valamint a sopronhorpácsi Széchenyi-kastély felújításában, továbbá a győri történeti belváros rehabilitációjában.

³¹ *Ld.: 27. jegyzet.*

³² A fertődi kastély vasmunkái Magyarország egy legjelentősebb barokk kovácsoltvas együttese. A hármas tagolású főkaput Melchior Hefele tervei alapján Johann Carl Franke lakatosmester készítette. Varga István–Egyházy Gábor: *Fertőd, Eszterházy-kastély. Tetőhéjazat és főbejárati kapu*. Kézirat. Győr, 1969. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 8342. Újabb restaurálása: Jeges András – Lehoczky János: *Fertőd, Eszterházy-kastély. Díszműkovács és lakatos munkák restaurálása, helyreállítása, restaurálási terv*. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 43981. Az egri Fazola-kapuhoz ld.: Soós Imre: *Fazola Henrik és Lénárd egri vasművesek. Művészettörténeti Értesítő*, 4. 1955. 29–46.

³³ A főhomlokzat középtengelyében nyíló díszes kőkeretes barokk kapuzatba Barts J. Balázs 1986-ban készült tervei szerint készült az új szárny, amely igen modernnek hat, mivel a kosárféle nyílást beüvegezték, középeben pedig egyenes záradékú, kétszárnyú bronzkaput készítettek. Nagy Veronika: *Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, székház. Tudományos dokumentáció és értékleltár*. Kézirat. Budapest, 2002. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. 38908. Vö.: Nagy Veronika: *A műemlékvédelem egykori székháza a budai Várnegyedben. Ars Hungarica*, 45. 2019. 349–356.

³⁴ A patapoklosi református templom másodlagos beépítésű famennyezetét 1977-ben kazettákra bontották, és az OMF Restaurátor Műhelyében restaurálták, melyhez ld.: Pomozi István: *Patapoklosi, református templom, festett famennyezet. Bontási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1977. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 14933.

³⁵ Pomozi István: *Rakacaszend, református templom, famennyezet és faberendezés. Helyreállítási tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1974. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 14944.

³⁶ Balázs Gyula – Bérci László: *Tákos, református templom. A famennyezet és a belső berendezés restaurálásának legfontosabb dokumentumai. 1984–2001*. Kézirat. Budapest, 2001. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 38627 (Lente István: *Jelentés a tákosi ref. templom mennyezetének konzerválásáról, 1962.*). Vö.: Schőnerne Puszta Ilona: *A tákosi református templom helyreállítási munkái. Magyar Műemlékvédelem*, 3. 1966. 180.: „A konzerválási munka [famennyezet – FDE] 1962 nyarán készült. Először az OMF központi szakipari műhelyének asztalosai a hiányzó deszkarészeket pótolták, illetve a teljesen tönkrement kazetta-részeket új deszkákkal cserélték ki. Újra kellett készíteni a kazetták közötti osztóléceteket is. Ezután Lente István, az OMF festő-restaurátora végezte el a konzerválást és restaurálást a Központi Technológiai Csoport javaslatainak figyelembevételével.”

³⁷ A helyreállítást az OMF a Külügyminisztérium megrendelésére és finanszírozásával végezte. A munkák

6. Rodostó, Rákóczi-ház, Möller István rajza, 1933. © MÉM MDK, Tudományos irattár, Lymbus, ltsz. K 1756

héttagú csoport utazott ki Havassy Pál vezetésével, amelynek én is a tagja voltam. Felmértük a teljes berendezést. A tervezést Havassy Pál és Oltai Péter³⁸ végezte. Nagyon kevés részlet maradt meg az épületben, de a munkálatok során kiderült, hogy amikor Rákóczi hamvait hazaszállították, akkor Kassán, a Hóhér-bástya helyén felépítették a Rákóczi-ház mását.³⁹ Hazahozták a pannókat, a Rákóczi által készíttetett ebédlőszekrényt, a pipatóriumot. Egy nemzetközi kapcsolat révén kijutottunk Szlovákiába, és mindent felmértünk. A festőrestaurátorok fölvtették a színeket-motívumokat, én fölmértem az asztalosmunkát, ami alapján megrajzoltuk, legyártottuk az ablakokat, az

irányítója Havassy Pál műszaki igazgatóhelyettes, a kivitelezés felelőse pedig Szarka Imre, a Kivitelezési Osztály vezetője volt. Az 1982 januárjában tartott tervtanácson megállapították, hogy a munkák 50%-a már elkészült. 1982 februárjában kiutazott Ihász Lajos asztalos, a költségeket ismét a Külügyminisztérium állta. Mindehhez ld.: MÉM MDK, Tudományos Irattár, OMF iratok, 1981/370/3; 1982/395/4

³⁸ Oltai Péter, építésmérnök. Diplomáját 1968-ban szerezte meg a műegyetemen. 1971-től hat éven át a Pécsi Tervező Vállalat Csete György vezetésével megalakított Pécs Csoportjánál dolgozott. Az 1980-as évek elejétől az OMF, majd az ÁMRK munkatársa. A nevéhez fűződik a rodostói Rákóczi-ház (1981), valamint számos templom, kastély és lakóház helyreállítása. A sonkádi református templom általa tervezett helyreállítását 1998-ban Europa Nostra díjjal tüntették ki.

³⁹ Lux Kálmán: Rákóczi rodostói ebédlőháza Kassán. *Szépművészet*, 4. 1943. 6-7.

7. Rodostó, Rákóczi-ház, ebédlő. © Barka Gábor felvétele – MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 155.712N

ebédlőszekrényt, és ezt kiszállították Rodostóba. A rodostói építőipari munkákat – az ablakok elhelyezését, a tetőt és az összes építésmunkát – a Pécsi Építésvezetőség végezte. A helyszíni befejezési munkák lebonyolításával építésvezetőként engem bíztak meg, én adtam át az épületet. Elég komoly szakembergárda volt kint, egymást váltották az asztalosok, lakatosok, díszműlakatosok, díszműbádogosok, festőrestaurátorok.⁴⁰

KG: A Tudományos Osztállyal milyen volt az együttműködés?

MI: Az OMF felépítésének nagyszerűsége az volt, hogy egy épületben volt valamennyi osztály. Ha a tervezőkollégának valami problémája akadt, akkor lement a művészettörténészhez, ha nekem volt kérdésem, bementem a központba és megbeszéltem a művészettörténésszel. Végsősoron a tervezőnek kellett mindent kézben tartania. A kezdet kezdetén megismertem Dercsényi tanár urat. Entz tanár úrral kétszer-háromszor kint voltunk Erdélyben is, tanulmányutakat vezetett. Csodálatos ember volt, eszméletlen tudással rendelkezett. Öt kilométerrel a következő falu előtt egy az egyben elmondta, mit fogunk látni. Egy *baedeker*⁴¹ hozzá képest kutyafüle volt! Fantasztikus memóriá-

⁴⁰ A rodostói Rákóczi-ház átfogó kutatását a közelmúltban két különböző helyszínen rendezett kiállításban mutatta be Fodor Gábor és Kovács Máté Gergő Rodostóra nyíló ablak címmel. Bővebben ld.: <https://memmdk.hu/cikkek/hirek/rodostora-nyilo-ablak> és <https://gulbabaalapitvany.hu/event/rodostora-nyilo-ablak-kiallitas-megnyito/> (letöltés ideje: 2023. november 14.)

⁴¹ Útikönyv értelemben használt szavunk Karl Baedeker (1801–1859), német utazó és könyvkiadó, -kereskedő nevéből származik, aki életművével megteremtette a hiteles, naprakész, praktikus információkkal teli útikalauz műfaját.

val és beszédképességgel rendelkezett. Nagyon segítőkész volt Dümmerling Ödön,⁴² Détszy Mihály, Várnai Dezső is; ilyen kollégáktól tanultunk, és nagyra becsültük, amit tőlük kaptunk.

FDE: Említette, hogy Entz tanár úrral Erdélyben jártak. Máshol is voltak tanulmányutakon, ahol mondjuk a régi technológiákkal lehetett találkozni?

MI: Jelentkezhattünk tanulmányutakra, én többön is részt vettem. Így derült ki az is, hogy hasítják a zsindelet – Magyarországon nem volt zsindeletgyártás, és akkor kényszerültünk a fűrészelt zsindeletgyártásra. Sokat tanultunk kint. Nekem nagyon emlékezetes volt a cseh és a szlovák tanulmányút, ahol kifejezetten ilyen jellegű munkákkal foglalkoztunk, a látottakat nagyon jól lehetett hasznosítani a munkánk során.⁴³

KG: Hogyan kell elképzelni a restaurátorokkal való feladatmegosztást? Ha a Talpas utcába szállítottak egy szószéket vagy egy kazettás famennyezetet, miként zajlott a munkamegosztás Önök között annak helyreállítása, konzerválása során?

MI: A Tudományos Osztálynak volt egy hét-nyolc főből álló restaurátorcsoportja, de helyisége és faipari gépei nem voltak. Ha bármire szükség volt, a műhely asztalosai gyártották le, mert ott voltak a gépek. Az elszámolás tartozott hozzánk, tehát ha valamit vásárolni kellett, akkor mi vásároltuk meg, vagy utólag leadták a számlát a Pénzügyi Osztálynak. A Tudományos Osztály Farestaurátor Csoportjának kapacitáshiánya miatt a festett famennyezetek tervezésére a Kivitelezési Osztályon alkalmaztak egy faipari mérnököt, Pomozi Istvánt.⁴⁴ Ő készítette a terveket a famennyezetek restaurálásához, illetve amire még szükség volt. A restaurálás úgy zajlott, hogy amikor elkészült a terv, egy csoport lement lebontani a födémeket. Az épületet beállványozták (előtte le kellett szervezni az állványokat, a szállítást), a lebontott elemeket beszámozták, és felszállították a Központi Műhelybe.⁴⁵ Teljesen új feladatok voltak ezek, nem volt sem tudományos, sem tapasztalati anyagunk a helyreállításhoz, tehát mindent Pomozi István tervező és a saját kútfejünk alapján kellett elvégezni. Elégge oda kellett

⁴² Dümmerling Ödön (1907–1976), építészmérnök. 1930-ban szerezte meg a diplomáját a műegyetemen, majd mások mellet Bierbauer Virgil és Hütl Dezső irodájában dolgozott. 1944–1949: a műegyetem Építészettörténeti Tanszékének tanársegédje, majd adjunktusa. Ezt követően a Mezőterv, az Építőipari Műszaki Egyetem, majd 1957-től nyugdíjba vonulásáig az OMF munkatársa. Kezdetben a Visegrádi Építészeti Osztály műszaki irányítását végezte, 1959-ben pedig összeállította a megalakítandó Igazgatási Osztály feladatait és működési kereteit.

⁴³ Gyakran megjelentek a különféle tanulmányutakról írt beszámolók a *Műemlékvédelem* hasábjain a Tanulmányút című időszaki rovatban. Pl. Erdei Ferenc: Romániai tanulmányút. *Műemlékvédelem*, 5. 1961. 59–62.; Kerner Gábor: Faházak és fatemplomok a Tatra vidékén. *Műemlékvédelem*, 16. 1972. 179–181.

⁴⁴ Pomozi István, faipari mérnök. Az 1970-es évektől az OMF, majd az Erdészeti és Faipari Tervező és Szervező Iroda munkatársa. Számos falusi templom, református harangláb, illetve soproni lakóház mellett részt vett többek közt a gödöllői Grassalkovich-kastély, valamint a sümegi püspöki palota helyreállításában. Elsősorban festett kazettás famennyezetekkel, fáfödémekkel és fa harangtornyokkal foglalkozott, amelyekről több publikációt közölt.

⁴⁵ Ehhez ld.: Pomozi István: Festett famennyezetek és berendezések restaurálásának elvi és gyakorlati kérdései. *Műemlékvédelem*, 27. 1983. 279–292.

figyelní mindenre. A Tudományos Osztály restaurátor csoportjánál az alábbi vezetők voltak: Ujlaki Bandi,⁴⁶ Fésűs Karcsi,⁴⁷ később Géczy Csaba, aki szintén részt vett a munkákban, majd kinevezték vezetőnek, de ő tanárrember volt, nem farestaurátor.

A Kivitelezési Osztály éves terveket állított össze a munkákra, és negyedévi bontásban meghatározták, hogy mit kellett szállítani. Az átadások szorítottak bennünket, a határidő közeledtével már mindenki kapkodott. Sokréttű munkát végeztünk. Ha egy épületen húzott párkányt készítették, akkor meg kellett tanulni elkészíteni hozzá a kocsit. Nagyon kevesen tudták, hogy egy párkány kihúzásához milyen kocsi kell. Ezeket a Központi Műhelyben gyártották le a profilsablonokkal együtt. Tehát any-

nyira sokréttű, annyira izgalmas volt ez a munkaterület, hogy tényleg élvezet volt itt dolgozni. A legtöbb kollégámhoz hasonlóan jómagamnak is a hobbimmá vált a munkám.

A működéssel kapcsolatban azt szerettem volna még elmondani, hogy a tervezők maximálisan figyelembe vették a szakmai tapasztalatainkat, és elfogadták a tanácsainkat. Ha valamire azt mondtuk, hogy azt nem lehet kivitelezni, akkor közösen megkerestük a jó megoldást. Olyan együttműködés volt a tervezők és a kivitelezők között, ami a Műemlékfelügyelőséget gyakorlatilag Európa egyik legjobbjává tette, számos tudományos és szakmai elismerést kapott érte.

FDE: Miből állt a helyszíni munkájuk? A felmérésről már esett szó.

MI: A legyártott nyílászárók elhelyezése után a vasalatok felszerelését és a szerkezetek illesztését is a Központi Műhely asztalosai végezték el. Minden egyes építésvezetőség fölött egy asztalost, aki a kisebb helyi munkákat elvégezte, amire így nem kellett külön Budapestről leküldeni a szakembereket. A komplett, kész szerkezeteket (a pántolást vagy egy általunk készített vasajtót, vasrácsot) az építésvezetőség helyezte el.

8. Sopron, zsinagóga © Hack Róbert felvétele, 2022. – MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 244.906D

⁴⁶ Ujlaki Endre, faszobrász-restaurátor. Az 1950-es évek végétől az OMF munkatársa, a Tudományos Osztály Restaurátor Csoportjának vezetője. Részt vett többek közt a kecskeméti piarista templom Pásztorok imádása oltárának, a felsőörsi templom és a szombathelyi székesegyház főoltárának, valamint a kiskunfélegyházi ó-templom mellékoltárainak restaurálásában.. Az 1960–1970-es évek folyamán több beszámolólt közölt a *Műemlékvédelem* és a *Magyar Műemlékvédelem* hasábjain a hivatal faszobrászati restaurálásairól.

⁴⁷ Fésűs Károly (1943–2012), szobrász, faszobrász-restaurátor. Az OMF Tudományos Osztályán 1965 őszén megalakult Farestaurátor Csoport első vezetője. Restaurálta többek közt a csempeiskopácsi templom fa berendezését, valamint a felsőörsi templom barokk szószékét. Emellett számos köztéri szobrot alkotott.

KG: Több kollégájáról ejtett már szót, de megemlítenénk még egy nevet, Vándor Andrásét. A tervtári adatbázist böngészve azt láttuk, hogy elég sok dokumentációt jegyeznek közösen, sokat dolgoztak együtt. András már volt nálunk egy hasonló beszélgetésen, és sokat beszélt többek között a fedélszékekről.⁴⁸ Milyen volt a vele való közös munka?

MI: Amíg a Központi Műhelyben voltam, azokon a helyreállításokon dolgoztunk együtt, amelyekben Vándor András statikusként részt vett. Ilyen volt a soproni Ó-zsinagóga, aminek a helyreállítását Sedlmayr János tervezte, és az asztalosműhely készítette a nyílászáró szerkezeteket, illetve a belső berendezést, köztük a bimát is.⁴⁹ Hanzi hársfarönkökből tervezte meg a fa rózsablakot, ami faszerkezeti szempontból nem bizonyult a legjobb megoldásnak, ezért Andrással rábeszélünk a helyszínen, hogy körtefából készüljön. A restaurátor csoport el is készítette ebből a faanyagból a mérműves ablakot, és a csodájára jártak, mert nagyon-nagyon szép lett, meg kell nézni, ha lent járnak Sopronban.

Azt tudni kell, hogy 1984-től már érezhető volt egy új hullám, és a Központi Műhely leányvállalat⁵⁰ alakítását tervezték. Az előkészítésével, megszervezésével engem bíztak meg. 1985-ben, amikor előkészítettem a leányvállalat tervezetét, meghallgatást kértem Mendele Ferentől, és jeleztem, hogy szerintem komoly problémákkal jár majd ez a szervezeti változtatás, hiszen nem sorozatokat gyártunk, hanem egy-egy ablakot. Az asztalos- és a lakatosmunkák esetén is minden szerkezetet fel kellett mérni, le kellett rajzolni, 1:1-es műhelyrajzot kellett készíteni, és az alapján legyártani az ablakot, a kilincset, egyebet. Ráadásul egy épület húsz ablaka közül adott esetben tíz más és más méretű volt.

Miután jeleztem az aggályaimat, 1985 februárjában felmentettek a Műhely vezetőse alól. Áthelyeztek a Kivitelezési Osztályra, és a Soproni Építésvezetőség felügyeletét kellett ellátnom. Mivel én faiparos vagyok, elég nehéz volt megbarátkoznom azzal a gondolattal, hogy olyan emberek – kollégáimnak és barátaimnak – a vezetője legyek, akik az enyémnél jóval magasabb szaktudással rendelkeztek. El akartam menni a cégtől, fölmondtam. Ez 1986-ban történt. Akkor Mendele Ferenc felhívott, és áthelyeztek a Tervezési Osztályra faanyagvédelmi szakértőnek, félállásban (nem volt több munka). 1995 májusában mentem el nyugdíjba. Ugyanezen év augusztusától 2016-ig szerződéssel a Hivatal faanyagvédelmi szakértője voltam. Ekkor dolgoztam nagyon sokat Vándor Andrással, és akkor kerültem kapcsolatba tetőszerkezetekkel. Önálló szakértőként dolgoztam az Erdészeti Minisztérium engedélye alapján, később pedig a mérnöki kamara tagjaként. Tavaly adtam vissza a jogosultságot, nem kívántam tovább dolgozni.

Andrással valóban nagyon sok közös munkánk volt, például az uszkai, a zsurki, a tiszakécskei, a kisszekeresi, a nagyszekeres vagy a tiszacsécsai harangláb.⁵¹ A

⁴⁸ F. Dóczi Erika-Kovács Gergely: „Ez egy nagy-nagy közös munka” – Interjú Vándor András statikus-mérnökkel. *Enigma*, 29. 2022. (2023). No. 113. 101-123.

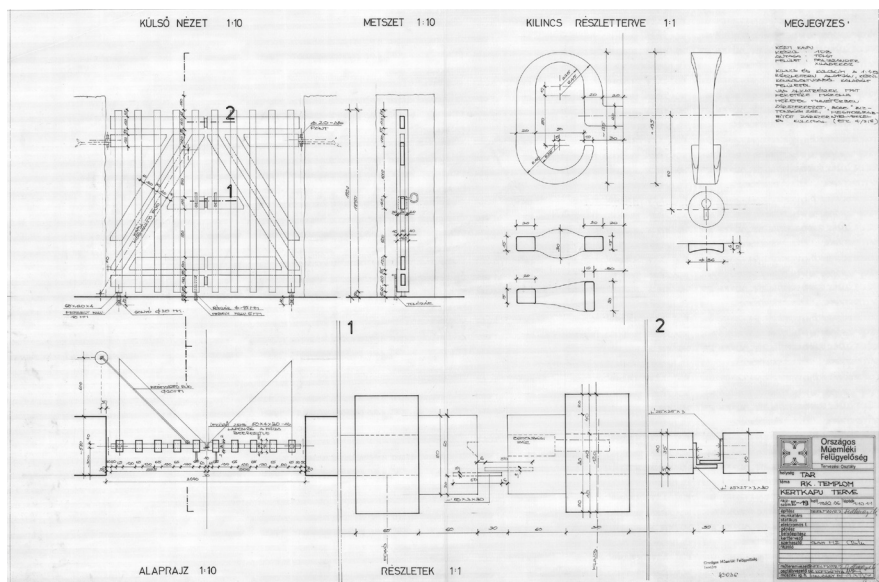
⁴⁹ Sedlmayr János: A soproni ó-zsinagóga helyreállítása. *Magyar Műemlékvédelem*, 9. 1984. 315-339., különös tekintettel: 338., 339.: 13. jegyzet.

⁵⁰ ANTIKART Leányvállalat

⁵¹ Az említett haranglábakhoz ld.: Balogh István: Adatok az alföldi faépítkezés történetéhez. (Református

9. Zsurk, református harangláb © Dobos Lajos felvétele, 1990. – MÉM MDK,
Fotótár, ltsz. 155.841N

10. Tar, római katolikus templom, kertkapu terv, Sedlmayr János, 1982. © MÉM MDK, Tervtár, ltsz. R 43026

pápai Griff-szálló is nagyon szép munka volt, és remekül tudtunk együtt dolgozni. Később, mikor már önálló szakértőként tevékenykedtem, mindenhez, amit elvállalt, engem kért fel. Az ÁMRK szintén rendkívül jókezü építészeivel, Máté Zsuzsával,⁵² Oláh Zolival⁵³ és másokkal is sokat dolgoztam. Rendkívül tehetséges embereket vettem fel, ám sajnos sokan elhagyták a pályát, mert nem látták a kibontakozási lehetőségeket. Az építészek közül kiemelném Oláh Zoltánt, aki önálló irodát alapított. Vele és Vándor Andrással dolgoztam, mint szakértő a Parlament ablakain: az északi homlokzatot én vizsgáltam végig.⁵⁴ A tatai plébánia és a templom művezetését és a szakértői munkákat is én végeztem.⁵⁵ Tehát nagyon szép életutam volt szakértőként is. De amire igazán büszke

fatemplomok, -tornyok és -haranglábak a Tiszántúlon a XVIII. században). *Építés- Épitészettudomány*, 12. 1980. 87-114., különös tekintettel: 101., 105., 109., 113.

⁵² Máté Zsuzsanna, építészmérnök. Diplomáját 1983-ban szerezte meg a műgyetemen. 1993-tól az ÁMRK Építészeti Osztályának, majd az intézmény jogutódjainak munkatársa. Sedlmayr János mellett dolgozott az ozorai várkastély helyreállításán, valamint a vértesszentkereszti bencés apátsági romok megóvásán. Nevéhez fűződik többek közt a kiskikátori római katolikus templom, a veszprémi volt jezsuita templom és apácakolostor, illetve az egykori dunakeszi-alagimajori templom romjainak konzerválása.

⁵³ Oláh M. Zoltán, építészmérnök, városgazdálkodási és városrendezési szakmérnök. Tizenkét éven át az OMF munkatársa volt. Nevéhez fűződik több kőszegi és szombathelyi épület mellett a tákosi református templom helyreállítása.

⁵⁴ Az északi homlokzatot utoljára 2009-ben állványozták fel, a munkálatok 2013-ig zajlottak.

⁵⁵ Muka István – Máté Zsuzsanna: *Tata, római katolikus plébániaház. Tetőszerkezet, szakértői vélemény.* Kézirat. Budapest, 1998. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 1678.

az ember, az az, hogy a kezdet kezdetén a munkatársakkal közösen egy olyan műhelyt alakítottunk ki, ami országos hírvé volt. A táblás parketta gyártását mi kezdtük el az országban, és restaurálást is vállaltunk, például a sárospataki nagykönyvtár 1700-as évek közepén készült parkettája esetében. De mondhatnám az Úri utcai házasságkötő terem századfordulós táblás parkettájának a restaurálását is.⁵⁶ Tehát sokrétű volt, és mindenki élvezte a munkát.

FDE: Milyen emlékeket őriz a tari templom helyreállításáról?

MI: Minden munkában részt vettünk, amit a Központ tervezett. A tari templom mennyezetét gyakorlatilag mi gyártottuk le. Ezen kívül Schönernének volt egy temploma, ahol Vándor András tervezett egy nagyon speciális mennyezetet a Nyíregyházi Építészeti és Restaurációs területén.⁵⁷ Egy ragasztott tartószerkezetről van szó, aminek a próbájához Loncán, Vándor Andrásnál és rajtam kívül még két asztalost is levittünk. Hanzival, a tari templom tervezőjével nagyon jó munkakapcsolatom volt. A visegrádi Fellegvár⁵⁸ és a Salamon-torony⁵⁹ összes munkáját mi végeztük el. A Salamon-toronyban is volt egy speciális táblás parketta, amit szintén mi gyártottunk.⁶⁰ A Műhely azért volt, hogy szakmai segítséget nyújtsunk ezekhez a munkákhoz: ha az építész megálmodott valamit a külső kubatúrába, azt szakszerűen el kellett végezni, de hogy milyen csapolásokat, milyen szerkezeti összeépítést alkalmazzunk, az a mi dolgunk volt, hiszen nem szakképzett asztalosok voltak, a régiek viszont mindent kézzel csináltak, és ezt kellett ugyanazzal a módszerrel, csak gépesített eszközökkel elvégezni.

⁵⁶ A budavári Úri utca 58. utcai szárnyának emeletén az 1904-ben készült neobarokk belső helyreállításával és átalakításával reprezentatív házasságkötő terem alakítottak ki, amelyhez ld.: B. Kaiser Anna: Rövid hírek. A budai Várnegyed helyreállításáról. *Műemlékvédelem*, 18. 1974. 51. Az intarziás táblás parketta restaurálását, amely magas szintű munkát igényelt, a Központi Műhely végezte. Ld.: Korányi Attila – Pomozi István: Tapasztalatok és korszerű eljárások a műemlék-helyreállítások kivitelezési gyakorlatában. *Magyar Műemlékvédelem*, 8. 1977. 348.

⁵⁷ Tornaszentandrás, római katolikus templom. „A belső tér magassága és a térbefedési forma ismeretlen. Ezért a rossz állapotú századeleji, borított fáfödém helyett modern, rácsos szerkezetű deszkafödémeket terveztünk. A soronként változó kötésű, egymásra fektetett tizenhárom réteg deszkát műanyag ragasztóval és szögezéssel erősítettük egymáshoz. A deszkarács a falakat összefogó vasbeton koszorúba betonozott, csavarokkal rögzített. A rács felületét „xiladecor” műanyagpáccal kezeltük, a mezőket borító pallórétet felülete piros olajfestést kapott. Az új födém színezésében és anyagában illeszkedik a népies barokk berendezés hangulatához, a rácsos szerkezet a gótikus hálóboltozat rendszerét idézi.” Vö.: Schönerné Pusztai Ilona: A tornaszentandrás r. k. templom helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 22. 1978. 118–127., 120. Muka István készítette a liturgikus berendezés új fatárgyait: a szembemiséző oltár, a szentségház, az ambó és a szedília is keze munkáját dicséri.

⁵⁸ Schönerné Pusztai Ilona: Beszámoló a visegrádi fellegvárban készülő rekonstrukciós munkáról. *Műemlékvédelem*, 27. 1983. 225–241.

⁵⁹ Kiviteli rajzokhoz ld.: Sedlmayr János: *Visegrád, Salamon-torony. Helyreállítási tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1962. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 8711.

⁶⁰ Sedlmayr János – Lakatos Gyula: *Visegrád, Salamon-torony. Helyreállítás befejező munkálatainak dokumentációja*. Kézirat. Budapest, 1965. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 16340. Vö.: Sedlmayr János: A visegrádi lakótorony helyreállítása. *Magyar Műemlékvédelem*, 6. 1970. 315–334.

KG: Korábban áttértünk már a rendszerváltás utáni évekre, és említette is az 1995-ös nyugdíjazásáig tartó időszakot. AZ OMF megszűnése után három intézmény alakult, többek között az ÁMRK, de az OMF megszűnése a Központi Műhely felszámolásával is együtt járt. Hogyan látja ennek a hatását? Mi a véleménye a mai helyreállításokról a tekintetben, hogy nincsen mögötte olyan háttér, mint amit a Központi Műhely korábban biztosítani tudott?

MI: Ahogy már említettem, a Központi Műhelyből 1985-ben leányvállalatot akartak létrehozni, én pedig elmondtam az aggályaimat, aminek a hatására leváltottak, illetve áthelyeztek máshová. Akkor azt mondtam, nem adok két évet – és két év múlva tönkre is ment a leányvállalat. Egy darabig még vegetált, aztán teljes egészében felszámolták. Én nem igazán folytam bele sem érzelmi, sem értelmi okokból, főleg volt. De nagyon sajnáltam, hiszen a fiatalságom volt benne, ami nem múlt el nyomtalanul, a helyreállított épületeink megvannak, lehet látni, amit közösen alkottunk. A jelenlegi helyzetben nagyon sok olyan cég alakult, ami profiorientált, és megfelelő gépekkel, eszközállománnyal, pénzzel rendelkezik. Ma már korszerű gépeket, CNC-eket⁶¹ vesznek, amivel teljesen másképp készítik el a munkákat. Nyilvánvalóan minden korszakot meghatároznak a szakemberek rendelkezésére álló lehetőségek, anyagok. Jelenleg a ragasztott technika terén például óriási fejlődés tapasztalható. Ma már nem látom létjogosultságát egy kis üzemnek. A kivitelezések általában nem állami pénzből jönnek létre, vagy ha mégis, akkor nagyberuházásként, ami tabu. Megvannak a cégek, amelyek elvégzik ezeket a megbízásokat, és jó munkát végeznek. Nemrég voltam a Szent István-teremben,⁶² ahol volt faszobrász kollégám dolgozott, négerként, tehát nem a saját nevén. Nagyon sok bedolgozó van, jókezü, idősebb faszobrászok, akik akár az új művészek keze alá is dolgoznak, faragnak, aranyoznak.

FDE: Ezek szerint a Központi Műhelyben felhalmozódott sok képzett munkaerő sorsát egy kicsit nyomon tudta követni? Látta, hogy a munkatársak hol és hogyan tudnak tovább dolgozni?

MI: A leányvállalat működtetésével átalakult az egész termelési szerkezet is, hiszen nyereségre kellett törekedni, önállóan kellett megélni. A munkatársak egy része elment. Nagy hangsúlyt fordítottunk arra, hogy fiatal szakembereket képezzünk, alkalmazzunk. Hiszen egy olyan ablakszerkezetet, amelyik üvegsztóbordás, mint ami a hátam mögötti szekrényé, csak kézzel lehet összeépíteni, ezt a munkát nem lehet gépesíteni. Kelltek olyan emberek, akik mindezekre képesek voltak. Ma már kontragasztóval beleragasztják, és nem csapolnak, teljesen átalakult a technika.

FDE: Mesélne nekünk az utódintézményekben 2016-ig eltöltött évekről? Milyen jellegű tapasztalatokat szerzett, mint faanyagvédelmi szakértő? Akkor már hamarabb bekapcsolódott a helyreállításokba, nem a kivitelezési fázisban, hanem az elején.

MI: A korábbi szakmai kapcsolatok megmaradtak. Ezek a megbízások természetesen arra szorítottak, hogy a területi kirendeltségek (a szegedi, a soproni stb.)

⁶¹ A Computer Numerical Control (CNC) olyan szerszámgép, amely a vezérlést végző programozható mikroszámítógépet is tartalmaz.

⁶² Rostás Péter: A Szent István-terem rekonstrukciója. *Metszet*, 12, 2021, 5. 22–31.

munkáit elősegítsük. A megbízásokat nem a Hivatal adta, amelynek a munkáiba csak annyiban folytam bele, hogy hetente egy-két napot bent töltöttem. Olyan szerződés volt, hogy a helyszínre is ki kellett utazni. Ha a területi felügyelő leadott egy kérvényt, hogy valamelyik épületről szakértői vizsgálatra van szükség, akkor lementem vele a helyszínre. Általában külsős szakértők írták a faanyagvédelmi szakvéleményeket, az én feladatom pedig ezeknek az ellenőrzése volt. Többször előfordult, hogy nem értettem egyet a faanyag szakértő által összeállított anyaggal. Ilyen esetben a műemlékfelügyelő a helyszínen szervezett egy egyeztetést a szakértő és köztem, amelynek során személyesen is megbeszélhettük a nézetkülönbségeket. Nyilvánvalóan ez óriási felelősséggel járt, és több konfliktushelyzetet eredményezett, ami később rendszerint feloldódott, mert sosem állítottam valótlant, pusztán kutya kötelességem volt megmenteni azokat a szerkezeteket, amiket meg lehetett menteni. Miután a szakértők nagyrésze faipari mérnök, vegyész- vagy kertész mérnök, esetleg erdész, gyakorlati tapasztalatuk nem sok volt. Én tíz-tizenkét évet töltöttem gyalupad mellett, ezért más szempontból vizsgáltam és néztem a helyreállítás menetét. Amit lehetett, azt meg kellett tartani, hiszen sok mindent meg tudtunk javítani, nem egy tetőt megkötöttem ácsként. Ez volt az a plusz, amivel én rendelkeztem, és feltehetően ez járult hozzá ahhoz, hogy ilyen hosszan alkalmaztak. Amikor Nagy Tiborné, aki a felügyelet igazgatója volt, távozott, Halmi Nándor vette át a helyét. Tőle kaptam a megbízást erre a fajta felügyeleti munkára, és ha meg kellett nézni valamit, lementem a helyszínre. Ugyanúgy igényelhettem hivatali autót, a Hivatalt képviseltem, de külsősként dolgoztam, számláztam. Ez is egy hosszú korszak volt, és sok olyan munkát csináltunk, ami jelenleg is áll és szépen funkcionál.

KG: Éppen ezzel szeretnénk volna folytatni: megnevezné-e néhány olyan munkáját, amelyekre a legbüszkébb, illetve néhány olyan helyreállítást, amelyekben közreműködött, és építészeti helyreállításként is jó példának tartja?

MI: Gyakorlatilag a hivatal valamennyi helyreállításában részt vettem, mert művezetőként munkaköri kötelességem volt a felmérések elvégzése. A soproni zsinagóga Hanzi-féle helyreállítása nagyon szép munka volt. Említhetném a ráckevei Savoyai-kastély teljes nyílászáró-szerkezetét, ami azért is emlékezetes, mert Rados professzor úr kilencven évesen feljött az állványra, és megnézte, hogyan mérem föl a lantablakokat. Térgörbe ablakok voltak, és megnézte, hogy állok neki. Vagy ott volt a soproni Tűztorony,⁶³ a már említett Storno-ház, a Rejpál-ház, a Tábornok-ház vagy a Lábasház,⁶⁴ de mondhatnám a Horler Miklós által tervezett simontornyai várat⁶⁵ vagy a kékedi kastélyt is. A nagyecseni Széchenyi-kastély helyreállítása a korai időkben úgyszintén nagyon szép és kvalitásos munka volt. Az egész országban dolgoztunk.

⁶³ A helyreállításra 1970 és 1973 között került sor. Ld.: Sedlmayr János: Az Országos Műemléki Felügyelőség helyreállításai 1971–1972. *Magyar Műemlékvédelem*, 7. 1974. 296–297.

⁶⁴ Nagypál Judit – Horler Miklós – Koppány Tibor: *Sopron, Orsolya tér 5. (Lábasház). Felmérési és helyreállítási tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1976. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 42990.

⁶⁵ Horler Miklós: *A simontornyai vár*. Szekszárd, 1987.; Vukoszávlyev Zorán: Rekonstruált műemlékvédelem. A simontornyai vár 1964–75. évi helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 61. 2017. 310–323.

A Tervezési Osztály tagjaként részt vettem az árpási középkori templom helyreállításában,⁶⁶ illetve a tihanyi templom szakértői munkáját⁶⁷ is elvégeztem. A Tervezési Osztályon az építészeknek egyeztetniük kellett velem, mielőtt kimentek volna az asztalos-, lakatosmunkák tervei – illetve menet közben is –, és nekem is egyeztetnem kellett velük, oda-vissza, menetrendszerűen (ez a munkaköri leírásomban is benne volt). Két vagy három évig dolgoztam ezen a részlegen, aztán felkértek, hogy menjek át a műemlékfelügyeletre, ahol népi házakkal foglalkoztam. Említhetném a népi műemlékes kollégák közül Sisa Béla⁶⁸ nevét, akinek, azonkívül, hogy jó kollégák-barátok voltunk,⁶⁹ külön érzéke volt ehhez az épülettípushoz, és a népi építészek egész sorát nevelte fel, a jelenleg aktív kollégák mind tőle tanulták a szakmát. Hanzinak elképesztő közügyessége volt, fantasztikus mérműveket rajzolt kézzel. Sajnálatos módon halála után kikezdték (ahogy ez az építészekkel gyakorta megtörténik), a Salamon-tornyot és Zsámbékot⁷⁰ is erősen kritizálták. Nemrég olvastam Mezős Tamás cikkét, amelyben ugyancsak kritikusan fogalmaz Hanzival és a korabeli helyreállításokkal kapcsolatban.⁷¹ Én sokat dolgoztam együtt Mezős Tamással, és el is mondtam neki, hogy abban az időben ilyen lehetőségek voltak. Horler Miklós következetesen képviselte a Velencei Kartát, amihez nagyon erősen ragaszkodtunk, de nem álltak rendelkezésünkre más anyagok, mint amiket használtunk, nem volt lehetőségünk változtatni.

FDE: Sopron kapcsán Nagypál Judit jutott még eszünkbe. Róla milyen emlékeket őriz?

MI: Juditot szándékomban állt felidézni. A karcjai templom miatt kerültem vele kapcsolatba, ezt a munkát is a Központi Műhely végezte.⁷² Tragikus halála sajnos

⁶⁶ Muka István: *Árpás, római katolikus templom. Fedélszék diagnosztikai vizsgálata, faanyagvédelmi szakvélemény*. Kézirat. Budapest, 1988. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 32224.

⁶⁷ Muka István: *Tihany, római katolikus templom, bencés apátság. Fedélszék vizsgálata*. Kézirat. Budapest, 1988. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 26083.

⁶⁸ Sisa Béla (1942–2021), építész-mérnök. A budapesti Magasépítési Technikumban tanult, majd 1970–1971-ben elvégezte a műgyermek műemlékvédelmi szakmérnöki képzését. 1968-tól 2008-ig az OMF, illetve jogutódjai munkatársa, ahol 1991-ben újjászervezte a Népi Építészeti Osztályt, amelynek vezetője is volt. Az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság Népi Építészeti Szakbizottságának tagja volt. A kétkötetes *Békés megye műemlékei* (1981) szerzője. A szarvasi szárazmalom, valamint több tájház és egyéb népi épület helyreállításának tervezője.

⁶⁹ A MÉM MDK tervtári adatbázisa alapján Muka István és Sisa Béla (valamint további munkatársak) 1991–1992 folyamán a SELLA Építész Tervező GMK keretén belül két Békés megyei munkát végzett el: Sisa Béla – Széphegyi László – Molnár János – Vándor András – Muka István: *Békés, Kispince utca 44. Lakóház. Részleges felújítás, helyreállítási előterv*. Kézirat. Budapest, 1991. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 37724.; Sisa Béla – Széphegyi László – Vándor András – Muka István: *Biharugra, Erzsébet utca 160., Lakóház. Helyreállítási tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1992. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 37886.

⁷⁰ Zsámbékkal kapcsolatban ld. jelen számban a Valter Ilonával készült interjút.

⁷¹ Mezős Tamás: A helyreállítás helyreállítása – A zsámbéki rom. *Transsylvania Nostra*, 15, 2021, 2. 21–33.

⁷² A helyreállítási programterv 1963-ban készült el, a helyreállított templom átadására pedig 1970-ben került sor. Vö.: Kissné Nagypál Judit: Karcjai román kori templomának helyreállításáról. *Magyar Műemlékvédelem*, 7. 1974. 103–124.

11. Ráckeve, a Savoyai-kastély lantablaka, 1961. © MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 5832

korán elszólitotta tőlünk. Még egy nagyon szép munka motoszkál az agyamban: Erdei Ferinek a felsőörsi templomhelyreállítás.⁷³ Tódulnak fel az emlékek, elég sok idő telt el azóta... Sok szép munkánk volt, a sárvári vártól kezdve Szigetvárig, Erdei Ferikével nagyon sokat dolgoztunk a szerencsi várban. Rendkívül tehetséges építész volt. De mindenkivel nagyon jó volt együtt dolgozni. Részint talán azért sikerültek jól a hivatal munkái, mert együtt volt a társaság egy épületben volt, és a tervező rögtön meg tudott beszélni mindent a művészettörténésszel vagy a régésszel. Nekem abban a szerencsében volt részem, hogy amikor a tervező lement az épülethez, akkor a Központi Műhely képviselőjében nekem is ott kellett lennem, felmérést készítettem, és végigegyveztettem a lakatos-, illetve asztalosmunkákat. Ezen alkalmakkor a teljes megbeszélésen részt vehettem, végighallgattam az építészeti, statikai és egyéb problémákat, és borzasztóan sokat tanultam mindenkitől. Rá is voltunk kényszerítve, hogy sokrétűek legyünk.

FDE: Ilyen fórum volt a tervtanács is, ahol a különféle szakterületek összeültek.

MI: Több tervtanácson vettünk részt, de ha lehetett, azért kerültük, mert ott elvi síkon születtek meg a döntések, amiket nekünk a gyakorlatba kellett átültetni. Az esetleges rossz döntéseket is, hisz természetesen ilyenek is előfordultak. De azok a tervtanácsok, amiken részt vettünk, általában építő jellegűek voltak. Mindenki elmondta a véleményét az adott tervről, ami időnként furcsa helyzetet eredményezett, ha az építész, aki rengeteg energiát fektetett a munkájába, súlyosan megbírálták. Ezeket a kritikákat a saját szakmai szempontjaim szerint tudtam megítélni, hiszen én nem hozhatok döntést egy homlokzati architektúra milyenségéről, vagy hogy a helyreállítás során mennyire avatkoznak bele az épület szerkezetébe, külső megjelenésébe. Inkább hallgatólagosan vettünk részt a tervtanácsokon, mert ott a részletekbe nem mentek bele. De tanulságos volt, ezért többször beültem, ha olyan tervről volt szó, ami érdekelt.

FDE: A műemlékes szakmák együttműködéséről kérdeznénk még, hiszen minden szakterülettel, például a fotósokkal is – ahogy a felvétel elején tapasztaltuk – szoros és jó kapcsolatot ápolhatott.

MI: Miután együtt éltünk, együtt utaztunk, mondhatni együtt lélegeztünk, teljesen természetes volt, hogy elkísértük Efit,⁷⁴ Robit⁷⁵ vagy Dobos Lajost,⁷⁶ ha fotózni

⁷³ Horler Miklós: Prépostsági templom helyreállítása, Felsőörs. *Magyar Építőművészet*, 15, 1966, 4. 44–47.

⁷⁴ Galacanu Efstatia, építészeti és műemléki fényképész. Az OMF, illetve jogutódjainak munkatársa. Az 1990-es évektől számos egyéni fotográfiai kiállítást rendeztek munkáiból, például az erdélyi Énlaka vagy Torockó épületeit dokumentáló fényképeiből. 2008-ban Andrea Palladio Vicenza, Verona és Veneto tartománybeli épületeit is megörökítették Hack Róberttel.

⁷⁵ Hack Róbert (1959–), építészeti és műemléki fényképész. Pályafutását a BTM Régészeti Osztályán, majd az MTI Reklám- és Illusztrációs Szerkesztőségében kezdte. 1985 óta az OMF és jogutódjainak munkatársa, 2001 és 2012 között az OMvH és a KÖH fotóműtermének, és 2019 óta a MÉM MDK Digitalizációs Osztályának vezetője.

⁷⁶ Dobos Lajos (1928–2003), fotóművész, épületfotós. 1958-tól az OMF fényképésze, 1960–1990 között műteremvezetője. Az OMF párttitkára. Műemlékfotói iskolateremtőnek bizonyultak a magyar építészeti fotográfiában.

kellett. Egy nagy hibát viszont elkövettünk: nem igazán dokumentáltuk a munkáinkat. Utólag látjuk, mekkora szükség lett volna erre. Hiszen bármennyire a művészet-történész, a régész és az építész határozta meg az épület helyreállításmódját, azért a koronát mindig a kivitelezés tette föl. Időnként méltatlanul elhallgatják, hogy amit be tudtunk mutatni az országban, abban nagyon sokan részt vettek, és a kivitelező kollegák ehhez nagyon sokat hoztattak szakmailag. Meg lehet nézni egy feltárt romot, de egy helyreállított épület azért más. A kivitelezés szerepét majdnem mindenhol elhanyagolják, vagy nem emelik ki méltó módon ahhoz képest, amilyen munkát a kivitelezők végeztek.

KG: Említette a Szent István-termet. Volna-e ezen kívül az elmúlt néhány évből olyan helyreállítás, amit esetleg volt szerencséje megtekinteni, és jól sikerült helyreállításnak tart?

MI: A mai műemlék-helyreállításokra rányomja a bélyegét az, hogy milyen funkciót találnak az épületnek. A külső megjelenésen általában kevesebbet változtatnak, de a belsőt alárendelik a funkciónak, elbontanak válaszfalakat, átalakítják a helyiségek elrendezését. Mint említettem, a Parlament ablakait vizsgáltam végig, és a továbbiakban is elég sok megbízást kaptam például a parkettázás helyreállításánál vagy más faanyagvédelmi munkák kapcsán. Az országház esetében például az üléstermek helyreállítását emelném ki, ami nagyon jól sikerült. Szakértőként inkább a munka kezdeti periódusában vettem részt. Miután megvizsgáltunk egy tetőszerkezetet, általában akkor szólhattunk bele abba, hogy mit csinálnak vele, ha kaptunk megbízást – általában nem kaptunk.

Nincs kiforrott véleményem a jelenlegi helyreállításokról, de nyilvánvalóan a mai technológiával első osztályú munkát lehet végezni, hiszen ma már mindent be lehet szerezni a szlavón tölgytől az egzóta fáig. A kiemelt beruházásokra, amik például a várban vannak, a műemlékfelügyelők be sem tehetik a lábukat. Átalakult a rendszer, átalakult minden; hogy ez jó vagy rossz, azt nem az én feladatom eldönteni, véleményem nyilván van róla, de az nem mérvadó.

FDE: Mi a véleménye a műemlékvédelem és a társadalom kapcsolatáról, a műemlékvédelem társadalmi beágyazottságáról?

MI: Az emberek nagyrésze nem igazán foglalkozik a műemlékvédelemmel. Egy-egy épülettel foglalkoznak, ami a város számára kiemelt jelentőségű, és azzal, ha azt le akarják bontani. De vannak lelkes csoportok, amelyek ilyenkor fellépnek a műemlék megóvása érdekében. Szükség is van rá, hogy beleszóljanak ezekbe a dolgokba, mert időnként eléggé rosszul, nem elég átgondoltan nyúlnak egy műemlékhez, vagy felépítenek olyan épületeket, ahol vitatható a rekonstrukció módja, mértéke. Ismétlem, ez az emberek nagyrésztét nem igazán érdekli, és nem is érinti. De majdnem mindenütt vannak olyan emberek, akik foglalkoznak az örökségvédelemmel. Ki tudnám említeni a tájházakat, a népi műemlékeket, azok helyreállítását. Az állam most már elég sok pénzt áldoz rá, és eléggé kiemelten kezeli ezeket a dolgokat, hiszen számtalanszor részt vettem én is ilyen rendezvényeken, ahol tényleg nagyon jó szakmai viták és megbeszélések merültek fel. Ezt jó volna, ha folytatnánk.

KG: Az OMF a hivatalvezetéséből kiket emelne ki?

MI: Nagyon mérvadó volt Merényi Ferenc, de Mendele Feri is sokat tett a hivatálért. Ezzel a két kiemelkedő szakemberrel remek kapcsolatot ápolunk. Entz Gézá-t ismertük igazán közelről, nagyon sok szervezett túrát vezetett, amikor kimentünk egy hétre kifejezetten műemléképületek látogatására. A Tudományos Osztály dolgozóival is nagyon jó kapcsolatunk volt, Koppány Tibi számtalan segítséget nyújtott. Az építészek nagyon felkészültek, egytől-egyig megszállott, elhivatott emberek voltak, talán még a műemlékekkel is álmodtak. Tényleg egy nagyon tehetséges gárda nőtt fel, és ki is nevelték az utódaikat. Sorra említhetném a fiatal építészeket, Nándori Klárit, Káldi Gyulát,⁷⁷ Erő Zolit,⁷⁸ akik most mind jelentős beosztásban vannak, nagyon jó építészek, és nagyon sokat tettek, most is hasznosan tevékenykednek, csak sajnos eltávolodtak a Hivataltól. Az öregek törekedtek arra, hogy kineveljék az utódaikat.

KG: Végezetül azt szeretnénk megkérdezni, az utánpótlásnál maradva, hogy mit üzenne ma egy pályakezdő műemlékesnek?

MI: Meg kellene próbálni feleleveníteni azt a lelkesedést és azt az alázatos hozzáállást, amivel ezek az építészek és egyéb szakemberek közelítettek a műemlék-helyreállításokhoz. Majdnem mindent alárendeltek a hivatásuknak, amit alkotásnak tekintettek. A mai világban már szinte mindent géppel rajzolnak, mindent meg lehet tervezni géppel. Ha bemegy az ember a levéltárba,⁷⁹ és előveszi Möller vagy Lechner egy-egy munkáját, olyan csipkézett, kézzel rajzolt tervekkel láthat, amire valószínűleg ma már nagyon kevés építész képes. Ez a korszak elmúlt. Nyilvánvalóan a fejlődés hozza magával, hogy egyre kevesebb olyan építészünk van, aki még mindig kitűnően tud szabadkézzel rajzolni. Nem említettem még a beszélgetés során, hogy az első munkáim egyike a sárospataki trinitárius kolostor volt, Makovecz Imre⁸⁰ első VÁTI-s megbízása.⁸¹ Utána dolgoztam még vele, amikor átkerült a Visegrádi

⁷⁷ Káldi Gyula (1950–), építészmérnök. 1974–2012: az OMF és jogutódjainak munkatársa. 2011: a Teleki László Alapítvány kurátora.

⁷⁸ Erő Zoltán (1958–), építészmérnök. Diplomáját 1982-ben a műegyetem Építészmérnöki Karán szerezte. Előbb a Budapest V. kerületi Ingatlankezelő Vállalatnál, majd az OMF Tervezési Osztályán dolgozott. 1989-ben a Leuveni Katolikus Egyetem Történeti Városok és Épületek Központjában műemléki szakmérnöki oklevelet szerzett. A Palatium Stúdió Kft. és a Kortárs Építészeti Központ alapítója. 2004–2014: a négyes metró építész generáltervezője. 2020 óta Budapest főépítésze.

⁷⁹ Például a MÉM MDK műemléki gyűjteményeiben (tervtár, tudományos irattár), illetve a Múzeumi Osztályon, azaz a Magyar Építészeti Múzeumban is megtalálhatók Möller vagy Lechner rajzai.

⁸⁰ Makovecz Imre (1935–2011), építészmérnök, az organikus építészet iskolateremtője, az MMA alapítója, örökös tiszteletbeli elnöke. Diplomáját 1959-ben szerezte meg a műegyetemen. 1959–1977: különböző állami építészirodáknál (BVTV, SZÖVERTV, VÁTI) dolgozik, 1977–1981: a Pilisi Parkerdőgazdaság főépítésze. 1981-ben alapított önálló építészirodát Makona Tervező Kiszövetkezet (később Makona Építész Tervező és Vállalkozó Kft.) néven. 1981-től tanított a műegyetemen, az Iparművészeti Főiskolában, valamint a MÉSZ mesteriskolájában.

⁸¹ Makovecz Imre először 1965-ben foglalkozott a kolostorral. Ezt a munkát a Földművelésügyi Minisztérium Országos Kivitelező és Tervező Vállalat jegyezte: Rózsa György – Bükky Attila – Makovecz Imre: *Sárospatak*,

Erdészethez, de ő a faanyagvédelmet nagyon elhanyagolta. A munkái csodálatosak, de nem lesznek évszázados emlékek. Meg kell nézni a kakasdi vagy a paksi templomot: nagyon munka- és felújításigényesek. De a sevillei kiállítási pavilon egy csoda volt. Egyébként a gyerekeinek a házát a második kerületben ugyanazzal a rendszerrel csinálta, és az erkélyt tartó nagy ágasfa-oszlop teljesen szétrohadt, én újítottam fel neki műgyanta-kiegészítéssel. Ennyit a tartósságról. De ragyogó keze volt.

Úgy gondolom, nagyon szép szakmai életút van mögöttem, szóval elégedett lehetek azzal, amiben részt vettem, és amihez hozzájárulhattam a munkám során.

FDE-KG: Köszönjük szépen!

trinitárius kolostor. Szálló, eszpresszó, étterem. Kiviteli tervdokumentáció. Kézirat. Budapest, 1965. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 5983. A VÁTI 1974-ben tervezte meg az épület felújítását: Makovecz Imre – Léránt József – Arendt Lajos: Sárospatak, trinitárius kolostor. Borostyán Szálló emeleti átalakítása. Kézirat. Budapest, 1974. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 11350.

„KEVESEN JÁRTAK LIPTÁK IRÉNHEZ GYAKORLATRA”

INTERJÚ KLANICZAY PÉTER MŰEMLÉK-FELÜGYELŐVEL¹

F. Dóczy Erika: Kik voltak Rád nagy hatással a műegyetemen, illetve a szakmérnöki képzésen? Tanáraid közül kiket emelnél ki?

Klaniczay Péter: Nagyon sok jó tanárom volt az egyetem kezdeti időszakában és később is. Körülbelül tíz évvel a diploma megszerzését követően, az 1980-as évek közepén végeztem el a műemléki szakmérnököt. De az első időszakban is majdnem a legnagyobbak, a kor legkitűnőbb szakemberei tartottak előadásokat, akik ma is a legfontosabbaknak számítanak. Néhányszor hallottam Pogány Frigyes², de már csak az utolsó éveiben. Ez korábban volt, mert ő meghalt, mire az egyetemet elkezdtem, de még gimnazistaként bementünk néha bizonyos előadásait meghallgatni – érdekes dolgokat mondott. Megemlíteném még Major Mátét,³ Hajnóczi Gyulát, de az Építészettörténeti Tanszéken dolgozók közül tulajdonképpen mindenkivel nagyon közeli barátságba kerültem. Aztán más tanszékek is fontosak voltak, például a Tervezési Tanszék. Itt kerültem kapcsolatba Farkasdy⁴ tanár úrral és Hofer Miklóssal.⁵ Nem mondom, hogy nem voltak problémák: tervezés, határidő, makettkészítés – ez mindig egy gyötrelmes időszak volt, annak idején mindent kézzel csináltunk-rajzoltunk. Vagy ott volt Reischl⁶ tanár úr a

¹ Az interjút F. Dóczy Erika és Kovács Gergely készítette 2022. július 21-én. A leíratot készítette, a szöveget gondozta és lábjegyzetekkel ellátta: Kovács Gergely. Szerkesztette Markója Csilla (HUN-REN BTK MI).

² Pogány Frigyes (1909–1976), építészmérnök, egyetemi tanár. 1953-tól az Építészeti Tanács főosztályvezetője, majd annak megszűnése után az Országos Építésügyi Hivatal Műemléki Osztályának vezetője.

³ Major Máté (1904–1986), építészmérnök, egyetemi tanár, az MTA tagja. Tagja volt a CIAM magyar szekciójának. 1950–1951 között a BME Építészmérnöki Karának dékánja, 1972–1975 között Építészettörténeti és Elméleti Intézetének igazgatója volt.

⁴ Farkasdy Zoltán (1923–1989), építészmérnök, egyetemi tanár, építészeti író, a Magyar Építőművészek Szövetségének egyik alapítója. A második világháború megszakította tanulmányait. 1944-ben Németországba, majd Dániába került, ahol Jørn Utzon irodájában dolgozott. 1947-ben hazatért, és befejezte az egyetemet. 1949–1951 között a Magasépítési Tervező Intézetben dolgozott. 1951–1953: a KÖZTI műteremvezetője, majd a Típustervező Intézet vezető műszaki munkatársa. 1970-től a műegyetem Középülettervezési Tanszékén tanított.

⁵ Hofer Miklós (1931–2011), építészmérnök, egyetemi tanár. 1955–1973: a KÖZTI tervezője, később műteremvezetője, majd vállalati főépítész. 1973–1982: a műegyetem Középülettervezési Tanszékének docense, majd tanszékvezető egyetemi tanára, 1989–1995: az Építészmérnöki Kar dékánja. 1964-től a Magyar Építőművészek Szövetségének elnökhelyettese. Számos városrendezési tervet készített.

⁶ Reischl Antal (1916–1978), építészmérnök, egyetemi tanár. 1947-ben az első állami tervező intézet tervezőmérnökeként dolgozott, a következő évtől pedig a műegyetem tanára volt. Tanított az Építészmérnöki Kar Tervezési, illetve Lakóépülettervezési Tanszékén; utóbbinak tanszékvezetője is volt. 1951–1952: az

1. Klaniczay Péter az interjún, 2022. © MÉM MDK, Tudományos Irrattár, Lymbus, Iltsz. K 2072

Lakó Tanszéken.⁷ Nála nagyon rosszul produkáltam az első félévben, és többeket el is távolított az első vagy a második év végén. Ezek után, mikor rám került a sor, leraktam egy tervet, amire azt mondta:

– Semmi probléma. Megtáltosodott.

Nagyon tetszett Neki, én pedig nagyon örültem, és továbbmehettem. Rendkívül szigorú tanmenet volt annak idején. Nagyon szerettem még a Rajzi Tanszék⁸ színdinamikai külön tanfolyamát – ide is jártam. Ott is volt egy-két komoly professzor, aki nagyon sok mindent tudott nyújtani például forma- és alaktanban.

Később, a műemléki szakmérnökin valóban a legnagyobbak tanítottak még: az Entz, Gerő, Dercsényi, Levárdy négyes mindent felülmúlt, így mindent megtanulhattunk, amire szükség volt. Persze, akkor megvolt még Hajnóczi tanár úr is, Zádor⁹ tanár úr is. Megtanultuk tőlük a műemlékvédelem történetét, elméletét, gyakorlatát. De külön örömet jelentett egy tanfolyam, amit Horler Miklós szervezett, és a műemlékvédelem történetével foglalkozott. Ez speciális tanfolyam volt még a '80-as évek legelején. Mikor

Oktatási Minisztérium Felsőoktatási Főosztálya Oktatási Osztályának vezetője, 1952–1954: a műegyetem Építésmérnöki Karának dékánhelyettese, 1954–1957: rektorhelyettes.

⁷ BME Lakóépülettervezési Tanszék

⁸ BME Rajzi és Formaismereti Tanszék. A tanfolyamot Nemcsics Antal (1927–2019) festőművész vezette.

⁹ Zádor Mihály (1929–2003), építésmérnök, egyetemi tanár. Több mint fél évszázadon át tanított építészettörténetet és műemlékvédelmet a műegyetemen. Az Építésmérnöki Karon ő honosította meg a műemlékvédelem tantárgyat, továbbá létrehozta a műemlékvédelmi szakmérnöki képzést. Az 1960-as évektől több műemlék-felmérésen és helyreállításon dolgozott. Fontos munkája volt a budavári Nagyboldogasszony-templomnak, a kaposzentjakabi bencés apátság romterületének, a szennai vagy a kőröshegyi római katolikus templomnak a helyreállítása.

2. Az ICOMOS III. nemzetközi kongresszusa Budapesten, 1972. Balról: Merényi Ferenc, Horler Mikós, Mende Ferenc, Szabó János, Román András. © MÉM MDK, Tudományos Irratár, Lymbus, ltsz. K 1899.

megtudtam, hogy indul, sok kollégát-barátot odatereltem, és ez egy külön oklevéllel záruló tanfolyam volt, ami ebben az időszakban rendkívüli jelentőséggel bírt, mert erről korábban másutt nem lehetett hallani. A műemlékvédelem nemzetközi története, elmélete, gyakorlata az ő szakterülete volt.

FDE: Melyik tanszéken diplomáztál? Mi volt a diplomamunkád?

KP: Az Építészettörténeti Tanszéken. Egyrészt, már a komplex tervezés is ott folyt, ami nagyon komoly munka volt. A komáromi Csillagerőd akkor nagyon lepusztult, almaraktárnak használt épületegyüttesét kellett történeti szempontból feldolgozni, majd hasznosítási javaslatot készíteni hozzá. Én turisztikai hasznosítást javasoltam akkor (1979), viszont az elmúlt években a Szépművészeti Múzeum gipszgyűjteménye került részben ide, amit a központi épület bővítésével oldottak meg látványos módon. Emlékszem, voltak épületrészek, amiket egy hosszú centiméterszalaggal egyedül mértem fel, mert senki nem volt velem. Nagyon izgalmas időszak volt.

A diplomamunkámban a Budai Várnegyed Bécsi kapu téri sarka előtti teresedéssel foglalkoztam. Itt futnak össze a váraljai, az egykori várárokból lévő, a Bécsi kapuhoz vezető utcák. A közelben volt egy üres telek – szerintem ma is megvan, azóta sem sikerült beépíteni. Ott van a Linzi lépcső, ami a Hunfalvy utca és a Fiath János utca találkozásánál indul, és megy lefelé, a Víziváros felé. Ezen a sarkon állt egy romos épület. Sikerült kikutatnom a korábbi állapotát: egy, a háborúban szétlőtt, századfordulós villáról van szó. Biztos, hogy ennek a felújítására már korábban is többször kiírtak pályázatot, tanulmánytervek és talán diplomamunkák is születhettek róla. Mindenesetre feldolgoztam ennek a területnek a történetét (ami úgy tűnik, megfogott, mert a későbbi munkáim során is mindig a történeti részt kezdtem először vizsgálni), még-

hozzá úgy, hogy a diplomamunkám elkészítésével egyidőben írtak ki egy pályázatot egy diplomata lakóháznak ezen a területen történő megépítésére. Az én tervem nem lett olyan nagyon jó, de nagyon rendes opponensek voltak, akik támogatták. Egyikük Komjáthy Attila volt. Akkor, a '80-as évek legelején még messze nem dolgoztam a hivatalban, de már bejártam többekhez, és ők segítettek, hogy milyen irányban menjem tovább a terv. Végül – ha nem is az első fordulóban, mert a történeti tanulmánnyal eléggé elhúztam az időt, de – a következő évben, 1981-ben megkaptam a diplomát.

Kovács Gergely: A szakmérnöki diploma megszerzését követően 1986-ig a FIMŰV Tervező Osztályán dolgoztál. Mik voltak a feladataid?

KP: Sőt, már előtte, 1980 őszén odakerültem. Akkor alakult a FIMŰV Műemléki Tervezési Osztálya kint, a Gvadányi úton, Zuglóban. Először persze nem oda akartam menni, hanem a Dísz téri irodába, ahol Komárik Dénes¹⁰ volt a főnök. Az új tervező részleg azért hozták létre, mert a Várnegyed felújításának 1986-ra, Buda töröktől való visszafoglalásának 300. évfordulójára el kellett készülnie, és a munkához 1982–1983-ban már hozzá kellett fogni. Ekkor megindult egy fejlesztés; egy tíz-tizenöt fős, borzasztó fiatal csapat jött össze, akik közül többen később – ha nem is akkor, amikor én, hanem utána – a Műemléki Felügyelőségen kötöttek ki. Nagyon jó légkör alakult ki, és kitűnő szakvezetők voltak Lipták Irén¹¹ személyében. Rutinos műemlékes tervező volt; fővárosi emlékek helyreállítása mellett modern épületeket is tervezett. Kőkeményen belénk verte, hogy kell kinéznie egy régi ablaknak, hogyan kell azt megrajzolni, hogy kell ábrázolni, mi mindent kell egy tervben úgy jelölni, hogy az olvasható legyen. Ezeket a fogásokat én a mai napig nyomon követem, és látom, hogy kevesen jártak Lipták Irénhez gyakorlatra.

Rengeteg szép munkánk volt ebben az időben. Az egyik ilyen, több éven át tartó nagy hullám volt a Budai Várnegyed számos lakóházának felmérése, homlokzatfelújítása, színterve, végül pedig magának a kivitelezésnek a lebonyolítása. Az volt ebben az érdekes, hogy nem a fióknak dolgoztunk, hanem alighogy kész lettek a tervek, néhány hónap múlva beindult a kivitelezés, és egyik házat a másik után kellett csinálnunk, szinte megállás nélkül. Állandóan a várba jártunk, ami által abszolút naprakész, gyakorlati képzésben részesültünk. Folyamatosan tanultuk, hogyan kezeljük a különböző helyzeteket, azokat a meglepetéseket, amelyek az építkezés közben értek minket.

¹⁰ Komárik Dénes (1929–2017), művészettörténész, építész. A BUVÁTI és a BMF munkatársa, majd a FIMŰV Műemléki Osztálya Kutatási Csoportjának vezetője. A 19. századi magyar építészet, elsősorban a romantika kutatója. Vö.: *Romantikus kastély. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére*. Szerk. Vadas Ferenc. Budapest, 2004.; Sisa József: Interjú a 75 éves Komárik Dénessel. *Műemlékvédelem*, 48. 2004. 175–182.; Uő: Komárik Dénes (1929–2017). *Enigma*, 29. 2022. No. 108. 117–130.

¹¹ Lipták Irén (1932–1991), építészmérnök, építészeti író, Farkasdy Zoltán és Finta József monográfusa. A FIMŰV Műemléki Tervezési Osztályának vezetője. Számos fővárosi – főleg budai és belvárosi – épület helyreállításának tervezője. Vö.: Lipták Irén: Műemlék lakóépületek helyreállításának tervezése. *Műemlékvédelem*, 17. 1973. 80–88.; Uő: Fővárosi műemlékhelyreállítások tervezésének 20 éve. *Műemlékvédelem*, 21. 1977. 310–316.

3. Budapest XI., Ábel Jenő utca 18. – Árkay Bertalan tervezte modern villa.

© Kovács Gergely felvétele, 2023.

Emellett számos komoly munkánk volt a '80-as évek első felében. Akkor zajlott az Operaház helyreállítása,¹² amelynek keretében az épület környezetében lévő teljes tömböt – ez nagyjából nyolc-tíz házat jelentett – felújították. Felmerült a kérdés, vajon kit szabadítsanak rá erre a feladatra, és hamar rájöttek, hogy ott van a FIMŰV Tervezési Osztálya. Mindenki kapott két-három házat. Persze, elsősorban külső felújításról volt szó, ennek ellenére komolyan bele kellett ásnunk magunkat. Voltak még különféle kisebb munkáink is, például egy fantasztikus kis modern épület, Árkay Bertalan¹³ Ábel Jenő utcai villájának¹⁴ felmérése és tervezése, amin hónapokig dolgoztunk. De említhetnék egy további, nagyon szép együtttest, amelynek a sorsa

¹² Harsányi István: A 100 éves Operaház építési és rekonstrukciós munkáinak főbb eseményei. *Magyar Építőipar*, 33. 1984. 498.; A. Czétényi Piroska: A Budapesti Műemléki Felügyelőség tevékenysége 1980–1990 között. *Magyar Műemlékvédelem*, 10. 1996. 206–207. Az Operaház helyreállítása 1981 és 1984 között zajlott.

¹³ Árkay Bertalan (1901–1971), építész, a magyar modern építészet egyik úttörője. Budapesti, párizsi és bécsi tanulmányait követően a két háború közötti Magyarország talán legtöbbet foglalkoztatott családi ház- és villatervező építésze. A második világháború után műemlék-helyreállításokon is dolgozott. 1949-től nyugdíjazásáig a KÖZTI alkalmazásában állt.

¹⁴ A villa 1929-ben épült, melyhez ld.: Preisich Gábor–Benkhard Ágost: Budapest építésze a két világháború között. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények*, 11. 1967. 504.; Szekeres-Virág Judit: Árkay Bertalan (1901–1971). *Műemlékvédelem*, 26. 1982. 147.: 6. kép, 149. Az épület a felújítás idején nem állt műemléki védelem alatt, melyhez ld.: „Körlevelezőlap”. *Magyar Építőművészet*, 35, 1986, 5. 16.

később más irányt vett, ám akkor még eléggé elhanyagolt volt: a Budakeszi úti Hild-villát¹⁵ és annak épületegyüttesét. Én még láttam a régi melléképületeket, a '30-as évekbeli garázsépületet, a cselédházat és egyebeket – ezeket később lebontották. Itt először is egy teljes felmérést, majd egy hasznosítási tervet kellett készítenünk. Sajnos nem lépett tovább a történet, mindenesetre nagy élmény volt az akkori állapotában látni az épületet, amin – néhány hiány kiegészítésétől eltekintve – a '60-as években nemigen változtattak, és azt követően sem. Azután kétszer is nekimentek: egyszer a '90-es évek közepén, de akkor még a villa tömege érintetlen maradt,¹⁶ majd a közelmúltban, néhány évvel ezelőtt, amikor már csak a puszta falakat hagyták meg, és szinte mindent kicseréltek rajta.¹⁷ Egyrészt biztos nagyon tönkrement addigra, másrészt temérdek pénz kellett rá elkölteni, ami látszik is az épületen.

Rengeteg érdekes feladatunk volt, ezért két nagyobbat említenék még. Elsőként a Magyar Országos Levéltár tetőrekonstrukcióját.¹⁸ Pontosabban a tető díszfedésének rekonstrukcióját, hiszen a tető megmaradt, a díszfedése viszont elpusztult a háborúban, és egy semleges, öreg cseréppel fedték le. Ezt a színes majolika cserépfedést kellett újra megtervezni. Hihetetlen feladat volt, mert bár találtunk régi rajzokat, fotókat, a modern technika semmilyen szinten nem állt akkor rendelkezésünkre, így a tetőfedés rajzán egyenként színeztük ki az eltérő színű cserépeket, hogy létrehozzuk azt a mintázatot, ami szerencsére mind a mai napig megvan (a kivitelezését a '80-as évek közepén kezdték el), tehát úgy néz ki, elég jól sikerült. A másik komolyabb feladat a Bródy Sándor utca 8. szám alatti Magyarországi Olasz Kultúrintézet felújítása volt.¹⁹ Szerencsére ezt is a FIMŰV kapta meg, vélhetően korábbi olasz kapcsolataimnak, valamint nyelvtudásomnak köszönhetően. A feladat elvégzése viszont nem ment könnyen, mivel rám maradt a teljes homlokzat helyreállítása. Ez egy érdekes történet.

¹⁵ Budapest XII., Budakeszi út 38–40. A villát Hild József építette 1844-ben, saját nyaralója gyanánt. Ld.: Zakariás G. Gábor: Adatok Buda építészetéhez a XIX. század második felében. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 12. 1957. 299.

¹⁶ 1997–1998-ban, Máté Zsolt (VÁTI) tervei alapján jelentős felújítás és korszerűsítés történt a villán és a nyárilakon az Ökocentrum Zrt. megbízásából reprezentatív székház funkcióra. Az Alfa TV székházának tervezték, de végül ez nem valósult meg. A nyárilakról ld.: Ivicsics Péter: Műemlékfelújítások és helyreállítások 1998-ban. *Műemlékvédelmi Szemle*, 10. 2000. 276.

¹⁷ A legutóbbi felújításra 2016-ban került sor, melynek alkalmával a hátsó traktust lebontották és helyébe új szárnyat emeltek (építész: Kokas László). Az épületet jelenleg a Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézete használja. Ld.: Rosch Gábor: 150 éve halt meg Hild József. *Magyar Építőipar*, 67. 2017. 118. Ld. még: <https://epiteszforum.hu/egy-klasszicista-epitesz-haza> (letöltés ideje: 2023. augusztus 6.).

¹⁸ A tető az 1980-as évek közepén új cserépfedést kapott, amelynek elemei a pécsi Zsolnay-gyárban készültek. Vö.: https://mnl.gov.hu/mnl/ol/az_epulet_rovid_tortenete (letöltés ideje: 2023. október 2.).

¹⁹ A régi pesti képviselőház Ybl Miklós tervei szerint épült meg 1865-ben. Ld.: Perehazy Károly: Régi pesti képviselőház. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 15. 1963. 489–510. 1941-től a Magyarországi Olasz Kultúrintézet székháza, melyhez ld.: Gavoldi Enrico Teodolindo: Adatok a régi pesti képviselőház épületéhez. *Műemlékvédelem*, 32. 1988. 126.

4. Budapest VIII., Bródy Sándor utca 8. – Magyarországi Olasz Kultúrintézet.

© MÉM MDK, Fotótár, ltsz.: 229.237D

Szó szerint közelharcot kellett vívni az olasz kivitelezőkkel. Rettenetes módszereket akartak bevetni, gondolván, Magyarországon ez elmegy. Nem akarták beállványozni az épületet, hanem mozgó állvánnyal szerettek volna dolgozni (ezt sikerült elhárítani), azután rettenetes festékeket hoztak... Tehát nem olyan kivitelezőt szerződtek le, aki igazán értette volna a dolgát. A helyreállítás végül elkészült, de korántsem úgy, ahogy szerettem volna, ugyanis a feltárások során számos részlet előkerült a palota korai állapotából, amiket nem sikerült bemutatni. Kiderült, hogy az épület nem festett homlokzattal bírt, hanem festett tagozatokkal ellátott téglahomlokzattal, amit úgy vakoltak be, hogy ráfestették a téglát. Ez egy elég érdekes technika (Rómában több ilyen házat ismerünk), amit, úgy tűnik, az olaszok hoztak magukkal, tehát ezt a homlokzatot már ők alakíthatták ki a '40-es évek elején, amikor megkapták az épületet, de erre vonatkozólag nem került elő semmilyen adat. Mindenesetre, miután a téglaburkolatból elég sok hiányzott, ennek a festett téglahomlokzatnak a helyreállítására tettem javaslatot. Végül erre sem volt mód. Az olaszok úgy gondolták, egyszerűen lefestik a homlokzatot, és kész. A Budapesti Műemlékfelügyelőségen pedig úgy rendezték az ügyet, hogy a jelenleg látható állapot alakuljon ki. Ezzel együtt nagyon érdekes és izgalmas feladat volt: kőrestaurálási munkák is zajlottak, akkor állították helyre a címet a homlokzaton, a tető szélén.²⁰ Most talán nekiesnek majd egy újabb helyreállításnak, évekkal ezelőtt legalábbis szó volt róla, hogy kellene készíteni egy friss tudományos dokumentációt, de ez az ügy még húzódik.

²⁰ Bővebben ld.: Klaniczay Péter: Régi képviselőház – az utcai homlokzat. *Ybl-épületsorsok az Unger-házról a Kálvin térig*. Szerk. Hidvégi Violetta, Maróty Katalin. Budapest, 2014. 127–135.

Az Olasz Kultúrintézet felújítása már akkor történt, amikor a váltásra készülődtem. 1984-ben kezdtem el a műemléki szakmérnöki képzést, aminek tulajdonképpen csak a felét végeztem el, mert 1985 januárjában – magyar állami ösztöndíjjal – nyolc hónapra kimentem Olaszországba. Azt is mondhatnám, hogy ez volt a legjobb iskola. Mikor hazajöttem, a tanáraink, professzoraim azt mondták, ha levizsgálom abból, amit kérdeznek, azzal annak ellenére is abszolválom a képzést, hogy több hónapig nem jártam be. A kinti tanulmányutak és azok a kapcsolatok, amiket kiépítettem, majdhogynem felérték egy szakmérnökivel. Bár az ösztöndíjat nem erre kaptam, mégis, ahogy kiertem Olaszországba, rögtön beiratkoztam az ottani műemléki szakmérnöki képzésre. Pontosabban nem is beiratkoztam, mert úgy volt, hogy egyszerűen jelentkezhetek rá, ám akadt egy kis bonyodalom. Kiderült, hogy attól az évtől felvételi vizsgához kötötték mindezt, amin nem vettem részt. Kint kellett maradnom; nem lehetett hazajönni, és áttenni az egészet a következő évre. Szóval problémásan indult a dolog, amit később sikerült tisztázni az egyetem vezetésével. Az a megállapodás kötött, hogy hallgatóként részt vehetek a tanfolyamon, de semmilyen igazolást nem kérhetek annak elvégzéséről. Természetesen rábólintottam; akkor úgy gondoltam, nincs szükségem papírra, mert az Magyarországon úgysem érne sokat. Így januártól őszig – a nyár kivételével – kijártam délelőtt az egyik évet, délután pedig a másikat, miközben semmilyen vizsgát vagy egyéb számonkérést nem kellett teljesítenem. Rettentően nagy tekintélyű olasz professzorgárdától tanulhattunk. A történész beállítottságú műemlékes szakember, Renato Bonelli²¹ vezette a szakmérnöki tanfolyamot. Azután ott volt Giovanni Carbonara,²² aki később még fontosabb személy lett. A legjobb viszonyba pedig Gaetano Miarelli Mariani²³ római professzorral kerültem. Olyan elméleti szigorral és biztos háttérrel rendelkezett, hogy minden szavát jegyezni kellett.

Ez egy nagyon fontos időszak volt, ugyanakkor még az olasz tanulmányút előtt, 1984-ben megkeresett engem Román András, hogy nem szeretnék-e a felügyeletre menni dolgozni. Ekkor már tudtam, hogy megkapom a római ösztöndíjat. A két dolgot nem lehetett egyszerre elvállalni, azonban 1986 nyarán ismételten megkérdezték, nincs-e kedvem a felügyelethez csatlakozni. Semmiképp sem akartam örök életre a FIMŰV-nél maradni, ráadásul ez idő tájt kiderült, hogy a hetedik ötéves terv, ami

²¹ Renato Bonelli (1911–2004), olasz építész, építészettörténész. 1934-ben diplomázott a római La Sapienzián. 1944-ben megalapította az Istituto Storico Artistico Orvietanót. A következő években főleg műemlékvédelmet és építészettörténetet tanított a palermói és a római egyetemen. 1982–1984 között utóbbi Építészettörténeti, Restaurálási és Műemlékvédelmi Tanszékének vezetője.

²² Giovanni Carbonara (1942–2023), olasz építész, építészettörténész. 1967-ben diplomázott, majd rövid műemlékfelügyeleti munka után a restaurátor szakot is elvégezte. 1969–1980: Renato Bonelli tanársegédje a római La Sapienzián. Építészettörténetet és műemlékhelyreállítást tanított, amelynek 1980-tól rendes tanára volt. Tudományos tevékenysége elsősorban az építészet és a restaurálás történetének feldolgozására, valamint a restaurálás elméletének vizsgálatára irányult.

²³ Gaetano Miarelli Mariani (1928–2002), olasz építészmérnök. A római egyetem műemlék-helyreállítással foglalkozó továbbképző iskolájának igazgatója volt. Részt vett az I. Olasz–Magyar Műemlékvédelmi Konferencián.

akkor indult volna,²⁴ semmilyen jelentősebb feladatot nem szánt az intézménynek, minek következtében egyebek mellett csepeli légópincék korszerűsítésével kellett foglalkoznunk. A másik ilyen „komoly” munka a kelenföldi lakótelep lakásainak felmérése volt az akkor kezdődő privatizáció²⁵ miatt; az emberek megvásárolhatták a lakásaikat, amelyekben benne éltek, és amikről nekünk dokumentációkat kellett készítenünk. Ezzel a tevékenységgel eltelt egy hónap, kettő, három, mire azt mondtam, nekem ebből elég volt, és felhívtam Román Andrást, hogy mikor kezdhetnék a hivatalnál. Erre nyár végén nyílt lehetőség: 1986 augusztusában beléptem az OMF-be.

FDE: Mivel foglalkoztál azután, hogy az OMF kötelékébe kerültél?

KP: Szerencsém volt. Már az első felkérés is Pest megyére vonatkozott, és már azon is sokat morfondíroztam. De mivel nem tudtam rá ígert mondani, egy idősebb kolléga elvállalta ezt a feladatot. Galambos Ferencről²⁶ van szó, aki a felügyeleti státuszt megelőzően a minisztériumban dolgozott. Éppen akkor lépett tovább az OMF-ből máshová, amikor a FIMŰV-nél elkezdődtek a gondok, így megnyílt számomra a lehetőség Pest megye műemlékeinek felügyeletére.

Budapesti lévén korábban sokat mászkáltam a térségben, ám hamar kiderült, hogy ez szinte semmire sem elegendő. Hiába ismertem a négy-öt legfontosabb emléket, az alföldi városokban például soha nem jártam ezt megelőzően. Nagyon viccesek voltak az első utak. Egy hét után azt mondták, irány Nagykőrös! Nekem pedig az út során mélyen ki kellett hajolnom a vonatból, hogy hol van az a Nagykőrös, mert még életemben nem láttam. De szerencsém volt, mert a kezdetekkor rengeteg segítséget kaptam az akkor már régóta ott lévő és nagyon kedves kollégáktól. Petravich Andris²⁷ megmutatta, hogyan működik az adminisztráció, Csutor Éva²⁸ pedig sokszor elkísért az útjaim során – többek közt Nagykőrösre. Az akkori szokás szerint a tapasztaltabbak egy kicsit terelgették a frissen bekerült embereket, hogy hogy s mint végezzék a tennivalóikat. Ám ebben az esetben kiderült, hogy Éva sem járt még soha Nagykőrösön. Végül közösen megoldottuk a dolgot: megtaláltuk a Molnár-kúriát, ahol mindent megbeszéltünk, majd jöhettünk haza.

Ez egy mélyvízbe ugrás volt. Szinte az első naptól kezdve rengeteget kellett jönni-menni mindenfelé, továbbá a belépésemkor egy halom irat várt rám, ami nyár eleje óta összegyűlt. Ugyanakkor egy nagyszerű szobába kerültem; mondanom sem kell,

²⁴ 1986–1990: hetedik ötéves terv. Vö.: Két állásfoglalás a VII. ötéves tervről. *Beszélő*, 5. 1985. No. 15. 67–79.

²⁵ Vígvári András: A privatizálás társadalmi és politikai környezete – rendszerváltás és privatizáció. *Aula*, 13, 1991, 4. 34–43.

²⁶ Galambos Ferenc, építész-mérnök. Az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium Területrendezési Főosztályának, majd az OMF Műemlékfelügyeleti Osztályának munkatársa.

²⁷ Petravich András (1950–1999), építőmérnök, építész-mérnök, műemlékvédelmi szakmérnök. 1980-tól az OMF műemlékfelügyeleti munkatársa. Hatósági tevékenysége Nógrád megyéhez kapcsolódott. 1986-tól hat éven át a műemléki törvényt előkészítő munkabizottság tagja, majd vezetője. 1993-tól a Magyar Építészeti Múzeum tudományos főmunkatársa.

²⁸ Csutor Éva, építész-mérnök. Az OMF-ben és jogutódjaiban Fejér megye területi műemlék-felügyelője. A térség jelentős helyreállításainak (pl. Székesfehérvár, Hiemer–Font–Caraffa-tömb) felügyelete mellett a nevéhez fűződik számos műemlék védetté nyilvánítási javaslata.

kiváló kollégák közé, akik közül sajnos többen nincsenek már. Ott ült Ivicsics Péter, Máthé Géza,²⁹ Nagy Klári³⁰ és én voltam a negyedik – négyen ültünk az egykor két főre tervezett szobában, de azért megértünk. Ez volt a híres 105-ös szoba. Oda bekerülni rangnak számított, aki viszont idegenként lépett be, ritkán távozott épen. De azért mindenkit sikerült valamilyen jó szóval vagy más módon terelgetni, jó tanáccsal ellátni.

Ahogy az lenni szokott, sokszor szinte teljesen rendszertelenül kaptuk a feladatokat. Később, amikor különböző vezetői pozíciókat ajánlottak nekem, még inkább láttam és megtapasztaltam, hogy ez nem egy egyszerű történet. Folyamatos kapcsolatot kellett fenntartanunk a műemlékek felhasználóival és fenntartóival, mindenekelőtt tanácselnökökkel, egyházi személyekkel, püspökökkel, plébánosokkal. Megállás nélkül egyeztetünk a tervezőkkel, konzultáltunk a rendezési tervekről. Az első időszakban ez minden időt elvitt. Ráadásul én szerettem kimenni a helyszínre, sőt, úgy gondoltam, muszáj is, illetve ezt a gyakorlatot láttam magam előtt példaként. Számos alkalommal végignéztam, ahogy Máthé Géza kirohan a Déli pályaudvarra, majd négy órát vonatozik Szigligetre vagy Sümegre, hogy elintézzon valamit. Mentünk mindenfelé, miközben akkoriban a közlekedési lehetőségek sem voltak túlságosan jók, emellett nagyon nehezen alakult ki, hogy saját autót lehessen használni. Állandóan viták és nehézségek kerekedtek emiatt. Amikor a benzinköltség helyett a buszjegy árát kaptuk meg, mondanom sem kell, nem sok mindenkinek volt kedve igénybe venni ezt a lehetőséget. Ezek nem voltak egyszerű dolgok, de így is sikerült egy Trabantot, egy Zsigulit és egy Opel-t elhasználnom ez alatt a néhány évtized alatt.

A rengeteg feladat ellenére másra is időt kellett szakítani, mert ott voltak a nyári egyetemek: a szombathelyi Savaria Urbanisztikai Nyári Egyetem³¹ és az Egri Nyári Egyetem,³² amelyekkel én már régóta kapcsolatban voltam. A '80-as évek közepétől egészen a '90-es évek közepéig nagyon sokat jártam Egerbe, ahol rendkívül erős volt a külföldi ösztöndíjasok között az olasz társaság, így hát szinkrontolmácsolásba

²⁹ Máthé Géza (1950–2017), építészmérnök, műemlék-felügyelő. Az 1970-es években az OMF Tervezési Osztályán dolgozott, majd több évtizeden keresztül Veszprém megye műemlék-felügyelője volt. Számos műemlék szakszerű helyreállítása fémjelzi tevékenységét.

³⁰ Nagy Klára (1943–2017), építészmérnök. Az OMF területi koordinátora, majd évtizedeken keresztül Komárom-Esztergom megye műemlék-felügyelője. Sokat tett Baranya megye műemlékeinek, például a Dráva menti festett kazettás famennyezettel bíró református templomok megóvásáért.

³¹ A Savaria Urbanisztikai Nyári Egyetem 1968-ban indult útjára Gonda György és Szentlélek Tihamér kezdeményezésére. A *Vasi Szemle* rendszeresen beszámolt az évente megtartott rendezvényről. 2023-ban az 56. tudományos összefüggést rendezték. Vö.: *Az 50 éves Savaria Urbanisztikai Nyári Egyetem. Emlékkönyv*. Szerk. Körmendy Imre, Szendi Zsuzsa. Szombathely, 2017.

³² Az első Egri Nyári Egyetemet 1971-ben rendezték. A tanácskozást minden évben egy, a műemlékvédelmet érintő, meghatározott tematika köré szervezték, az elhangzott előadásokat pedig az Egri TIT és az OMF kiadásában évről-évre megjelenő, *Az Egri Nyári Egyetem előadásai* című sorozatban közzétették. 2023-ban, immár Román András Műemlékvédelmi Nyári Egyetem címmel, az 53. összefüggést rendezték. Vö.: *Román András (Egri) Műemlékvédelmi Nyári Egyetem 1971–2021*. Szerk. Dobosyné Antal Anna, Fejérdy Tamás, Klaniczay Péter et al. Budapest, 2021.

5. Gaetano Miarelli Mariani az I. Olasz-Magyar Műemlékvédelmi Konferencián Budapesten, 1987. Repr. *Műemlékvédelem*, 31. 1987. 222.

más viszonyok között éltünk, más lehetőségeink voltak – sokat tanultak tőlünk.

KG: Ha már itt tartunk, milyennek láttad akkoriban a magyar műemlékvédelem nemzetközi megítélését?

KP: Egészen jól ment fölfelé – ez biztos. 1986 őszén, körülbelül három-négy héttel azután, hogy beléptem a hivatalba, sikerült tető alá hozni az első olasz-magyar műemlékvédelmi konferenciát.³³ (Én akkor még azt hittem – hiú ábránd volt –, hogy ha elindul egy sorozat, akkor annak az első rendezvényét azért hívjuk így, mert idővel követi majd a második, a harmadik és így tovább.) Ennek a konferenciának a szervezése persze jóval előbb megindult, amiben az Olasz Intézeten keresztül én is benne voltam. Jöttek az előadások, mindenfélet fordítani kellett, tehát végig ott dolgoztam a háttérben. De mikor bekerültem a műemléki hivatalba, amely mindezt bonyolította, rögtön a nyakamba varrták az egészet. Tehát úgy indult számomra Pest megye műemlékállományának megismerése, hogy közben ezzel is kellett foglalkoznom.

Nagyszerű professzorok jöttek, például a már említett Miarelli Mariani. Persze, néhány nap alatt az egész országot nem lehet megismerni, de azért voltunk Zsámbékon, Feldebrőn, szóval kitűnő helyekre jutottunk el, az olaszok pedig pozitív véleménnyel voltak ezekről az emlékekről. A zsámbéki templomról később egy nagy tanulmányt is írtak, ami Magyarországon nem igazán ismert, mindenesetre jól tükrözi, mennyire komolyan vették a konferencia alkalmával látottakat-hallottakat.³⁴ Úgyisztén

vetettem magam. Ezt a szombathelyi nyári egyetemen már a '80-as évek elejétől csináltam – vagy húsz évig tolmácsoltam a Savarián. „Visszajáró vendégei” lettek mindkét rendezvénynek; valaki eljött Szombathelyre, majd onnan átutazott Egerbe, mások az egyik évben az egyik, a következő évben a másik szabadegyetemen vettek részt. Tehát bizonyos nemzetközi szakemberek néhány év alatt kétszer-háromszor is megfordultak hazánkban, és a nyári egyetemek által megismerték a magyar műemlékvédelmet. Azok közül, akikkel most is kapcsolatban vagyok, többen a mai napig emlegetik, hogy ez a fajta együttlét és szakmai továbbképzési lehetőség őket is nagyon magával ragadta, és – annak ellenére, hogy mi

³³ Klaniczay Péter: I. Olasz-Magyar Műemlékvédelmi Konferencia. Budapest, 1986. szeptember 23–26. *Műemlékvédelem*, 31. 1987. 220–224.

³⁴ Maria Piera Sette: Le rovine di Zsámbék. *Note sull'esemplarità di un restauro. Quaderni dell'Istituto di Storia dell'Architettura*, nuova serie, fascicolo 15/20. 1990/1992. 973–988.

említettem már Giovanni Carbonarát, aki majdnem minden nemzetközi elméleti tanulmányában megemlíti a magyarországi példákat. Valószínűleg nem csak az olaszok voltak ezzel így, hanem az osztrákok, a belgák, az angolok, a franciák is. Később a francia kapcsolataink is erősödtek, és a '90-es években már egészen jók voltak. Azt kell mondanom, hogy ez volt a műemlékvédelem gyöngyélete. Nem telt el úgy fél év, hogy ne lett volna valamifajta nemzetközi jelenlét Magyarországon. Skótoktól hollandokig, németektől franciákig, valaki mindig megfordult hazánkban tanfolyamot tartani, vagy mi mentünk külföldre, konferenciára. Nyilván kellett valami kis nyelvtudás, ha az ember részt kívánt venni ebben a folyamatban. Amit ekkoriban hazahoztunk – és amiről aztán itthon tovább lehetett beszélni –, az szerintem nagyon is hatott. Ez mostanra teljesen eltűnt, és rendkívül hiányzik. Már mi magunk sem tudjuk, mi történik hazánkban, nemhogy nemzetközi szinten tudnák, mi zajlik Magyarországon. Emellett szinte egy olyan külföldön megjelent tanulmányról sem tudok az utóbbi évtizedből, ami arról szólt volna, hogy milyen eredmények születtek nálunk. Külföldiek tollából végképp nem ismerek ilyet.

FDE: Visszatérve a felügyelethez: ez a tevékenység a műemlékvédelem talán legősbibb feladatköre, hiszen a Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága megalapítása előtt, már a Central-Commissionnak is voltak területileg illetékes felügyelői.³⁵ Pontosan miből állt ez a munka akkor, amikor elkezdted, illetve miből állt később, a rendszerváltást követően?

KP: Ha erre a kérdésre részletes választ próbálnék adni, az valószínűleg hosszú órákig tartana. Kezdetben nehéz volt megérteni, hogyan működik ez az egész. Az utóbbi hónapok során kisebb irattári kutatásokat végeztem más témákban – ezek olyan eredményekkel jártak, amiket, ha akkoriban tudtam volna, lehet, hogy sok mindenre másképp reagálok. A '80-as évek közepén (1983 körül) Román András vette át a felügyelet irányítását Barcza Gézától. Ekkor állt elő az a helyzet – anyagiilag és szervezetiileg egyaránt –, hogy minden megyének külön felügyelője lehetett. Hosszú évek-évtizedek során egyértelművé vált a két-három megyés szisztéma működésképtelensége, hiszen mindig adódott valami probléma. A közelmúltban csak néhány emlékeknek nagyjából az '50-es évekig visszanyúló történetét tártam fel, de ezek alapján is egyértelműen látszik, hogy mindig minden újra és újra előjött. Ami problémás ügyként merült fel 1965-ben, az még 1982-ben is az volt. Nem nagyon oldódtak meg egyes helyzetek, vagy a pénzhány, vagy a helyi viszonyok miatt, vagy más okból kifolyólag. Viszont ezek közül mindegyik feladattal foglalkozni kellett. Továbbá komoly problémát jelentettek az állandó személyi változások. Amikor egy újonnan érkezett kolléga megkapott egy ügyet, többnyire fogalma sem volt arról, hogy három évvel ezelőtt mit mondtak rá. Ilyen esetekben kitaláltak valami újat, ami sokszor homlokegyenest ellentétben állt a korábbi koncepcióval. De problémás

³⁵ D. Mezey Alice-Szentesi Edit: Az állami műemlékvédelem kezdetei Magyarországon. A Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale magyarországi működése (1853–1860). *A magyar műemlékvédelem korszakai*. Szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, 1996. 50–58.; Szentesi Edit: Az intézményes műemlékvédelem kezdetei Magyarországon. *Műemlékvédelem*, 56. 2012. 2–29.

volt a nyilvántartás is, emellett nem lehetett hozzájutni a szükséges térképekhez. Talán ez utóbbi jelentette a legnagyobb gondot; számos műemléknek egyszerűen nem tudtuk meghatározni a pontos helyét. 1992-ben, a vagyonátadás³⁶ során kiderült, hogy a Földművelésügyi Minisztérium csak a legfontosabb százegynéhány emlékhöz hajlandó térképet biztosítani. Azt hittem, elsüllyedek. Hát nem az lett volna az első, hogy átadják például a kastélykertek térképeit? Nem, ezekhez képtelenség volt hozzáférni. Tehát rettentő sok hibával, pontatlansággal, nehézséggel, mondhatni, iszonyú kínládással ment az egész. Természetesen ekkor még semminemű digitális állomány nem állt rendelkezésünkre. Én mentem el a Bosnyák térre egyenként lemásoltatni azokat a régi kataszteri térképeket, amelyekből rekonstruálni tudtunk egy, a Pest megyei emlékekhez kapcsolódó sorozatot, más megyékhez azonban nem készült hasonló.

Vagyis a dolog nem volt egyszerű, már az első pillanattól kezdve sem. Ráadásul az elmondottak mellett mindig jöttek „felsőbb utasítások”. Nem elég, hogy az embernek megvolt a maga baja a folyamatban lévő ügyekkel, szinte minden hétre jutott valamilyen plusz feladat (ez persze mindig így volt). Csoportosításuk különféle kritériumok szerint a műemlékeket, készítsünk róluk statisztikát, ilyen-olyan tematikus gyűjtést, egyházak-kisegyházak problémája, kastélyprogram, szedjük össze a népi műemlékeket, a városi lakóházakat, a várakat, a romokat – és akkor talán mindent végigmondtam. Szegény osztályvezetők – én is köztük voltam –, akik nem tudhattak mindent az egész ország műemlékállományáról, általában néhány napos, legfeljebb egyhetes határidővel kapták meg ezeket a teendőket, ami sokszor rányomta a bélyegét az egész munkánkra. És most nemcsak a kötelező éves jelentésekre gondolok, mert ezeken kívül is mindig volt valami felbuzdulás. Amikor szárba szökken a rendszerváltás, amiatt, amikor megtorpant, amiatt. Aztán a '90-es évek végén útjára indult egy program a különböző, akkorra már katasztrofális állapotban lévő kastélyok megóvásának céljából, ami ugyanúgy rengeteg terhet rótt ránk, mint a kastélyok 2002–2003 körüli, szélesebb körű privatizációja.³⁷

Közben számtalan egyéb kérdés adódott. Kiderült például, hogy az 1990-es (utolsó) műemlékjegyzék³⁸ meglehetősen egyoldalú és borzasztó pontatlan, így kezdetét vette egy revíziós munka, amibe az egész hivatal szakembergárdáját bevonták. Sajnos Pest megyében ennek sosem értünk a végére. Én ezt állandóan próbáltam szinten tartani, és a lehető legtöbb adatot-információt egybegyűjteni szinte minden emlékről, de a félbemaradt revíziót nyilvánvalóan nem lehetett egyszemélyben pótolni.

³⁶ 1991. évi XXXIII. törvény egyes állami tulajdonban lévő vagyontárgyak önkormányzatok tulajdonába adásáról. I. fejezet: Az önkormányzatok tulajdonába kerülő vagyontárgyak. Műemlék ingatlanok: 3–6.§. Vö.: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99100033.tv> (letöltés ideje: 2023. augusztus 9.).

³⁷ Fekete J. Csaba: A magyarországi kastélyprivatizáció történeti áttekintése és a magánkézbe került kastélyok fenntartásának lehetőségei az ezredforduló két évtizedében. *Architectura Hungariae*, 18. 2019. 111–145.

³⁸ *Magyarország műemlékjegyzéke, I–II.* Szerk. Ikafalvi Diénes Virág. Budapest, 1990.

Nem is jelent meg később a képes műemlékjegyzék-sorozat³⁹ Pest megyei kötete, amit nagyon sajnáltam. Valószínűleg már nem is fog, mert, úgy látom, az egész feladat megrekedett, és tulajdonképpen már nincsen, aki megcsinálná. Mostanra az ehhez hasonló munkák számára új lehetőségeket tartogathat a digitális változat, ám akkoriban mégiscsak más volt, ha az ember a kezébe vehetett egy megyei kötetet, és azzal mehetett bárhova, hogy „kérem szépen, akkor itt van ez a hatszáz emlék, ennek mi vagyunk a gazdái”. Sokszor így lehetett elkerülni az olyan megnyilvánulásokat, mint hogy „Már megint itt vannak a műemlékesek, mit akarnak? Hoztak pénzt? Ha nem hoztak, akkor ne is beszéljenek” – a helyszíni egyeztetések alkalmával gyakorta ilyen irányba ment el a „párbeszéd”.

De ez már egy másik történet. Visszatérve a korábbi időkhöz: 1992-ig a felügyelet, mint szakhatóság, állandó lépéskényszerben volt, folyamatosan kérve a járási tanácsot, a városi tanácsot, a tsz-elnököt és még sok mindenkit, hogy ezt csinálja, azt csinálja, amazt csinálja. Ebben az évben viszont megtörtént a nagy változás.⁴⁰ Azóta is viták kereszttüzében áll, vajon jót tett-e ez a műemlékvédelemnek, vagy sem. Úgy tűnt, a hivatalt akkor tud megmaradni, ha bővül a funkciója, és másik szempont volt, hogy az önkormányzatok – akik akkor még az építési hatósági szerepkörrel is rendelkeztek – nem lehettek a tulajdonukba került műemlékek hatósági ügyintézői, ezért jobbnak tűnt, ha egy független intézményhez kerül a jogkör. Az érintettek közül – vezetői szinten – emlékeim szerint mindenki örült ennek a kecsegtető lehetőségnek, mondván, mostantól mi leszünk a hatóság. Annyi előnye biztos volt, hogy nem kellett többé a szomszédos tanácsai szervek (a későbbi önkormányzatok) ügyintézésére várni, hanem direktben lehetett meghozni különböző hatósági döntéseket. De továbbra is fennállt a felügyelet szervezeti

³⁹ 2005 és 2014 között kilenc megye műemlékjegyzéke jelent meg: *Magyarország műemlékjegyzéke. Heves megye.* Szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, 2005.; *Magyarország műemlékjegyzéke. Jász-Nagykun-Szolnok megye.* Szerk. Uő. Budapest, 2005.; *Magyarország műemlékjegyzéke. Nógrád megye.* Szerk. Uő. Budapest, 2005.; *Magyarország műemlékjegyzéke. Bács-Kiskun megye.* Szerk. Uő. Budapest, 2006.; *Magyarország műemlékjegyzéke. Komárom-Esztergom megye.* Szerk. Uő. Budapest, 2006.; *Magyarország műemlékjegyzéke. Tolna megye.* Szerk. Lővei Pál. Budapest, 2006.; *Magyarország műemlékjegyzéke. Zala megye.* Szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, 2006.; *Magyarország műemlékjegyzéke. Fejér megye.* Szerk. Uő. Budapest, 2008.; *Magyarország műemlékjegyzéke. Csongrád megye.* Szerk. Haris Andrea, Velladics Márta. Budapest, 2014.

⁴⁰ Az 1992-ben megszüntetett OMF három utódintézményre bomlott. (1) Az elsőfokú hatósági munka és az ahhoz kapcsolódó tudományos tevékenység – a műemléki gyűjteményekkel és a Magyar Építészeti Múzeummal együtt – az Országos Műemlékvédelmi Hivatalhoz került. (2) A Műemlékek Állami Gondnoksága a tartósan állami kézben maradt műemlékek gondnokolásáért felelt. (3) A műemlékekkel kapcsolatos operatív feladatokat (kutatás, tervezés, restaurálás) az Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központba delegálták. Az OMvH már nem szakhatósági, hanem építési hatósági jogkörrel rendelkezett. Ehhez ld.: Lővei Pál-Klanczay Gábor: „Ha mindez így marad, akkor ez ennek a 140 éves történetnek a vége” – BUKSZ-beszélgetés a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal felszámolásáról. *Buksz*, 24. 2012. 259.; továbbá: Fejérdy Tamás: Változások a magyar műemlékvédelem szervezetében. *Magyar Műemlékvédelem*, 15. 2011. 115–127.

problémája. 1992-ben óriási vita övezte a régiók felosztását; hónapokig gyötörtük egymást. Akkor már nagyjából láttuk, ki az a néhány személy, aki több megye vezetésére is alkalmas. Hatan voltunk, akik hasonló képzettséggel rendelkezünk, emellett szakmailag teljes mértékben egy nyelvet beszéltünk. Akkor azt mondtuk, hogy ez a hat ember, ha nem is tartózkodik állandóan egy helyen, heti vagy havi rendszerességgű egyeztetések mellett el tudja vinni a maga területét. Úgy osztottuk fel egymás között az ország műemlékállományának felügyeletét, hogy mindenki két-három-négy megyét kapott. Ez nagy nehezen keresztülment, és néhány évig tartotta magát, mielőtt megindult volna a hátsó aknamunka, ami különféle változtatásokhoz vezetett. Egyre inkább a közigazgatási régiókhoz kellett igazodnunk, de olyan módosítást is említhetnénk, amit kizárólag a *status quo* megváltoztatása miatt léptek meg. Volt, hogy teljesen lehetetlen módon hoztak össze bizonyos megyéket. Korántsem volt egyszerű, mikor valaki Budapestről Nógrádba járkált, vagy Salgótarjánból Miskolcra kellett átrohannia, ami három és fél óra volt autóval. De ez nem érdekelt senkit, a szakmai álláspontok figyelembevétele nélkül szabták át a határokat és a munkánk kereteit. Ezek valójában már kényszerű lépések sorozatai voltak, amik így mentek egészen 2008–2009-ig, az utolsó változásokig. Akkor Pest megyét újra összehozták Budapesttel (ilyen felállás mellett kezdtem, majd fejeztem be felügyelői pályafutásomat), de később – az utolsó pillanatban, mielőtt a műemlék-felügyelők átkerültek volna a kormányhivatalokhoz – megint szétválasztották őket. Azt azért mindenki látta, hogy nincs annyi szakember, amennyire szükség lenne – ez mindig probléma volt, ahogy most is az. Az országban nem tudok tíznél több olyan emberről, aki garantált szakmai felkészültséggel rendelkezik. Persze, nem ismerem mindenkit, mégis annak a száz főnek, aki jelenleg ezen a területen dolgozik, a legnagyobb része nem rendelkezik műemléki képzettséggel, noha a rendelet ezt írja elő. Erre nehéz mit mondani, én ebben már nem vagyok benne, mivel több mint két éve elértem azt a kort, hogy nyugdíjba küldhettek (nem tudom, hogy mondjam finoman).

KG: Pest megyében temérdek műemlék helyreállítását felügyelted. Kiemelnél-e néhány olyat, amelyek a legemlékezetesebbek számodra, és amelyeken keresztül a lehető legjobban bemutathatók a felügyeleti munka lehetőségei, esetleges nehézségei?

KP: Amikor a '80-as években beléptem az OMF-be, a hivatal még nagyon egységes volt, és kompakt módon működött. Egy helyreállítás során a felügyelő „ment elől”, ha pedig valami probléma merült fel, csak írt egy feljegyzést ide, telefonált egyet oda, szólt a kertésznek, a statikusnak, a szigetelő szakembernek, a tudományos kutatónak, a restaurátornak – akinek éppen kellett. Valamennyi szakterület részese volt ennek a folyamatnak, vagyis nem egyedül dolgoztunk; annak ellenére sem, hogy a legfontosabb lépéseket azért mégis egyedül kellett megtenni.

A következő időszakban, amikor a hivatal még mindig rengeteg munkát vitt maga, kissé önjáróvá vált a helyreállítások alkalmával. Sokszor a felügyelettel párhuzamosan, vagy azt is mondhatnám, helyenként a felügyeletet kihagyva folyt a munka. Elterjedt az a vélemény, hogy ha a hivatal a maga szakembergárdájával belépett a helyreállításba, onnantól kezdve a felügyelőnek már nincs sok dolga, és szinte nem is nagyon érdemes azzal töltenie az idejét, hogy ellenőrizze a feladatot. Bőven megvolt a magunk dolga, és e szerint az elképzelés szerint nekünk ott kellett helytállnunk, ahol az OMF – az

egyéb szervezeti egységeivel – nem képviseltette magát. Így azoknál a nagy munkáknál, amikben a hivatal is benne volt, nekünk kevesebb babér termett. Pest megyében ilyen volt az ócsai templom felújítása,⁴¹ amelyet inkább csak mint szakmai érdeklődő figyeltem. Nem nagyon volt módom intézkedni, de az igazat megvallva nem is igen lett volna mit tenni, hiszen ment minden a maga útján. Persze, a kivitelezés közben többször is kint voltam a helyszínen, azonban semmibe sem kellett koncepcionálisan beleszólnom. Hasonlóképpen alakult a visegrádi királyi palota, a fellegrvár és a Salamon-torony ügye, mindaddig, amíg kőkeményen egymásnak nem feszültünk. Ez 1995 körül volt. Ekkor kitalálták, hogy a palota helyreállítását egyértelműen elviszik a rekonstrukció irányába.⁴² Én megmakacsoltam magam, a kápolna pedig azért nincs a mai napig sem kiépítve, mert megmondtam – ez szó szerint benne van az engedélyben –, hogy arról szó sem lehet. A múzeum⁴³ szakemberei ezt nagyon nehezményezhették, mi több, valószínűleg azóta is nehezményezik, illetve a hivatalvezetéssel is több konfliktus akadt. Ennek ellenére örülök, hogy sikerült némiképp gátat szabni a rekonstrukciónak, nem beszélve arról, hogy végre megmondhattam, amit erről gondolok.

Azoknál a feladatoknál, amelyek teljesen ránk maradtak, az ember addig dolgozhatott, ameddig csak bírta; sőt, időnként azon túl is. Iszonyú sok munkám volt Vácon, Gödöllőn, Dabason, Szentendrén – ezek városléptékű dolgok voltak. Gödöllőn leginkább a kastéllyal és a máriabesnyői kolostorral akadt teendő, Vácon ellenben rengeteg épülettel foglalkoztunk. Oda éveken keresztül jártunk, sőt, sikerült elérnünk, hogy ne csak azt véleményezzük, ami a – mai napig érthetetlen módon borzasztó kicsi – műemléki jelentőségű területen helyezkedik el. Szilvamagnak neveztük el azt a területet, ami egészen a kettes útig terjed; ezen belül több száz tervezési egyeztetést, véleményezést folytattunk le, az akkori városvezetés mellett a főépítész⁴⁴ nagy örömeire. Mindenkiel tárgyalunk, engedünk, nem engedünk, amit kellett, azt áttervezettük. Tehát szereztünk egy komoly városképi rálátást Vácra, emellett rendkívül jelentős épületekkel is foglalkoztunk.

⁴¹ Gál Tibor: Az ócsai református templom helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 39. 1995. 12–21. A kutatási-feltérési munkák 1986-ban kezdődtek, a Gál Tibor vezette teljes helyreállítás pedig 1995-ben fejeződött be, majd a következő évben Europa Nostra-díjjal tüntették ki. Vö.: *Műemlékvédelem törvényi keretek között*. Szerk. Tamási Judit. Budapest, 2001. 178. Kutatók: Juan Cabello, Csengel Péter, Lukács Zsuzsa.

⁴² Ehhez ld.: Sedlmayr János: Visegrád, palotaegyüttes új helyreállítási javaslata. *Műemlékvédelem*, 56. 1992. 155–159.; Deák Zoltán: A visegrádi Mátyás Király Palotamúzeum helyreállítási tervei. *Magyar Múzeumok*, 2. 1996. 2. 17–21.; Buzás Gergely: A visegrádi királyi palota helyreállítása. *Múzeumi Hírlével*, 18. 1997. 1. 3–6.; Deák Zoltán: Mátyás király múzeum, Visegrád. *Új Magyar Építőművészet*, 1998. 3. 32–37.; Deák Zoltán: A visegrádi királyi palota helyreállítása az ezredfordulón. Helyzet felidőben. *Műemléklap*, 3. 1999. 3/4. 20.; Uő: A visegrádi királyi palota helyreállítása. *Magyar Építőipar*, 50. 2000. 1/2. 2–7.; Uő: A visegrádi királyi palota helyreállítási munkáinak állapotáról. *Műemléklap*, 4. 2000. 1. 10.; Uő: Rom, műrom vagy épület. Műemléki helyreállítás a visegrádi királyi palotában. *Műemlékvédelem*, 45. 2001. 79–83.

⁴³ MNM Mátyás Király Múzeuma.

⁴⁴ Philipp Frigyes (1957–), építészmérnök, egyetemi tanár. 1984-ben a váci polgármesteri hivatal műszaki előadója, csoportvezetője, 1987–2012 között a város főépítésze. Munkája során a tágabb térség problémáival is foglalkozott. 2013–2015 között Hatvan, 2015–2016 között Lőrinci, 2015-től Kismaros és Esztergom főépítésze.

6. Vác, nagyréposti palota. © Hack Róbert felvétele, 2000. MÉM MDK, Fotótár, ltsz.: 203.397N

Szerencsémre megadatott nekem, hogy részt vegyek a váci nagyréposti palota helyreállításában.⁴⁵ Azóta is mindenkinek javaslom, hogy ha Vácon jár, nézze meg; persze, amennyiben épp nyitva találja, mert most újabb felújítási munkálatok kezdődnek. Az épület kvázi múzeummá alakítása körülbelül tíz évig tartott. Elképesztő dolgokat tudtunk megvalósítani ez alatt az idő alatt, és azt hiszem, szakmai minőségét tekintve az egyik legkiválóbb emlék született meg. Ehhez széleskörű segítségre volt szükség, főleg a restaurátorok részéről. Teljes tetőátépítés, vagyis vasbeton födémépítés helyett ilyen méretű fafödémrestaurálásra korábban nem került sor hazánkban, amit a hivatalon kívül ebben az esetben sem támogatott senki. 1988-ban járunk, és bizonyos szempontból azt éreztem az első rettenetesen nagy sikernek, amikor velem szemben ült a Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága, a Pest Megyei Beruházó Vállalat teljes személyzete, én meg azt mondtam a felvetésükre, hogy nem lehet, és kész, egyszerűen nem lehet. És úgy látszik, akkor még elhitték, hogy ha a műemlékvédelem azt mondja, nem lehet, akkor nem lehet. Kiderült, hogy a teljes mennyezetet díszítőfestés borítja. Azóta csak olyan épülettel találkozom, ahol elbontották a födémeket, vagy olyannal, ahol tönkrement, és nem csinálnak vele semmit. Persze, Vácon is hosszú éveknél kellett eltelniük, mire a püspökség rábólintott arra, hogy ne csupán 20 × 20 centiméteres kutatóablakokban mutassuk be az eredeti díszítőfestés egy részét, hanem az emelet összes falfelületét restauráljuk. Az a szobasor –

⁴⁵ Klaniczay Péter: A váci nagyréposti palota helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 49. 2005. 328–335. A tervek első egyeztetésére 1988 szeptemberében került sor. A tetőszerkezet és a homlokzat felújítása, illetve egyes helyiségek egybenyitása több ütemben, 1989 és 1991 között zajlott. A munkálatok 1995-ben, majd 1998-ban folytatódtek. A díszítőfestés restaurálása 2001-re valósult meg.

7. Gödöllő, Grassalkovich-kastély. © Szőllősy Kálmán felvétele, 1948. MÉM MDK, Fotótár, ltsz.: 091.157bN

ezt a mai napig így gondolom – vetekszik a gödöllői kastélyával, ahol egész más anyagi források és lehetőségek álltak rendelkezésre. Ezt a fantasztikus együtttest is feltétlenül szerettem volna megemlíteni. Máté Zsolttal⁴⁶ és Dávid Ferencsel huszonöt éven keresztül dolgoztunk a kastélyban. Feri vezette a kutatásokat, Zsolt volt a főépítész, én pedig minden szakasznál lebonyolítottam a hatósági lépéseket (engedélyek százaival), illetve mindent ellenőriztem, amilyen alaposan csak lehetett. A kastély jelentős része a mai napig nem készült el, az utóbbi időben pedig nem is folytak komolyabb munkálatok. A helyreállítás ütemezése miatt a mi időnkben is rettenetesen gyors volt a kivitelezés, és csak szakaszosan valósulhatott meg a különböző részek felújítása.⁴⁷

Mindezek mellett sor került még számtalan dabasi kúria,⁴⁸ a ceglédi református nagytemplom külső felújításának⁴⁹ és sok kisebb templom helyreállításának felügyeletére is.

⁴⁶ Máté Zsolt (1942–), építészmérnök, műemlékvédelmi szakmérnök. 2004-ig a VÁTI műteremvezetője, majd Kutatási és Műemléki Irodájának igazgatója.

⁴⁷ Bővebben ld.: Máté Zsolt: *A gödöllői kastély építése és helyreállítása*. Gödöllő, 2016.

⁴⁸ A teljesség igénye nélkül: Halász Bálint-kúria, Halász Ede-kúria, Halász Móric-kúria, Halász Zsigmond-kúria, Zlinszky-kúria.

⁴⁹ Roszik Pálné – Barta Lajos – Kristóf András: *Cegléd, református templom. Felújítás. Építési engedélyezési tervdokumentáció*. Kézirat. Kecskemét, 1989. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 51993; Roszik Pálné – Barta Lajos – Madarász László: *Cegléd, református templom. Toronyfelújítás. Kiviteli tervdokumentáció*. Kézirat. Kecskemét, 1990. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 51994; Roszik Pálné – Roszik Pál: *Cegléd, református templom. Homlokzatfelújítás. Engedélyezési tervdokumentáció*. Kézirat. Kecskemét, 1999. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 51995.

8. Tápiószele, Blaskovich-kúria. © Galacanu Efstatia felvétele, 1991. MÉM MDK, Fotótár, ltsz.: 150.209N

Vagy ott volt Szentendrén – a templomok mellett – az egész belváros rehabilitációja. Ebben a mai napig benne vagyok tudományos kutatóként; jelenleg egy nagy iskolaegyüttes régi épületrészének kivitelezéséről van szó, ahol szintén újabb nehézségek merültek fel, ugyanis a terület kicsinek bizonyult a felhasználó számára, ezért szeretné elfoglalni a tetőteret. De ne felejtjük ki ebből a fői templom együttesét sem, amire még nem tértem ki. Egyrészt döbbenten láttam, hogy a plébániatemplom együttesének egyik eleme, az egykori zárda, nem áll műemléki védetség alatt. Kizárólag a plébánia és a templom volt védett. Úgy gondoltam, ez képtelenség. A '90-es évek elején járunk, amikor nem voltunk még hatósági szerepkörben, és nem volt szükség mindenhez miniszteri rendeletre, hanem a műemléki jellegű védetséghez a hivatal döntése is elegendőnek bizonyult. Így 1991–1992-ben egyrészt több tucat emléket nyilvánítottunk védetté, másrészt visszaállítottuk egy sor épületnek a '70-es évek elején értelmetlenül és sajnálatos módon megszüntetett védelmét. Ilyenek voltak Pilisvörösvár kis kápolnái vagy az elfeledett kávai Förster-kúria. Az új védések közül kiemelném a tápiószelei Blaskovich-kúriát.⁵⁰ Maga az épület nem olyan rettenetesen régi, ám nemcsak a megyében, hanem az egész országban egyedülálló módon az utolsó szivargyújtóig megőrizte felszerelését és berendezését. Most egy nagy felújításon esett át – nem tudom, hogyan sikerült. Akkoriban egyértelműen látszott, hogy ez egy nagyon fontos épület, főleg a gyűjtemény miatt, aminek, ha nem lesz műemléki védelme, felmorzsolódik és széthullik. Végül ezeket mind sikerült átvinni. A fői együttesre visszatérve, amelyet Ybl Miklós tervezett, el kell mondani, hogy a helyi egyházközösség iszonyatos terhet vállalt magára, amikor kiderült, hogy a magyar romantikus

⁵⁰ Az 1906-ban épült kúria 1992-ben nyert műemléki védetséget (695/1992. OMF).

építészet csúcsteljesítményének végtelenül leromlott külső állapotát neki kellett rendbe hozni, mivel nem került bele az ún. „nagyegyházak” programba. Ekkor, 1990-ben még létesítményfelelősnek is kineveztek, ami azért rendkívüli megterheléssel járt. A hatalmas templom külső felújítása hosszú évek során készült el kb. 10 év alatt.⁵¹

Volt olyan nap, hogy délelőtt Nagykőrösön dolgoztunk, délután Visegrádon. Jelen-tős távolságok vannak a megyében, de szerencsére sokszor kitűnő kollégák segítségére támaszkodhattam. 1992 után egyedül ezt már nem lehetett bírni. Az 1986-tól 1992-ig eltelt hat év volt a belerázódási idő; addig mindent egymagunk csináltunk minden megyében. Aztán 1992-től újabb kollégákat vettek fel úgynevezett építésfelügyeleti előadó státuszba. Ők látták el a helyi feladatokat a központi településeken, később pedig – az előbbi tevékenységet megtartva – ők lettek azok, akik a különböző munkák kapcsán jöttek-mentek a megyében. Nálam, Pest megyében is többen megfordultak; nagyon jó munkatársak is voltak köztük, akikkel éveken keresztül együtt dolgozhattunk.⁵² Persze, semmi sem tartott örökké; általában egy-két év után más feladataik lettek, vagy megváltoztak az életkörülményeik, ami miatt tovább kellett állniuk. Ebből a szempontból ez nem Zala megye volt, ahová, ha valaki elment dolgozni, akkor ott is maradt, amíg rá nem köszöntek. Pest megyében nagyobb volt a fluktuáció, mert aki Budapesthez közel szeretett volna lenni – lakhatás szempontjából vagy egyéb okok miatt –, annak ez a térség kézenfekvő volt.

Most készülünk egy nagy visszatekintésre Ivicsics Péterrel, amelynek keretében megpróbáljuk feldolgozni a felügyelet tevékenységének történetét – épp az utóbbi hónapokban kezdtünk neki; érdekes feladat. A megszólított száznolcvan kollégának eddig körülbelül a felétől kaptunk visszajelzést a kérdéseinkre. Ezekből a válaszokból is látszik, milyen nehézségekkel küszködtünk a '80-as évek végén és a '90-es évek elején. Majd jött az első átalakítás (a felügyelet 1992 után úgymond önálló jogi egység volt Felügyeleti Igazgatóság néven), de ezt követően is több kisebb módosítás történt egészen 2001–2002-ig, amikor újabb szervezeti változásra került sor.⁵³ A napi munkavégzés rutinját mindez kevésbé befolyásolta. Mindig nappal lehetett menni a helyszínre, és amikor már sötétedett, akkor írhattuk a határozatokat. Persze, ezt nem sokan csinálták így, nekem viszont rendre meggyűlt a bajom a portaszolgálattal. A '80-as évek végén volt egy nagyon kedves portás a Táncsics Mihály utcában, aki este 8 órakor feljött az emeletre:

- Klaniczay elvtárs! Maga még itt van? Nincs engedélye.
- Nézze, így állunk. Mit tudok csinálni? Még be kell fejezni ezt meg azt.
- Hát, ez lehetetlenség...

⁵¹ Bővebben ld.: Klaniczay Péter: A főtí templom helyreállítása. *A főtí templom és a romantika építészete*. Szerk. Buda Attila, Ritoók Pál. Budapest, 2007. 179–187.

⁵² Lázár Gabriella, Deli Sándor, Bohacsek Zsuzsa, Vaszary Miklós az első időben, majd az ezredfordulótól Györfi Ilona, Mihucz Ildikó, Okrutay Miklós, Bodnár Ágnes és utána Szedmer Szilvia, Fehér Judit.

⁵³ A 2001. évi LXIV. törvény értelmében az OMvH helyett létrejött a KÖH, amely a műemlékvédelem mellett a régészet és a műtárgyvédelem hatósági feladatait is ellátta. Ld.: Lővei-Klaniczay G. 2012. i. m. 260–262.; Fejérdy 2011. i. m. 122–124.

9. Szentendre, Belgrád-székesegyház. © Kovács Gergely felvétele, 2023.

Mentek a jelentések, igazolnom kellett, mit csináltam aznap, miért voltam bent az esti órákban. Mondtam, hogy öt órákor hazabumliztam Szentendréről, a hivatalban összeszedtem az anyagot a másnapi helyszíni munkához, és megírtam három határozatot. Ez a probléma később, a megyei kormányhivatalban is fennállt. A portások egy ideig túrték a túlorát, de aztán mindig baj volt belőle, és külön benntartózkodási engedély (!) kellett hozzá. Kétségtelenül nem egészséges ennyi plusz munka, ugyanakkor a napirendünket nagy mértékben meghatározta, hogy reggelente igencsak nehéz kimenni Budapestről, délután pedig visszajönni. Rettenő sok időnk elment az utazásra, mindamelllett, hogy egy fedélszék- vagy toronyfelújítás is borzasztó sokáig tartott, nem is szólva egy templom teljes helyreállításáról. Szentendrén az utóbbi években az összes jelenleg is működő szerb templom⁵⁴ munkálatait végigkonzultáltam a szerbek kiváló építész-mérnökével, Göttinger Pállal,⁵⁵ aki szintén hosszú évtizedek óta ott dolgozik, és nagy gyakorlata van a kivitelezés előkészítésében, irányításában. Ennek ellenére láttam, hogy némely kérdésben bizonytalan, szóval remekül tudtuk szakmailag segíteni egymást, ráadásul csak együtt voltunk képesek jobb belátásra bírni a kivitelezőket. Mostanra az összes szerb templom homlokzat-helyreállítása elkészült, ami nagy sikernek mondható, nem beszélve a középkori eredetű plébániatemplomról, aminek szerencsére már két helyreállítását is irányíthattam.⁵⁶ De néhány városi lakóházzal is foglalkozhattam, utoljára pedig az egykori iskolaépülettel, a Szerb Egyházi Múzeummal, amit az egyház visszakapott, így a megyei múzeumigazgatóság kiköltözött belőle. Ez volt a legutolsó nagy helyreállítás Szentendrén, amiben részt vettem. Általában másfél évig tartott egy ilyen munka. Ez alatt az idő alatt minden héten legalább egyszer kint voltam a helyszínen, ha nem kétszer. Folyamatosan ellenőriztük a különböző lépéseket, fázisokat, máskor a kőművesre kellett „rászólni”, hogy hagyja abba a munkát, és egy kicsit csináljon mást, megmentve ezzel esetleg egy rossz lépéstől. Szóval mókás időszak volt, az biztos.

FDE: A több évtizedes terepmunka során bizonyosan nagyon sokféle emberrel, sokféle tulajdonossal találkozta. Mit gondolsz a műemlékvédelem és a társadalom egykori, illetve mai kapcsolatáról, a műemlékvédelem társadalmi beágyazottságáról?

KP: Talán ez a legnehezebb kérdés. Sok mindenben múlik ennek a kapcsolatnak a sikeressége, és nagyon fontos, hogy a lehető legtöbb szereplő részt vehessen a műemlék-

⁵⁴ Blagovesztenszka-templom, 2008. – ld. bővebben: *Mustra 2008*. Szerk. Ghyczy Gabriella. Budapest, 2008. 100–101.; Preobrazsenszka-templom, 2014–2015; Pozsarevaczka-templom, 2018; Belgrád-székesegyház, 2018–2019. A Csiprovacska-templom (jelenleg Péter-Pál) és az Opovacska-templom (jelenleg református) a 2000-es években szintén felújításra került.

⁵⁵ Göttinger Pál, építész-mérnök, településtervező, környezetvédelmi szakmérnök. 1982–1986: a Veszprém Megyei Állami Építőipari Vállalat művezetője, majd tervezője, 1986–1992: Szentendre Város Polgármesteri Hivatalának építési főelőadója, 1993–2001: Pomáz főépítésze. 1999 óta a magyarországi Szerb Ortodox Egyházmegeye főépítésze.

⁵⁶ Szuromi Imre: *Szentendre, plébániatemplom. Homlokzatfelújítás. Helyreállítási tervdokumentáció*. Kézirat. Szentendre, 1989. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 38274; Uő: *Szentendre, plébániatemplom. Homlokzatfelújítás. Építési engedélyezési tervdokumentáció*. Kézirat. Szentendre, 2014. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 52285.

10. Klaniczay Péter munka közben, 2011. © Klaniczay Péter tulajdona

védelemben. Ezzel együtt én a helyi véleményekre – az emléktárgy fontossága miatt – nem minden esetben tudtam sokat adni. Elég sok konfliktusom volt egyházi személyekkel, de polgármesterekkel is, akik teljesen más álláspontot képviseltek. Előbbieknek egyrészt az volt a problémájuk, hogy az '50-es évektől négy évtizeden át nem lehettek a maguk urai, nem rendelkeztek szabadon az értékeikkel. A rendszerváltást követően kitört rajtuk a tenni akarás, így a '90-es évek elején szabálytalan munkák özönével találkoztunk. Ezekben az esetekben a legnagyobb szigorral kellett eljárni. A verseyi templom felújítása alkalmával azt mondtam, hogy sikerült évtizedekre ellehetetleníteni a magyar művészettörténet-tudományt, ugyanis titokban cserélték ki a padlóburkolatot, miközben (ezt már akkor is tudtuk, mivel a korábbi homlokzat-felújítás során találtunk erre utaló nyomokat) a középkori templom fennmaradt az épület alatt.⁵⁷ De ez egy percig sem zavarta őket, sőt, számtalanszor panaszkodtak. Volt olyan plébános, aki közölte, nem levelezik velünk többet, csak a püspökön keresztül, mert bírsággal fenyegettük meg, pedig ő nem csinálhat azt, amit akar. Persze, polgármesterekkel is előfordult hasonló, ugyanakkor sokkal kitűnően tudtunk együtt dolgozni.

A tulajdonosok közül azok álltak rá könnyebben a műemlékvédelemmel való együttműködésre, akik megértették, miért fontos mindez. Kétségtelen, hogy a támogatási rendszer nagyon rosszul működött. Az „ősidőktől” fogva alkalmazott gyakorlatnak

⁵⁷ D. Mezey Alice: A verseyi r. k. templom 1987. évi homlokzatkutatása. *Műemlékvédelem*, 38. 1994. 11–15. Várnai Dezső és Dümmerling Ödön már 1969-ben feltárta az épület középkori nyílásait. 1987-ben került sor a homlokzathelyreállításra, melynek keretében bemutatták a déli oldal gótikus támpilléreit, a falelválásokat és a gótikus nyílásokat. Vö.: D. Mezey Alice: Verseg, Fő u. 1. Római katolikus templom. *Magyar Műemlékvédelem*, 10. 1996. 356.

megfelelően a hivatal, vagyis a felügyelet anyagi támogatást nyújtott a tulajdonosoknak, de sosem tudott elég pénzt adni. Aztán a '90-es években kialakult egy új szisztéma: minden megye kapott egy keretet, és abból osztogatott néhány százezer forintot. Ez azért volt jó, mert ha már adtunk százezret, akkor a tulajdonos tudott szerezni még kétszázezret, ha adtunk ötszázezret, akkor tudott szerzeni egy-két milliót. Azonban egy idő után ennek véget vetettek, méghozzá azzal az indokkal, hogy a hatóság ne osszon pénzt. Pedig mi öt perc alatt elosztottuk, amit kellett, ehhez – ekkora összegeknél – nem volt szükség egy jelentős létszámú NKA-ra, hanem gyakorlatilag néhány személy egy-egy megyében elintézte az egészet. Leigazoltuk a számlákat, és amikor még az áfát is visszakapták, mert jól csinálták a munkát, végképp minden rendben ment. Azóta látszik, hogy mi megy. Nincsen mód az örökségvédelmi többletköltség kifizetésére.⁵⁸ Nem szeretnék hazabeszélni, de e tekintetben az a rendszer hozta el a fénykort, amit én alakítottam ki.⁵⁹ 2002 és 2004 között az örökségvédelmi többletköltség intézménye szerintem rendkívül jól működött. Egyszer talán meg kéne írni, hogy történt mindez. Azért szüntették meg, mert nem tudtuk előre megmondani, hol kerül majd elő valami, amit finanszírozni kellene. Ez ugyebár elég nehéz lett volna... De az is probléma volt, hogy ezeket a támogatásokat nem lehetett előre betervezni a költségvetésbe. Pedig nem is kellett volna betervezni, hanem meg kellett volna teremteni egy keretet, amiből probléma esetén finanszírozhattuk volna a különböző munkákat.

Kétségtelen, hogy a hivatal sok esetben rendkívül szigorúan járt el, ami konfliktusokhoz vezetett. Emellett nem tudott rendszeres anyagi hozzájárulást nyújtani. Szakmai segítséget inkább, de azt sem mindig, és az is elhúzódhatott. Emellett számtalan olyan levélre emlékszem, hogy „Az idei keretünk kimerült, a jövő évre előjegyzésbe vesszük.”, és ha az illető a jövő évben netán újra jelentkezett, akkor többnyire az alábbi választ kapta: „Jelenleg sajnos nem tudunk segíteni.” Ez rossz színben tüntette fel a műemlékvédelmet, a nem megfelelő anyagi háttér megkötötte a hivatal kezét. A magyar embernek az ilyen jellegű intézményekhez és az engedélykéréshez való viszonya évszázados előzményekkel bír, miután a nemességnek soha nem kellett engedélyt kérnie semmihez, az ország tehetősebb építkező része pedig nemességből állt. Azért nincsenek terveink ebből az időszakból, mert soha nem adtak be semmilyen hivatalos papírt. A dabasi és a nagykőrösi kúriákról például egyetlen korai rajzot sem ismerünk, pedig biztos voltak pallérok, akik készítettek ilyeneket.

Összességében azért voltak eredményeink e téren, és főként addig – ezt tartom a legfontosabbnak –, ameddig a hivatal le tudott tenni valamit az asztalra. Ennek a megszűnése volt a letragikusabb, és ez vitte el olyan irányba az egészet, hogy sokan azt kérdezték,

⁵⁸ Az ekkor nemrég életbe lépett új törvény, a *kulturális örökség védelméről* szóló 2001. évi LXIV. tv. 7. § 10. pontja szerint az örökségvédelmi többletköltség: a kulturális örökség tárgyainak olyan helyreállítási munkáinak a költségei, amelyeket a Hivatal írt elő vagy rendelt el, valamint amit a tulajdonos kezdeményezésére a hatóság annak elismer, és amelyek a műemlékek kötelező fenntartásával kapcsolatban egyébként nem merültek volna fel.

⁵⁹ Klaniczay Péter 2002–2004 között szakmai igazgatóhelyettes volt a Felügyeleti Igazgatóságon, míg Halmi Nándor (1944-) volt az igazgató.

11. A KÖH Carlo Scarpa-kiállítása 2006-ban – Klaniczay Péter, az Olasz Kultúrintézet munkatársa, Fejérdy Tamás. © MÉM MDK

12. Az ICOMOS MNB 2011-ben rendezett ülése – Ágostházi László, Klaniczay Péter. © MÉM MDK

„Minek van ez a hivatal, ha csak akadékoskodni tud?” Egész más volt a helyzet, amíg volt a Mustra és az egyéb kiadványok,⁶⁰ amíg rendre megjelentünk a nemzetközi porondon (megfelelő híradással), illetve számtalan találkozót szerveztünk Soprontól Sáropata-kig, avagy a város- és faluvédőkkel. Azóta minden beszűkült, az eredmények pedig szép lassan elmaradtak. A mai napig nem lehet tudni, hogy az utóbbi másfél évtizedben mi készült el azon a tíz fantasztikus, rengeteg pénzből helyrehozott épületen kívül, amit – hogy finom legyek – kormányzati szinten kezeltek. Az utolsó népszerűsítési kísérletek egyike Pest megyéhez fűződik. Hét éven keresztül jelent meg az *Egy kis mustra*⁶¹ névre hallgató kiadványunk, amit komoly érdeklődés övezett, mi több, úgy tűnt, a megyei vezetés is számon tartja. Majd 2018-ban kiderült, hogy már nincs meg a nyomtatáshoz szükséges forrás. Hiába volt a kollégák önfeláldozó munkája, hiába javasoltam, hogy csináljuk meg digitálisan. Utóbbira csak legyintettek, pedig lett volna értelme, hiszen most már azt sem tudjuk, hogy 2018-ban milyen helyreállítások történtek Pest megyében. Tehát gyakorlatilag egy folyamatos sorvadásnak vagyunk a szemtanúi, ami egy másfajta szemlélettel szemben nem tudott elég erőt felmutatni, így atomjaira hullott szét az egész műemlékvédelem. Jelenleg itt tartunk.

FDE-KG: Köszönjük szépen a beszélgetést!

⁶⁰ *Műemlékvédelmi Szemle* (1991–2004), *Műemléklap*, majd *Örökségvédelem* és később *Örökség* (1997–2012).

⁶¹ 2011–2017 között évenként megjelenő önálló kötetetek a Pest megyei örökségvédelmi osztály szervezésében az adott évben elkészült helyreállításokról (szerk. Nagy Gábor osztályvezető, a szövegeket a területi felügyelők írták: Szatmári Klára, Fehér Judit, Klaniczay Péter és Zsanda Zsolt, aki Nógrád megyei felügyelőként 2011-ben még ide tartozott). Ehhez a munkához még nagymértékben hozzájárulhattak a hivatal egykori fotóműtermének munkatársai: Hack Róbert, Bélavári Krisztina és Nagy Krisztina.

F. Dóczi Erika – Kovács Gergely

UTÓSZÓ

A hazai műemlékvédelem 1957 – az OMF megalapítása – utáni történetének feldolgozásához ezúttal öt szerkesztett interjúval szeretnénk volna hozzájárulni. Az *Enigma* 113. számában megjelent első összeállításhoz tizennyolc beszélgetésből válogathattunk. Ez az együttes azóta tizenkét további interjúval bővült, így jelenleg több mint negyven órányi, műemlékvédelmünk 20–21. századi történetét dokumentáló hanganyag kutatható a műemléki gyűjteményben (MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 2072). Mivel a kollégákkal folytatott beszélgetések egyik leglényegesebb, visszatérő eleme a műemlékes szakmák közötti együttműködés, az előző összeállítás válogatási szisztémáját folytatva igyekeztünk újabb szakterületek képviselőit megszólaltatni. Így a műemlékfelügyelet, a táj- és kertépítészet, valamint a kivitelezés szakipari (asztalos, lakatos) tevékenysége is terítékre került. A vizsgálat középpontjában továbbra is az OMF fémjelezte korszak áll, ugyanakkor a közelmúltbeli események is görcső alá kerültek.

Az interjúk készítésének és szerkesztésének módszerei megegyeznek az előző összeállítás bevezetőjében leírtakkal. Az egyes intézmények rövidítésjegyzéke, valamint a többek által említett személyek rövid életrajzai az itt következő oldalakon olvashatók.

Csoportkép az OMF székház udvarán © MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 1899

A RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

ÁMRK: Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ

BME: Budapesti Műszaki Egyetem, ma: Budapesti Műszaki- és Gazdaságtudományi Egyetem

BMF: Budapesti Műemlékfelügyelőség

BUVÁTI: Budapesti Városépítési Tervező Vállalat

ELTE: Eötvös Loránd Tudományegyetem

FIMŰV: Fővárosi Ingatlankezelő Műszaki Vállalat

Forster Központ: Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ;
Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ

KÖH: Kulturális Örökségvédelmi Hivatal

KÖZTI: Középülettervező Vállalat

MÉM MDK: Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ

MIB: Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága

MNM: Magyar Nemzeti Múzeum

MOB: Műemlékek Országos Bizottsága

MTA MKCs / MTA MTI: Művészettörténeti Kutató Csoport / Művészettörténeti Intézet

NKA: Nemzeti Kulturális Alap

OMF: Országos Műemléki Felügyelőség

OMvH: Országos Műemlékvédelmi Hivatal

PPKE: Pázmány Péter Katolikus Egyetem

VÁTI: Városépítési Tudományos és Tervező Intézet

Az interjúkban gyakrabban előforduló személyek:

Barcza Géza (1924–2017), jogász. 1976-tól majdnem egy évtizeden át az OMF Műemlékfelügyeleti Osztályának vezetője. A *Műemlékvédelem*ben és a *Magyar Műemlékvédelem*ben nemcsak az aktuális jogszabályi háttérrel, hanem a műemlékvédelem, azon belül a műemléki védelem történetéről is több cikket publikált. A Műemléki Albizottságokon keresztül közvetlen kapcsolatot tartott fenn a műemlék-tulajdonosok széles rétegeivel.

Bardoly István (1955–), könyvtáros, szakbibliográfus. 1975-től 1983-ig az OMF, 1983-tól 1995-ig az MTA Művészettörténeti Kutatóintézetének könyvtárosa. 1995-től nyugdíjazásáig az OMvH, a KÖH és jogutódjai munkatársa, 2011-ig a hivatal Gyűjteményi Osztályának vezetője. Számos kötet és a *Műemlékvédelem* folyóirat (2010–2016) szerkesztése mellett a nevéhez fűződik a műemléki tudományos irattár külön gyűjteményi egységként történő kezelése, anyagának mutatózása-feldolgozása, valamint a magyar műemlékvédelem 1976–2015 közötti bibliográfiájának elkészítése.

Dávid Ferenc (1940–2019), művészettörténész. 1963 és 1986 között az OMF, 1986-tól haláláig az MTA Művészettörténeti Kutatóintézetének tudományos munkatársa. A falkutatás iskolateremtője, kutató-generációk tanítómestere. Munkásságán belül kiemelt jelentőséggel bírt a soproni városrehabilitáció tudományos hátterének biztosítása, valamint olyan épületek kutatása, mint a fertődi Esterházy-kastély vagy a soproni ó-zsinagóga.

Dercsényi Dezső (1910–1987), művészettörténész, a háború utáni magyar műemlékvédelem egyik legfontosabb alakja. 1936-tól a MOB, majd jogutódai munkatársa. 1957-ben az ő beadványa nyomán alapították meg az OMF-et, amelynek 1975-ös nyugdíjazásáig a tudományos igazgatóhelyettese volt. Az ICOMOS alapító tagja, élete végéig a Magyar Nemzeti Bizottságának elnöke.

Détshy Mihály (1922–2008), építészmérnök, klasszika-filológus. Az OMF munkatársaként Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves és Jász-Nagykun-Szolnok megye műemlék-felügyelője. A tervei szerint valósult meg az egri és a sárospataki vár helyreállítása. Levéltári forrásközlései több ponton korrigáltak, pontosították a hazai művészettörténeti és építészettörténeti szakirodalmat.

Entz Géza (1913–1993), művészettörténész. Az intézmény alapításától 1977-es nyugdíjba vonulásáig az OMF Tudományos Osztályának vezetője, a korszerű műemléki kutatás módszereinek kidolgozója. A Képzőművészeti Főiskolán újjászervezte a restaurátor képzést. Művészettörténeti kutatásai elsősorban Erdély, illetve a Dunántúl középkori építészetére irányultak.

Erdei Ferenc (1933–1986), építészmérnök. 1957-től haláláig az OMF munkatársa, 1968-tól a Tervezési Osztály egyik műteremvezetője, 1984-től az Építészeti Osztály vezetője. Számos kiemelkedő munkája mellett az ő nevéhez fűződik a budavári Táncsics Mihály utca 1. szám alatti barokk palotának az OMF székházaként történő helyreállítása.

Ferenczy Károly (1925–2007), Ybl-díjas építészmérnök. 1955-ig a BME Építészettörténeti Tanszékének tanársegédje, adjunktusa, majd az Építészkar tanulmányi osztályának vezetője. 1956-tól az OMF Tervezési Osztályának munkatársa. A diósgyőri vár mellett helyreállította a sárospataki római katolikus templomot, a pécsi barbakánt vagy a siklósi vár védműrendszerét.

Géczy Csaba (1941–2019), történész, műemlékvédelmi szakmérnök.k. Az OMF Szakrestaurálási Csoportjának, később Szakrestaurálási Osztályának vezetője, 1992–2000 között az ÁMRK első igazgatója, egyidejűleg az OMvH általános elnökhelyettese (1997–1998).

Gerő László (1909–1995), építészmérnök, egyetemi tanár. A második világháború előtt Budapest főváros szolgálatában állt. 1957-től az OMF Tervezési Osztályának vezetője, a *Műemlékvédelem* folyóirat első szerkesztője. Fontos helyreállításai mellett jelentős eredményeket ért el a középkori várak és a történeti városmagok kutatása során.

Hajnóczi Gyula (1920–1996), Kossuth-díjas építészmérnök, építészettörténész, régész, egyetemi tanár. Az 1950-es évektől részt vett számos dunántúli kastély, székesfehérvári és váci épület felmérésben, illetve helyreállításában. Közreműködött Aquincum rekonstrukciójában. 1951-től majdnem négy évtizeden át tanított a műegyetemen. 1973–1986: az építészettörténeti osztály vezetője, 1975–1986: intézeti igazgatóhelyettes, 1978–1981: oktatási dékánhelyettes. 1995-től az MTA levelező tagja.

Haris Andrea (1960–), művészettörténész. 1984–2012: az OMF és jogutódjainak tudományos munkatársa, osztályvezetője, illetve főosztályvezetője. Éveken át oktatta a műemlékvédelem elméletét és gyakorlatát az ELTE, a PPKE, valamint a Károli Gáspár Református Egyetem Művészettörténet Tanszékén. A *Barokk freskófestészet Magyarországon* tudományos kutatócsoport tagja. 2019-től a Régi Épületek Kutatóinak Egyesülete elnöke.

Havassy Pál (1924–1985), Ybl-díjas építészmérnök. 1950–1964: a KÖZTI tervező mérnöke és létesítményi főmérnöke, ezt követően 1984-ig az OMF főmérnöke, majd általános, illetve műszaki igazgatóhelyettese volt.

Horler Miklós (1923–2010), Ybl-díjas építészmérnök, az 1964-es Velencei Karta egyik megszövegezője. 1960-tól az OMF munkatársa, 1961-től 1977-ig a Tervezési

Osztály vezetője. 1989-től az intézmény tudományos igazgatója, 1992-től 1994-es nyugdíjba vonulásáig az OMvH elnökhelyettese. Egyik fő műve a simontornyai vár helyreállítása.

Ivicsics Péter (1954–), építészmérnök, műemlékvédelmi szakmérnök. 1982-től az OMF és jogutódjainak munkatársa, Vas megye műemlék-felügyelője. 1983 óta Kőszeg műemlékeinek tudományos kutatója, a készülő nagytopográfia egyik szerzője.

Komjáthy Attila (1944–2019), Ybl-díjas építészmérnök. Két évtizeden át az OMF munkatársa, Tervezési Osztályának egyik műteremvezetője, majd vezetője, később az intézmény igazgatóhelyettese. 1987-től az általa alapított Mérték Stúdió vezetője. Egyebek mellett számos falusi templom és népi műemlék helyreállítója.

Koppány Tibor (1928–2016), építészmérnök, 1956-tól két éven át a Győri Tervező Iroda Műemléki Csoportjának tervezője. 1959-től nyugdíjba vonulásáig az OMF munkatársa: 1961-től a Tervezési Osztály építész (műteremvezetője és osztályvezető-helyettese), az 1980-as években a Tudományos Osztály kutatója. A hazai vár- és kastélyépítészet kiemelkedő szakértője. Fontos munkája volt a sümegi vár helyreállítása.

Levárdy Ferenc (1916–1993), művészettörténész. Az egyetemen Gerevich Tibor hallgatója volt. 1934-ben Pannonthalmán belépett a bencés rendbe, 1940-ben pap-pá szentelték. 1950-ben kilépett a rendből. 1966 és 1977 között az OMF területi előadója volt.

Marosi Ernő (1940–2021), művészettörténész, egyetemi tanár, 2001-től az MTA rendes tagja. 1991 és 2000 között az MTA Művészettörténeti Intézetének igazgatója, 2002 és 2008 között az MTA társadalomtudományi alelnöke.

Mendele Ferenc (1934–1994), Ybl-díjas építészmérnök, egyetemi tanár. 1960-tól az OMF Tudományos Osztályán a népi műemlékek kutatója, később a Tervezési Osztály munkatársa. 1980-tól az OMF igazgatója, 1989-től műszaki igazgatója, 1992-től a Magyar Építészeti Múzeum igazgatója. A siklósi Malkocs bej dzsámi általa tervezett helyreállítását Europa Nostra díjjal tüntették ki.

Merényi Ferenc (1923–2006), építészmérnök, egyetemi tanár. 1958 és 1965, valamint 1977 és 1983 között a Római Magyar Akadémia igazgatója, 1966–1974 között az OMF igazgatója. Fő műve: Merényi Ferenc: *A magyar építészet 1867–1967*. Budapest, 1969.

Mezős Tamás (1951–), építőmérnök, műemlékvédelmi szakmérnök, egyetemi tanár. 1990-től a műegyetem oktatója. 2007 és 2010 között a KÖH elnöke.

Nagypál Judit (1924–1980), építészmérnök. Az OMF munkatársaként másfél évtizeden át irányította Sopron belvárosának rehabilitációját. A nevéhez fűződik a Rejpál-ház, a Caesar-ház, az Esterházy-palota, a Lábasház és a városfal egy részének helyreállítása, illetve a karcrai református templom és a pácini kastély felújítása.

Nándori Klára (1938–), Ybl-díjas építészmérnök. 1963–1992: az OMF Tervezési Osztálya, 1992–1996: az ÁMRK Építészeti Osztályának munkatársa. 1987–1995: Dunaföldvár főépítész, 1998–2006: a BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszékének meghívott előadója. Számos műemlék-helyreállítása közül megemlíthető a magyaregregyi Márévár, a soproni Eggenberg-ház, a dömösi altemplom vagy a nádasdladányi Nádasdy-kastély helyreállítása.

Örsi Károly (1937–2015), kertészmérnök, táj- és kertépítész. 1964-től az OMF Tervezési Osztályán úttörő munkát végzett a műemléki kertvédelem területén. Részt vett 1971-ben az ICOMOS-IFLA *Magyar történeti kertek* szekciójának létrehozásában, amelynek elnöke is volt. Vendégelőadóként oktatott a Kertészeti Egyetemen és a BME műemlékvédelmi szakmérnöki képzésen.

Rados Jenő (1895–1992), Ybl-díjas építészmérnök, építészettörténész. 1945-től 1957-ig a BME Középkor Tanszékének vezetője, 1957-től a VÁTI műemléki osztály-vezetője.

Rákos Péter (1954–), kőfaragó, kőszobrász-restaurátor, kőszobrász. Az OMF, majd az ÁMRK munkatársa. Részt vett mások mellett a jáki templom, a debreceni református nagytemplom és a siklósi vár helyreállításában. Több kiállítást rendezett saját fotóiból és rajzaiból.

Román András (1929–2005), építész, építészettörténész, egyetemi tanár. 1961–1962, 1970–1995: az OMF, OMvH munkatársa, osztályvezetője. 1990–1996 között az ICOMOS alelnöke, 1999-től örökös tiszteletbeli tagja. 1995–2001: a *Műemlékvédelem* folyóirat főszerkesztője.

Schőnerne Pusztai Ilona (1935–), Ybl-díjas építészmérnök. 1959–1991 között az OMF munkatársa. Előbb a Kivitelezési Osztályon, majd 1962-től a Tervezési Osztályon dolgozott; 1983-ig a Sedlmayr János vezette műteremben. Ekkor műteremvezető lett, 1986-tól nyugdíjba vonulásáig pedig a Tervezési Osztályt vezette. Számos templom, vár, lakóház helyreállítását tervezte. Kiemelten sokat dolgozott a Dél-Dunántúlon.

Sedlmayr János (1932–2004), Ybl-díjas építészmérnök. 1957-től az OMF, majd az ÁMRK munkatársa, hosszú ideig a Tervezési Osztály egyik műtermének vezetője. Olyan emblemikus beavatkozások fűződnek a nevéhez, mint a visegrádi Salamon-torony helyreállítása.

Tóth Sándor (1940–2007), művészettörténész, régész. 1975-ig az OMF tudományos munkatársa volt. Ezt követően az ELTE Művészettörténet Tanszékén tanított, illetve 1982-ben egy rövid időszakot az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjánál töltött. Elsősorban a hazai romanika kutatója volt. Nevéhez fűződik többek közt a veszprémi székesegyház, a veszprémfaiszi templomrom és a hidegségi római katolikus templom műemléki kutatása.

Vándor András (1941–), statikusmérnök. 1967-től az OMF Tervezési Osztályának, majd az ÁMRK Építészeti Osztályának munkatársa. Évtizedeken át a hivatal egyetlen statikusaként tevékenykedett, így szinte valamennyi helyreállításban szerepet vállalt. Elsőként tárgyalta (doktori disszertáció keretében) önálló témaként az épületek fedélszékeit.

Várnai Dezső (1910–1975), építészmérnök, építészettörténész. Diplomáját 1933-ban szerezte meg a műegyetemen, ezt követően pedig a MOB-ban helyezkedett el. Möller István tanítványaként kezdte pályafutását, az esztergomi királyi palota feltárása és helyreállítása során pedig Lux Kálmán mellett tevékenykedett. Itt szerzett tapasztalatait a háború után elsősorban a budai Várnegyed, illetve a Budavári Palota helyreállításánál kamatoztatta.

H. Vladár Ágnes (1938–), építészmérnök. A Fővárosi 5. számú Építőipari Vállalatnál, majd a BUVÁTI-nál töltött éveket követően 1964-től 1995-ös nyugdíjazásáig az OMF, illetve jogutódja, az ÁMRK Tervezési Osztályán dolgozott. Az ókori római emlékek, a középkori falusi templomok helyreállítása mellett a nevéhez fűződik számos fontos munka, például a pécsi ókeresztény temetőkápolna fölé emelt védőépület vagy a soproni városfal-rehabilitáció.

Csilla Markója

MARKED PLACES

PEDRO COSTA, LAV DIAZ AND ISTVÁN FARKAS¹

One of the most significant directors of auteur film in our age, Pedro Costa is speaking about his latest film, *Vitalina Varela* on the TIFF stage, in the hour of Q & A. More precisely, he is stammering. He is stammering, not only in English, but also in the language in which he should tell what it was like to shoot a new – the fifth – film in Lisbon's slums, Fontainhas, what it required to find the protagonist, Vitalina Varela, what it means to shoot a film without a script, to have the non-professional actress improvise the text on the spot, in her flat as the setting, from session to session for months, for hours at a time, from which only a few minutes would get into the film, because she trusted you, revealed herself, her story, her fate upon your request. Who could tell what is real and what is fiction, and this being, this natural force, this primeval voice instinctively adopts the lamenting intonation of antique choruses and ancient dirges, all you have to do is follow her with lights, sounds, atmosphere effects. But make no mistake, it's not a documentary, even though with your four-strong staff you took up quarters in the sad and hopeless black lives of these people from quondam colonies. Although you use your black colours to lend emphasis, your own lights to stress the secret, inner life of the rabbit-burrows of Fontainhas, though you share the immigrants' dreams, build their huts, allot them some meagre daywage, insurance, hospital care calculated from the shooting budget raised from the community (but who would give money for films, you falter out, whose shooting time is not fixed, which has no script and its theme has been the same for a decade?), and although you are also motivated by anthropological, sociological curiosity, what you create is so much more than a sheer documentary that even the exuberant gratitude of the protagonist woman in Locarno cannot make us forget that we were not in Fontainhas but in Hades where a woman showed up from Cape Verde to appropriately mourn for an unfaithful husband who deserted her and went to Portugal, to mourn and bury him, and in the meantime to expose, or bury even deeper, her secrets.

And although I agree that it oversimplifies matters to reduce the interpretation of the Fontainhas trilogy to stations of foundation, agony and mourning, that in *Horse Money* we are not confined to the wandering in the dying man's mind, nor only in the mourner's mind in *Vitalina Valera*, and I may subscribe to the interpretation that her mourning is more revenge or testimony, still: Pedro Costa's fragmentary

¹ Part of a planned larger text on the relationship between Pedro Costa and the visual arts. Translated by Judit Pokoly.

words are never about time, which he finds excessively private, personal, but about the place in the sense of “trope”: Fontainhas is such a place, torn from the natural world of the Cape Verde islands and also from the urban body of Lisbon, a xenolith of subaltern existence (think of Gayatri Chakravorty Spivak and the “affirmative sabotage”) with the fantastic labyrinth of its slate huts and pits, and at the same time a memento of the vices of the colonialists, symbol and allegory, a mythic stage equipped with the black colours of Costa, a locus in the sense Auschwitz is a trope, an marked place on a real and an imaginary map, or as in Lav Diaz’ 8-hour long film *Melancholia* the tropical forest is the territory in which hiding guerrillas get lost and finally surrender, one goes mad and rushes to a deserted clearing, a riverbank and starts shouting “shoot here” and the invisible enemy – who we thought were non-existing, just an obsessional idea – begin to shoot. A cut later one of the revolutionaries is sitting on the riverbank in the melancholy pose of the ancient river gods, tearing up the letter written to his love and letting them fall in the water of forgetfulness, of the Lethe on which in Lanzmann’s *Shoa* the survivor is rowing (in Kharon’s ferryboat, of course) and instead of speaking he keep singing.

Melancholia is about the grief elaboration of women mourning the revolutionaries in a psycho drama group and about its failure ending in suicide. Or think of Apichatpong’s marvellous film *Cemetery of Splendor*. Soldiers are in the lethal stupor of sleeping sickness, who refusing service all fell into coma at the same time, soldiers of Hades whom volunteering women nurse in a hospital converted from a school which was built over a cemetery, or more precisely, over the underground crypts of a quondam palace. Think of the virtual map the young soldier in sleeping sickness and the old woman nursing him perambulate led by a young soul-guiding girl like Hermes. While the excavator burrows the earth around the school, turning up the corpses, the memories, as if were – on the heaps of dirt children are playing football – maybe the woman is just remembering. Or dreaming. All is possible. A waking dream: the man exists in coma, the woman dreaming awake, alert. Someone descends into the realm of the dead, someone is a guide, someone mourns love. It would be impossible to touch on all the films that directly or indirectly are about mourning, grief work, spirits or ghosts. The wonderful films of Reygadas, Albert Serra, Edward Yang, Tsai Ming-liang.

Or Wang’s four-hour long shocking fictional documentary he shot while he put up in a Chinese mental hospital. As if contemporary art film were exclusively centred on spectres and mourning, and this includes such experimental Anthropocene educational films as Ben Rivers’s peculiar works in which the abandoned objects, cities of people appear as geological finds or strata, our entire civilisation is like a single growth ring on the immense trunk of the earth that will long outlive us.

Put on your red dotted mouth covering mask, sink the small bottle of disinfectant in your pocket and set out in the endless nights of the quarantine. Just for an evening walk around the Chestnut grove, without descending into the valley where joggers pull a long aerosol behind them on the rekortan track. In the first weeks you expected to tumble amidst heaps of corpses. Everything that got into the flat was

scrubbed, soaked in germicide. You only dared out for a health walk after midnight, and stopped with a weird sensation in the middle of the multi-lane junction, under the empty flyovers. Only the traffic lights kept flickering, and in a bus-stop the vaporized disinfectant was sprayed from a truck. In the first days of the quarantine the Freudian concept of anticipatory grief we feel when we know that someone close to us is severely ill and is going to die soon was mentioned frequently. Mourning for the climate, mourning for the pandemic, we mourn for the termination of our civilisation – or only of global capitalism to replace which we are (so far) unable to imagine something else, maybe we have no moral strength, no courage to do so.

Pedro Costa's art testifies to creative imagination and morality in this sense. Almost apprehensive, he warded off the words that praised his shocking, unique painterliness, the pictorial quality of his lighting techniques. What is common in contemporary art films is not only the thematization of grief and mourning, but nearly all can be characterized by an almost voracious attachment to the fine arts. Some adopts or conjures up definite paintings like the freelancing Catalan film maker Albert Serra who furnished de Chardin paintings as tableaux vivants, who has created unparalleled quality of a digital film image with his wonderful still-lifes and sfumatos in *La Mort de Louis XIV*. Another director used polyurethane foam and paper mâché to patch up dilapidated houses, he performed interior sculpture to harmonize the ramshackle design of stage sets with the performances of the homeless living in the street, like in Tsai Ming-liang's *Stray Dogs*. Another creator was inspired by Velazquez with his suits or rooms and passageways opening and mirrored into one another like Edward Yang, and there are filmmakers like Pedro Costa who stepped beyond Velazquez in the wake of the Caravaggioists or Rembrandt to illumine his nocturnes in such a way that they are endowed with the materialist emphasis of Netherlandish painting and the chiaroscuro transcendental emphasis of the baroque, spiced with the abstraction of modernist photography. Flashes of edges and glowing details convert the dilapidated, ruinous alleys, dens, gutted interiors and narrow alleyways of Fontainhas reminding of the realm of favelas into never-seen images by magic; we have never seen such images in film art, but Costa eludes praise, directs conversation to the sound designer; he had been fussing too long about where to put the camera, where the spotlights, where the mirrors to diffract the light oozing in through the window so that his figures would wander about like spectres from realms beneath or above ours, but now and then a chair back, pot or home altar with a still-life of silk flowers flash up in the naturalism of the Dutch. And who has photographed faces like Costa's dignified, at times almost rural Vitalina in her grief, whose thick swollen knees appear in the foreground of a blue washbasin evoking the gown of the Virgin as a profane allegory of the consecrated foot-washing? Who has approached the reality, the facial features and murmured or chanted words of an immigrant, a manual worker with such reverence only to create exclusively with cinematographic tools, digital image and sound recording, cutting, condensation and lighting technique – the cheapest possible technology – a testimony and an almost incomprehensibly complex philosophical chamber piece? It reminds me of Pasolini,

who gave wooden swords in the hands of his non-professionals acting in front of the scenery of the Morocco desert and kasbahs and created *Oidipus Rex* from an amateur dramatic group; but while Pasolini cites, revives the (presumed) ancient Greek theatre (as imagined by Hölderlin), Costa really paints with light and models with shadow, his abstraction and realism are equally artistic. And although Pedro Costa did exhibit with the Portuguese sculptor *Rui Chafes*, and he names – in addition to Straub and Huillet – another great experimental film-maker, Andy Warhol, the maker of *Beauty 2*, not the pop art icon but as his inspiration, and although each frame of his films is a self-contained work of art uniting the realism and transcendence of North and South, the Portuguese film director eschews the glory of pictorialism with good reason. This filmed mapping superseding documentarism, this wonderful exploring glance is in the service of moral intentions. Costa looks on Fontainhas first of all as the symbol of a segregated territory: “for me the territory is space. It’s tangible, it’s real, it unites all of us. I found it to be a concrete territory. The territory that was very close to me, close to where I was and where I was living, although it was entirely invisible to me. However, it was a segregated territory. I started to work there: that territory became real, and it became a problem”² and he adds that his aim is to render each space as the location of a secret in which people constitute the only reality, all else must be filled in by imagination; for him, the ability of forgetting has key importance, for his co-authors the witnesses live amidst dreadful conditions: “The human experience is oppressive, life is oppressive. And in my case, I work with people who are sick, have no money, die or live in terrible conditions. We have extremely small budgets, and I’m well aware that I work with budgets as much as fifty times lower than those of a normal European film considered to be low-budget, if not poor. [...] I can see money on the screen. In fact, I can literally see it running in front of my eyes: I know how much it costs to block off a street, to have light even at night – that unique kind of light – and how to use interiors in a certain way, how to work with those actors... These are things I can do directly, but in a completely different way. In short, I’m not interested in time, I’m not interested in memory, I’m not interested in money. I’m interested in space. Space is something I can always recognize. I feel very far removed.”³

A possible antecedent to Costa’s segregated territory is how certain contemporary artists try to represent the persistence or the reality of the memory of Auschwitz. One can find attempts by artists to rescue Auschwitz from temporality ironing out, domesticating, rationalizing everything to cause-and-effect narratives (cf. historical consciousness), from the captivity of institutionalized policies of memory, as a deliberately concrete locus instead of a euphemistic name for some generalized sacrifice, like Holocaust.⁴

² Andrea Lissoni: The Need to be Dehypnotized. Mousse 33. Apr.-May 2012. <http://moussemagazine.it/pedro-costa-andrea-lissoni-2012/>

³ Ibid.

⁴ Several numbers of the periodical Enigma are devoted to these experiments of art and their interpretation (Nos 37–38 and 42), each compiled and edited with the help of Hédi Turai.

The gesture to negate confabulating temporality, to do away with the lies of the narrative, which in Costa's interpretation is space, goes back to the Freudian concept of the "subconscious" which the Hungarian poet János Marno translated into poetic language in a lecture never put to paper: "the subconscious is the body itself". Around the turn of the 19-20th century the subconscious was thought to be a locus, palpably a deep-lying layer of the mind, as if there was a place in our skull beneath consciousness. "Mourning", Freud writes in *Mourning and Melancholia*, "is regularly the reaction to the loss of a loved person, or the loss of an abstraction which has taken the place of one, such as one's country, liberty, an ideal."⁵ Freud differentiates mourning from melancholia (depression): "In mourning, it is the world which has become poor and empty, in melancholia it is the ego itself." "Melancholia is in some way related to an object-loss which is withdrawn from consciousness, in contradistinction to mourning, in which there is nothing about the loss that is unconscious."⁶

It is not easy to think – to say – that in Auschwitz stereotypes killed their fellow human beings, instead of flesh-and-blood people, or, to put it in another way, it was not a hangman-versus-victim (or, in a deeper and more serious interpretation of Agamben: hangman-turned-victim) situation.⁷ Agamben, of course, knows Rilke's concept of one's "own death"; presumably, the possibility of one's "own death" and very soon afterwards the possibility of losing it were experiences from World War I. It is synchronous with the emergence of Freud's transposition of the unconscious to the subconscious as a concept in the heads of the receptive, which called to life in art the subconscious spatial fantasies. It is odd that, on the one hand, Agamben denies the right to humanity of the 'Muselmanns' and condemns the survivors if they are not witnesses, whereas, on the other hand, he can put in writing about a survivor so-and-so that he always speaks in the voice of the true ones. As if he was simultaneously fighting against Rabbinic pathos and yielding to the compulsory tone. Does anyone survive something only to testify? What do we want to have testimony about: power? About the impact of power on man? Whether a person driven by power is still a human being or only an "animal" eager to dominate? If he is an animal, he is a prejudiced animal whose brain is boiling with cultural miasmas, and not a lion driven by the stings of hunger or a hunting urge. How could death in Auschwitz be *sine causa* death, "without reason"? Then Derek Chauvin knelt on George Floyd's neck without any reason, didn't he?

And thus we have arrived at Nobel laureate Imre Kertész, the writer of *Fateless* and a reader of Agamben, opening the posthumous exhibition in 2005 of the great Hungarian painter István Farkas murdered in Auschwitz. We have arrived at Farkas's

⁵ Sigmund Freud: *Gyász és melankólia és más elméleti írások*. [Mourning and Melancholia, and other theoretical writings] Budapest, 2011. 83.

⁶ Ibid. 85.

⁷ Giorgio Agamben: *Ami Auschwitzból marad*. [What remains of Auschwitz] Transl. Darida Veronika. Budapest, Kijárat, 2019. Originally: Giorgio Agamben: *Remnants of Auschwitz: The Witness and the Archive*, New York, Zone Books, 1999. <http://artsites.ucsc.edu/sdaniel/230/Agamben-Remnants-of-Auschwitz.pdf>

territory, the snow-ball realms of a central field of force as distinguished spaces populated by lingering ghosts. The notion of anticipatory grief may well be used for the interpretation of his transparent spectral figures, of his entire oeuvre. The painting of Farkas – who arrived in Auschwitz with Kertész but found an alien death there in the gas chambers, which was “still his own death” on account of the oeuvre – reveals his experience, a soldier in World War I, of “the loss of one’s own death” and his vision and anticipatory grief for Auschwitz as a concrete locus, a segregated territory in which we are now locked. For our world is becoming Auschwitz. His contemporaries did not recognize the significance of this insight, though they sensed its volume and sometimes even uttered some magic words. “His figures are not from flesh and blood, they are spectral phenomena whose external forms, however distinct they may be, are grotesquely frightening. The forms are blurred, the colours visionary, we almost perceive how they sink formless in the painter’s imagination to seek their realistic motifs. Especially his oil paintings are full of exciting expressing values and colour sensations. A table-top or a dress is often given colours whose memory we can’t, and don’t want to, leave behind for a long time,” a journalist wrote in *Budapesti Szemle* under the penname Spectator.⁸ And: “In another sheet the figures like ephemeral, daring presentiments show through the paint texture. But from the depth of each depiction and vision the same primeval feeling unfolds: man’s baleful loneliness and his lethal endangeredness in our age,” the brilliant former critic of Bauhaus, Ernő Kállai wrote in 1941.⁹

“Can you believe that there were times in Hungary when you could only whisper about István Farkas? Can you believe that there was a time in Hungary when you couldn’t boast of his paintings but had to hide or get rid of them? I was strolling on the shore in Szigliget, between the green water and the arc of the mountain called Golden Shell, like a woman’s lap. Up there in the most favourable cusp of the steep hillside, facing the water and the bluish blur of the opposite shore, a well-built cottage was dreaming in the vine-ripening sunshine. I was walking there, resident of the rest-house for writers, with great hopes that in these blues and greens and golden colours something would occur to me for my novel in the making. But only this cottage came to my mind, in the form of a waking dream: I am walking, in the depths of time, along this shore, in this shocking light, my face turned toward the vacant hillside; my eyes fill with longing and awe and suddenly my arm, my finger moves like in statues of heroes, showing forward and upward: I give an order to my company lagging behind, chatting: “Build it there!” Later I learnt that it had taken place almost exactly like that. Some time ago someone, a wealthy man, was walking here and he had a desire for this place. He must have yearned so eagerly and hopefully that this yearning lasted for decades to kindle my desire [...]”, Imre Kertész wrote, preparing for the opening of István Farkas’s exhibition in 2005. “Are you looking at

⁸ *Budapesti Szemle*, 1941. Vol. 261. No. 764. 175.

⁹ Neue Bilder von Stefan Farkas. *Pester Lloyd*, 30 March 1941, morning edition, 13. Transl. Hessky Orsolya.

the house?” a gaunt old peasant with bleary eyes asked me, perhaps a vine-grower in a checked shirt, with a spraying can dangling in his hand. He softened his lustreless, dull voice: “The Farkas villa,” he said. “Only the young man remained here in the end. He was taken. You know... Poor man... Where Jews were taken at that time...” I had to wait long, for many years, till I could see his pictures, these miracles, in an album. These faint figures in the radiant colours of landscapes, or in the dim light of interiors emanate a love of life. Yet, there is a knowing hidden in them, and the secret presentiment of danger. The cover of one of my books is resplendent with István Farkas’s ecstatic portrait of Dezső Szomory. There must be some stellar sign, some secret or sadness in these two geniuses meeting on the front of my book. A melancholic Ady line that occurred to him precisely in connection with Szomory: Each of our moments is a small, Hungarian fate.” But let us return to Szomory later. Let us rejoice to have the pictures of István Farkas here.”¹⁰

“Some time ago someone, a wealthy man, was walking here and a desire arose in him for this place.” Ah yes, here we are again, the usual Kertészian malice. For I have long come to develop an image of Imre Kertész, who read Agamben and demonstrably used, overused Bernhard’s hysterical-paranoid outbursts particularly in the *English Flag* and *Kaddish* said to be his main works, as somebody who was poisoned by Auschwitz, who was toxified by hostility (also against him). I am always astonished that special literature has elegantly ignored or overlooked the Thomas Bernhard passages borrowed by him, just as they did not object or criticize Kertész’s ethnicism. I darte not answer the question whether the “spectre” is the “eternal return of the same” or “a different return of the same” (positing the difference of “we don’t step twice in the same stream” between the two), but I imagine it as a spiral, a distinguished point of which returns slightly shifted a tier higher. The genius of the Hungarian language added to the meaning of *eltol* ‘shift’ the figurative meaning ‘spoil’. “The time is out of joint,” Hamlet exclaims. “O cursed spite! That ever I was born to set it right!” The territory of the spectral is the time out of joint, shifted time. The *unheimlich*, which in the aesthetics of the sublime appears as “immoderate”, in the aesthetics of the spectral it recurs shifted, that is, out of place, improperly, not in its right place. This is where Pedro Costa’s solution to our problem with Kertész and Agamben becomes plausible. Vitalina Varela’s monologue, lamentation about segregation, which copies Fontáinhas upon Hades and Auschwitz, removes our prejudices from the confabulating narrative of time presented as a quantified stream that allegedly explains everything, and turns it into a place staring into whose mirror – provided that we have the courage to look – maybe everything will shift back into their right place.

¹⁰ Kertész Imre: A Farkas Villa. A Farkas István életműkiállítás katalógusának előszava, részletek [The Farkas Villa. Catalogue foreword to the exhibition of István Farkas’s oeuvre] excerpts. BTM, 4 March–9 May 2005, curator: S. Nagy Katalin.

